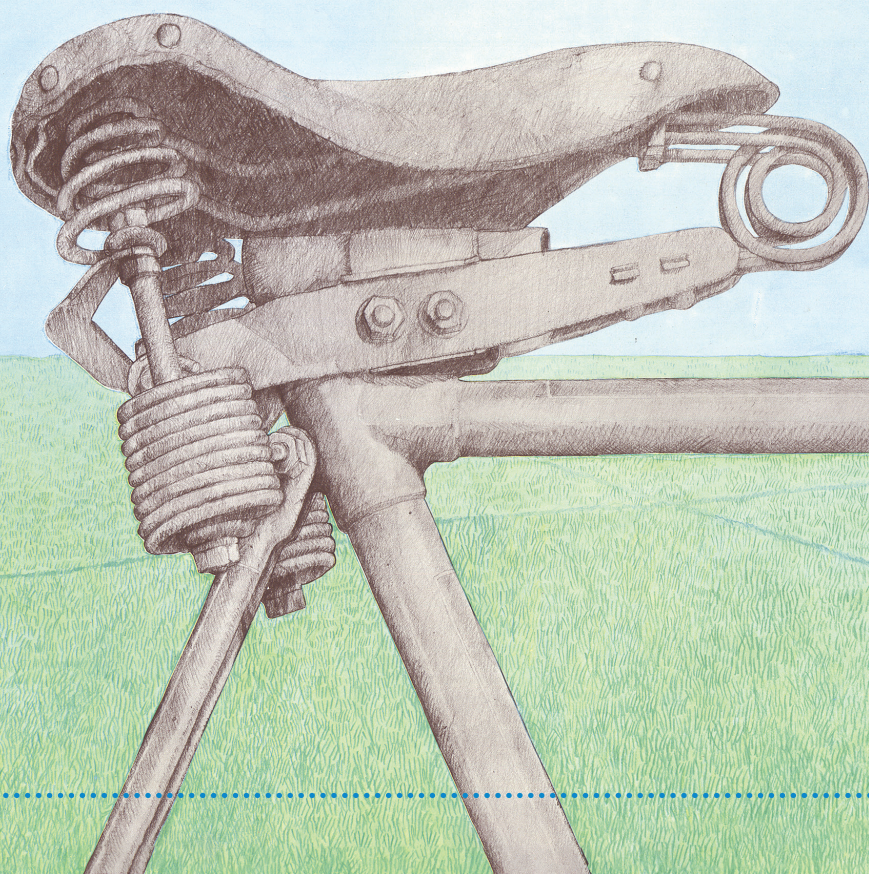

Christoph van den Belt * Hans Krabbendam
Wim van Meurs * Marieke Oprel [redactie]

De Politieke Partij Radikalen 1968–1990

Macht uit het zadel

Boom

De Politieke Partij Radikalen, 1968-1990

Christoph van den Belt, Marieke Oprel,
Hans Krabbendam en Wim van Meurs (redactie)

De Politieke Partij Radikalen, 1968-1990

Macht uit het zadel

Met bijdragen van:

Maarten van den Bos
Peter van Dam
Liesbeth van de Grift
Chris Hietland
Wim de Jong,
en anderen

Boom – Amsterdam

Deze uitgave is mede tot stand gekomen met financiële ondersteuning van het Nuyensfonds, het Dr. Schaepmanfonds, de Vrienden van het KDC en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Afbeelding omslag: Campagneposter 1974 Fiets. Ontwerp Ton Wegman [HSG]

Omslagontwerp: René van der Vooren

Vormgeving binnenwerk: Pieter Kers

© 2022 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789024451340

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

INHOUD

Inleiding: Een thematische geschiedenis van de Politieke Partij Radikalen	<i>Christoph van den Belt en Marieke Oprel</i>	9
VENSTER: Het maagdelijke land van beloften: de PPR in Flevoland	<i>Melle van Dammen</i>	12
VENSTER: De PPR-vrouwen: de hunkering naar invloed	<i>Inge Abbink en Christoph van den Belt</i>	16
VENSTER: Geitenwollen sokken en een krop onbespoten sla: de partijcultuur van de PPR	<i>Margit van der Steen</i>	20
1: De PPR en de lange jaren zeventig	<i>Liesbeth van de Grift</i>	23
VENSTER: Jacques Aarden: wel aartsvader, maar niet echt thuis in de PPR	<i>Alexander van Kessel</i>	26
VENSTER: Michel van Hulten en het streven naar een progressieve volkspartij	<i>Mari Smits</i>	30
VENSTER: Henk Waltmans: idealen in een weerbarstige werkelijkheid	<i>Jan Willem Brouwer</i>	34
2: De verdeling van de welvaart	<i>Peter van Dam</i>	37
VENSTER: Van vakbond naar voorhoede	<i>Pieter Beutler</i>	42
VENSTER: 'Wie het zwaard grijpt, zal door het zwaard omkomen'	<i>Pieter Beutler</i>	50
VENSTER: Vrolijk Links in Assen	<i>Pieter Beutler</i>	58
VENSTER: De Utrechtse Migrantenraad: het paradepaardje dat roemloos ten onder ging	<i>Pieter Beutler</i>	66
VENSTER: Richtingenstrijd in het Rotterdamse actiecentrum	<i>Jelle Mars</i>	74

3: Voorlopers in een gidsland. De vredespolitiek van de radicalen	
<i>Maarten van den Bos</i>	77
VENSTER: Harry van Doorn: veelzijdig, rechtlijnig en eigenzinnig	
<i>Kris van der Aar</i>	84
VENSTER: Het Bas-effect	
<i>Geert Pool</i>	94
VENSTER: Dilia van der Heem: omdat het om mensen gaat	
<i>Jantine Oldersma</i>	106
4: Radicale zeggenschap. De PPR en het ideaal van een democratische maatschappij	111
<i>Wim de Jong</i>	
VENSTER: Pier van Gorkum: het radicale buitenbeentje van de PPR	
<i>Anne Bos</i>	124
VENSTER: Ria Beckers: een vrouw uit één stuk	
<i>Anneke Ribberink</i>	134
VENSTER: ‘Kritiek op Europa? Stem dan écht progressief’	
<i>Hilde Reiding</i>	144
5: Grenzen aan de groei. Milieu als speerpunt van de radicalen	
<i>Chris Hietland</i>	149
VENSTER: ‘De man als vijand’: het feminiseringscongres van 1984	
<i>Hilde Lavell</i>	160
VENSTER: De eenzame voorhoedepartij in Europa	
<i>Pieter Beutler</i>	170
VENSTER: ‘Small is beautiful’: Peter Lankhorst: gemeenteraadslid, Tweede Kamerlid, fractievoorzitter PPR (1974-1994)	
<i>Carla Hoetink</i>	180
Epiloog: Actualiteit en nostalgie na een halve eeuw	189
<i>Wim van Meurs</i>	
Dankwoord	197
Noten	199

Bijlagen <i>Pieter Beutler</i>	229
Bijlage 1: Tijdlijn partijgeschiedenis	230
Bijlage 2: Fractieleden PPR in de Tweede Kamer	233
Bijlage 3: Fractieleden PPR in de Eerste Kamer	234
Bijlage 4: Fractieleden PPR in het Europees Parlement	235
Bijlage 5: Verkiezingsuitslagen 1971-1989	236
Bijlage 6: Ledenaantallen 1968-1989	237
Bijlage 7: Bronnencollecties	238
 Illustratieverantwoording	 239
 Personenregister	 241
 Over de auteurs	 245

INLEIDING: EEN THEMATISCHE GESCHIEDENIS VAN DE POLITIEKE PARTIJ RADIKALEN

Christoph van den Belt en Marieke Oprel

‘Een basisinkomen voor iedereen’, ‘Europa ja, maar wel anders’ en ‘Welvaart zonder welzijn wordt uitvaart’. Het lijken verkiezingsleuzen voor actuele Tweede Kamerverkiezingen, maar het zijn thema’s die in de jaren zeventig geagendeerd werden door een kleine, interessante partij: de Politieke Partij Radikalen (PPR). Deze in 1968 opgerichte christelijk-radicalen partij was een bijzondere speler in de Nederlandse politiek van de jaren zeventig en tachtig. Een lang leven was de PPR echter niet beschoren. Na deelname aan het kabinet-Den Uyl kromp haar electorale achterban. De idealen bleven echter overeind. In 1990 fuseerde de partij met de Communistische Partij van Nederland (CPN), de Evangelische Volkspartij (EVP) en de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) tot GroenLinks.¹ In deze partij is het gedachtegoed van de PPR nog altijd terug te zien.

Hoewel de PPR een rol heeft gespeeld in ruim twee decennia Nederlandse politiek, is tot op heden weinig aandacht besteed aan deze progressieve partij. Zo is er over de PPR nooit een uitvoerige wetenschappelijke studie verschenen.² Daar moet, zo oordeelden oud-partijleden tijdens de herinneringsbijeenkomst in 2018 ter ere van vijftig jaar PPR, verandering in komen. Zij zochten contact met historici en daaruit ontstond in november 2020 een project dat het Katholiek Documentatie Centrum (KDC), het Radboud Institute for Culture and History (RICH), het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG), alle drie in Nijmegen, en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen in Groningen (DNPP) gezamenlijk aangingen. Dit boek is het resultaat van deze samenwerking.

Een partijgeschiedenis in vogelvlucht

De PPR was een kind van de jaren zestig, een tijd waarin machtsverhoudingen verschoven en vernieuwing in de lucht hing. Haar oprichters kwamen voort uit de christen-radicalen vleugels van de drie christelijke partijen: de Katholieke Volkspartij (KVP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Onder progressieve leden van deze partijen was onrust ontstaan.³

Bij de KVP was dit indringend zichtbaar geworden met de Nacht van Schmelzer in 1966. In de nacht van 16 op 17 oktober keerde een aantal KVP'ers zich tegen de eigen minister, waardoor het kabinet-Cals ten val kwam.⁴ Een belangrijke bron van onrust was ook de aangekondigde samenwerking, in 1967, tussen de drie christelijke partijen, waaruit later het CDA zou voortkomen. Dat deze drie partijen in hetzelfde jaar met de VVD het kabinet-De Jong vormden, wakkerde de onrust onder de progressieve leden verder aan. Zij zochten, over partijgrenzen heen, toenadering tot elkaar. Zo vonden gesprekken plaats in hotel-restaurant Américain in Amsterdam, waardoor er al gauw sprake was van de 'Américaingroep'. Hieruit volgde, uiteindelijk, de oprichting van de PPR op 27 april 1968.

De term 'radicalen' verwees naar een rede van AR-voorzitter Wiert Berghuis, die sprak over 'de radicaliteit van het evangelie'.⁵ Daarmee bedoelde hij dat het evangelie geen rustig bezit was, geen passieve erkenning van de waarde van het christelijk geloof, maar een actieve oproep tot het bevorderen van gerechtigheid. Ook al besloot de PPR die evangelische inspiratie niet centraal te stellen in de partijorganisatie, die motivatie bleef wel voor veel leden een belangrijke drijfveer. Gelijkgesinde, niet-christelijke leden die zich gaandeweg bij de partij aansloten zullen 'radicaliteit' meer in programmatische zin of als mentaliteit hebben opgevat, en zich zo tot de PPR aangetrokken hebben gevoeld.⁶

Al in 1968 beschikte de PPR over bevriende Kamerleden: drie leden van de KVP-fractie splitsten zich af en vormden de groep-Aarden. Het ging om Jacques Aarden, Annie Kessel en Paul Janssen. Zij presenteerden zich niet als nieuwe partij, maar werden wel lid van de PPR. Tijdens het oprichtingscongres in Dronten in 1968 werd voormalig KVP-prominent Pieter Bogaers gekozen tot voorzitter van het eerste bestuur. Bogaers had aanvankelijk de hoop dat de PPR een christelijke partij zou worden. Een grondslag waarin het christelijke karakter verankerd werd, had zijn voorkeur. Zover kwam het echter niet. De leden van de nieuwe partij, voornamelijk voormalige, hoogopgeleide KVP-kiezers, vonden het juist een pluspunt dat de PPR niet expliciet confessioneel was, zo bleek uit opiniepeilingen. Zij werden vooral aangetrokken door de inhoudelijke punten die de partij vooropstelde, zoals ontwikkelingssamenwerking.⁷ De PPR-achterban had in deze tijd een

christelijke achtergrond, maar voor de keuze voor hun partij speelde de christelijke inspiratie geen bepalende rol. Het ging om de radicale opstelling van de partij: de bestaande macht moest uit het zadel worden gewipt – radicaal, maar vreedzaam. Vanaf 1971 zou de PPR zich expliciet op de maatschappijkritische voorhoede richten. Voor Janssen en Kessel, die hadden behoord tot de groep-Aarden maar niet gekozen werden bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1971, was het reden om de partij weer te verlaten. Het geloof speelde voortaan vooral op individueel niveau een rol in de PPR.⁸

De PPR had een bestuur voor de dagelijkse leiding van de partij. Daarnaast bestond er een Kerngroep (partijraad) die onder meer het beleid controleerde en adviezen uitbracht aan de fracties en het partijbestuur.⁹ Toen de partij werd opgericht telde ze tweeduizend leden en veertig ‘aktiecentra’, zoals een plaatselijke, regionale of provinciale afdeling van de partij werd genoemd. Met deze term hield de PPR zich verre van een term als ‘afdeling’, die stond voor ‘oude politiek’.¹⁰ Bovendien sprak uit het begrip actiecentrum de tweeledige strategie die de PPR voor wilde staan. Enerzijds was de PPR opgericht als politieke partij en was een parlementaire rol de ambitie. Anderzijds werd binnen de partij belang gehecht aan actievoeren. Concrete acties voor de goede zaak verdienden steun, zo vonden veel partijleden. Dit werd binnen de PPR wel de strategie van de twee handen genoemd: ‘Eén van die handen afkappen, zou de partij verlammen. De kunst is, beide handen tegelijk sterk te maken.’¹¹ Deze strategie was geformuleerd door Roel van Duijn, die tot de oprichters behoorde van zowel Provo als de Kabouterbeweging. Van Duijn stapte in 1973 als Amsterdams raadslid over van de Kabouters naar de PPR en was enige tijd wethouder. Deze dubbele strategie leidde ook weleens tot onenigheid over de vraag wat de prioriteit had: het parlement of de straat? In dit boek komt zulke interne strijd ook in beeld. Een in 2021 afgenomen enquête onder ruim tachtig voormalige PPR-leden illustreert de betrokkenheid van de partijleden bij maatschappelijke bewegingen. Zij waren lid van milieuorganisaties, zoals Milieudefensie, en waren onderdeel van de vredesbeweging doordat ze actief waren bij Pax Christi of het Interkerkelijk Vredesberaad. Ook waren PPR-leden onderdeel van de vakbeweging of zetten zij zich in voor ontwikkelingssamenwerking, bijvoorbeeld door actief te zijn voor Novib.¹² Deze mensen waren, kortom, lid van een radicale partij én waren actief in allerlei maatschappelijke verbanden.

In eerste instantie was de PPR georiënteerd op samenwerking met de PvdA. Samen met de PvdA en de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) werd eind jaren zestig een Progressief Akkoord (PAK) opgesteld, een gezamenlijk gemeentelijk programma. In 1972 volgde *Keerpunt 1972*, een gezamenlijk verkiezingsprogramma, waarbij ook D66 betrokken was.¹³ Bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen waaraan de PPR deelnam, in 1971, behaalde de partij twee zetels. Dat was er één minder dan de groep-Aarden had gehad.

HET MAAGDELIJKE LAND VAN BELOFTEN: DE PPR IN FLEVOLAND

Melle van Dammen

'Een partij, die in het toekomstige centrum van het nieuwe land, waarop wij ons vandaag bevinden, zijn postbus heeft en die het een vanzelfsprekende zaak vindt zijn eerste openbare congres te houden in dit maagdelijke "land van beloften", waar geen herinneringen ons slachtoffer van het verleden kunnen maken. Kortom een partij, die een partij van de toekomst wil zijn.'¹ Zo sprak voorzitter Pieter Bogaers op 27 april 1968 tijdens het oprichtingscongres van de PPR.

Het was in de naoorlogse jaren gebruikelijk dat de oprichting van een nieuwe partij in Amsterdam plaatsvond. Zo zag de vvd het levenslicht in Theater Bellevue en kwamen de PvdA, PSP en D66 alle drie tot stand in Hotel Krasnapolsky aan de Dam. De PPR was dan ook vanaf het begin een vreemde eend in de bijt toen het eerste congres werd georganiseerd in gemeenschapscentrum De Meerpaal te Dronten. Oostelijk Flevoland was slechts tien jaar eerder drooggelegd, en Dronten werd nog maar vijf jaar permanent bewoond.² Bovendien was het secretariaat van de partij gevestigd op 'Postbus 10' in Lelystad, een stad die een half jaar eerder nog onbewoond was. De keuze voor deze verbintenis met Flevoland was zonder meer symbolisch.³ De mogelijkheden van de pas ontgonnen polders vormden de ruimtelijke belichaming van de vernieuwing die de PPR op politiek en maatschappelijk vlak wilde bereiken.

De drijvende kracht achter de band tussen de nieuwe partij en het nieuwe land was Michel van Hulst. Van Hulst, als katholieke christen-radicaal betrokken bij de oprichting van de PPR, leidde sinds 1965 het sociaaleconomisch onderzoek bij de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. In die functie was hij als onderzoeker en adviseur betrokken bij de opbouw van het sociaaleconomische leven in de polders. In maart 1968 verhuisde hij zelf ook naar Lelystad. Daar regelde hij met de lokale PTT dat de PPR het opvallende postbusnummer 10 zou krijgen.⁴ Van Hulst en zijn vrouw waren vervolgens ook betrokken bij de oprichting van de PPR-afdeling Lelystad.

Omdat Flevoland nog geen provincie en Lelystad nog geen gemeente was, konden de inwoners geen normale volksvertegenwoordigers kiezen.⁵ Er bestond wel een Commissie van Advies, die de landdrost, de hoogste bestuurder van de IJsselmeerpolders, bijstond. In Lelystad werd die commissie voor het eerst verkozen op 22 oktober 1969. De PPR kwam samen met de PvdA en D66 gezamenlijk uit als Progressief Akkoord (PAK)-lijst. Het werd het eerste electorale succes voor de progressieve samenwerking – pas het daaropvolgende jaar kwam het PAK in de rest van het land bij de provinciale en gemeenteraadsverkiezingen uit. Vier van de zeven zetels in de commissie

gingen naar de progressieven, een absolute meerderheid. Belangrijke onderwerpen voor de PPR waren onder andere het verwerven van meer democratische inbreng voor de inwoners van Flevoland en verzet tegen het groot-schalige gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen bij het ontginnen van de polders.⁶

Terugkijkend op zijn vertrek naar Lelystad zegt Van Hulten: 'We wisten dat we knettergek waren om naar dat gat te vertrekken, maar ook dat we iets deden wat niemand anders in Nederland kon. Niemand anders kon op die manier zijn eigen omgeving maken. Wij konden de kerk opbouwen, het theater opzetten, een eigen school bouwen. Wij waren de toekomst aan het maken. Dat was het type mens dat bij de PPR zat en het type mens dat bereid was naar Flevoland te komen.'⁷ Ruim een halve eeuw later lijkt van dit optimisme in de beeldvorming rondom Flevoland niet veel meer over. Toch was het dankzij de planners van de Rijksdienst, de pioniers die verhuisden naar een 'gat' en ook de idealisten van de PPR dat Flevoland is getransformeerd van een lege vlakte tot een leefbare twaalfde provincie.

Vergadering van de PPR in Dronten, 27 april 1968. Achter de kathedoor (mèt Postbus 10-spandoek!) Jacques Aarden, een van de oprichters van de PPR. Links Pieter Bogaers, de eerste voorzitter van de nieuwe partij.

Dit was een teleurstelling voor de nieuwe partij. Het was extra pijnlijk dat KVP, ARP en CHU gezamenlijk elf zetels verloren, een opvallend groot verlies in de toenmalige politieke verhoudingen. Het kabinet-Biesheuvel dat gevormd werd na deze verkiezingen, hield echter slechts een jaar stand. De Kamerverkiezingen in 1972 leverden wel een klinkend succes op voor de PPR. Met lijsttrekker Bas de Gaay Fortman, zoon van ARP-prominent Wilhelm de Gaay Fortman, behaalde de partij zeven zetels.

Het succes leidde ertoe dat de partij betrokken werd bij de nieuwe regering, het kabinet-Den Uyl, dat de boeken in zou gaan als het progressiefste kabinet ooit. Namens de PPR namen twee ministers zitting in het kabinet: Harry van Doorn voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Boy Trip voor Wetenschapsbeleid. Ook leverde de PPR één staatssecretaris, Michel van Hulten, van Verkeer en Waterstaat. Het is de vraag of de regeringsdeelname vanuit partijperspectief een succes was. Lijsttrekker Ria Beckers verwoordde het in 1977 als volgt: 'ondanks de goede dingen is het niet geworden wat we gehoopt hadden'.¹⁴ Deze gedachte resoneert, terugblikkend, bij veel oud-partijleden. Wat verder opvalt is dat veel voormalige leden hetzelfde wapenfeit noemen: de rol die de PPR speelde bij de komst van de waterdoorlaatbare dam in de Oosterschelde, sluitstuk van de Deltawerken. Dankzij deze dam bleef het getijdenkarakter van de rivier, en daarmee unieke natuur, in stand.¹⁵ De partij was erin geslaagd om, vijf jaar na haar oprichting, tot het centrum van de macht door te dringen, maar veel van haar idealen heeft de partij niet kunnen realiseren.

In april 1977, ruim een maand voor de Tweede Kamerverkiezingen, werd tijdens een partijcongres een zogeheten 'anti-CDA-motie' aangenomen. Het merendeel van de leden wilde, tegen de wens van het partijbestuur in, een signaal geven aan de kiezers.¹⁶ De partij moest een voorhoederol spelen en kon zich niet laten knevelen door machtspolitiek. Het zelfvertrouwen van velen binnen de PPR was groot. Op dit moment had de partij zeven Kamerzetels en bovendien, als jonge partij, regeringservaring opgedaan. Het aantal leden was de voorgaande jaren snel gegroeid, van ruim zesduizend in 1973 naar ruim dertienduizend in 1977 – naar later zou blijken het hoogtepunt in de partijgeschiedenis.¹⁷ Met de motie sloot de PPR zich bij voorbaat uit van een regeringsdeelname, aangezien een kabinet zonder het CDA in deze periode eigenlijk ondenkbaar was. Het verkiezingsresultaat was voor de PPR bovendien zeer teleurstellend. Onder leiding van Ria Beckers, de eerste vrouwelijke lijsttrekker in de parlementaire geschiedenis, werd de partij in 1977 meer dan gehalveerd. Van de zeven zetels bleven er slechts drie over.

In de jaren tachtig speelde de PPR een bescheiden rol in het parlement. De tijd dat de partij voor een verrassing kon zorgen bij de verkiezingen was voorbij. Beckers was tijdens alle verkiezingen in de jaren tachtig lijsttrekker. In 1981 behaalde de partij drie zetels, en in 1982 en 1986 bleef zij steken

op twee zetels. Het waren jaren waarin de PvdA en het CDA afwisselend de grootste partij waren. Het CDA nam in de jaren tachtig deel aan elk kabinet, samen met de VVD of met de PvdA. In deze periode wendde de PPR zich af van de PvdA. Zo stelde Beckers op een partijcongres in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 dat de PvdA en D66 uit angst voor echte veranderingen het 'veilige midden' opzochten.¹⁸ Hoewel Beckers een radicale koers wilde varen, leek het elan van de PPR uit de jaren zeventig te verdwijnen, getuige het gestaag teruglopende ledental in deze jaren, tot ruim vijfduizend eind jaren tachtig.

Het ging Beckers echter niet om het getal. In een interview in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 leek zij vrede te hebben met een rol als kleine voorhoedepartij. Volgens haar was de PvdA te veel een machtspartij, wat ten koste ging van de progressieve idealen. De PPR, zo was haar boodschap, koesterde die idealen wél. Beckers: 'Als veel progressieve mensen gaan kiezen voor die wedstrijd tussen de grote drie [CDA, PvdA en VVD] dreigt er iets waardevols verloren te gaan. Is de zestigste zetel voor de Partij van de Arbeid het u waard, dat de PPR uit het parlement zou verdwijnen?'¹⁹ Ze benadrukte dat de PPR thema's agendeerde waar 'de grote partijen helemaal niet aan toekwamen', zoals het belang van het milieu. Dat de PPR over haar hoogtepunt heen leek, betekende overigens niet dat de partij geen aantrekkingskracht meer had. Dat bleek uit de overstap van Kamerlid Stef Dijkman van het CDA naar de PPR. Dijkman was onder meer een principieel tegenstander van kernwapens, waarmee hij inging tegen de lijn van zijn partij. Het leidde er, eind 1983, toe dat hij samen met Jan Nico Scholten uit de CDA-fractie werd gezet. Begin 1985 sloot Dijkman zich aan bij de fractie van de PPR, een zetel die na de verkiezingen van 1986 weer verloren ging.²⁰

De PPR oriënteerde zich in de jaren tachtig meer dan voorheen op de kleine linkse partijen, PSP en CPN. De contacten op regionaal, provinciaal en Europees niveau werden steeds nauwer. Het Groen Progressief Akkoord, dat in de aanloop naar de Europese verkiezingen van 1984 werd opgesteld door de PPR, de PSP en de mede door De Gaay Fortman opgerichte Groene Partij Nederland, illustreert deze ontwikkeling. Dankzij de gemeentelijke en provinciale electorale allianties, en de gezamenlijke acties voor onder meer vrede en tegen kruisraketten, groeiden de kleine linkse partijen naar elkaar toe. Toch kwam landelijk gezien weinig terecht van deze zogeheten 'regenboogfractie'. Pas na de electorale verliezen van 1986 – samen behaalden CPN, PPR en PSP slechts drie van de acht zetels die ze vier jaar eerder hadden – kwam een landelijke samenwerking tot stand. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1989 deed de PPR samen met de andere kleine linkse partijen voor het eerst mee onder de naam GroenLinks – aanvankelijk gespeld als Groen Links.²¹ In 1991 hief de PPR zich op.

DE PPR-VROUWEN: DE HUNKERING NAAR INVLOED

Inge Abbink en Christoph van den Belt

Aanvankelijk kregen vrouwenbelangen weinig aandacht in verkiezingsprogramma's van de PPR. Binnen de partij speelden vrouwen een relatief kleine rol. In 1971 was 13 procent van de op de lijsten geplaatste kandidaten vrouw. In 1972 was dat 14 procent. Het eerste vrouwelijke Tweede Kamerlid van de PPR, Dilia van der Heem, trad in 1973 toe als vervanger van Michel van Hulten, die staatssecretaris werd in het kabinet-Den Uyl. Wel was Ria Beckers in 1977 namens de PPR de eerste vrouwelijke lijsttrekker voor de Tweede Kamer. De positie van de vrouw werd een steeds belangrijker thema, maar de partij liep aanvankelijk niet voorop.¹

In 1973 werd binnen de PPR een werkgroep opgericht om partijstandpunten over vrouwenkwesties te formuleren. De vrouwelijke oprichters hiervan vonden dat de partij te weinig opkwam voor vrouwenbelangen. Ook vonden ze dat vrouwelijke partijleden niet optimaal konden functioneren binnen de partij. De vrouwen wilden PPR-leden bewust maken van de achtergestelde positie van vrouwen. Ook wilden ze het bestuur adviseren over concrete vrouwenzaken.² De werkgroep wist zich geïnspireerd door het feminisme: 'in eerste instantie een strijd van vrouwen om hun invloed en macht in onze samenleving te vergroten'.³

De vrouwenwerkgroep, waarvan alleen vrouwen lid konden zijn, was omstreden binnen de PPR. Niet elk vrouwelijk partijlid vond groepsvorming zinvol. Sommigen vreesden zelfs dat het de eenheid van de partij zou schaden. Desondanks groeide het aantal leden van de 'PPR-vrouwen', zoals de werkgroep vanaf 1978 heette. Twee jaar later werd tijdens een congres een motie aangenomen waarin werd besloten dat de PPR-vrouwen, net als de PPR-jongeren en de PPR-homo's, een categorale groep werden. Dit betekende dat de PPR-vrouwen zich officieel bezig konden houden met vrouwenkwesties in de gehele partij. Voor de emancipatie van vrouwen binnen de partij was dit een belangrijke stap.⁴

Een groot thema voor de PPR-vrouwen was abortus. In de jaren zeventig werden verschillende wetsvoorstellen gedaan. Het wetsvoorstel van minister van Volksgezondheid Leendert Ginjaar (vvd) en minister van Justitie Job de Ruiter (cda) uit 1980 bleek de meeste kans van slagen te hebben. Dit wetsvoorstel hield in dat alleen zwangerschappen van minder dan dertien weken afgebroken mochten worden, en dat een arts niet gedwongen kon worden mee te werken aan een abortus. Ook was een verplichte bezinningsperiode van vijf dagen voorzien. Werd daarvan afgeweken, dan bleef abortus strafbaar. Het officiële standpunt van de PPR was al jaren dat abortus uit het strafrecht moest: abortus moest als gewone medische ingreep gelden. Dit was de PPR-vrouwen uit het hart gegrepen.⁵

Niet iedereen binnen de partij dacht hier echter zo over. Zo vond Bas de Gaay Fortman dat abortus in principe strafbaar moest blijven. Hij stelde in een interview dat abortus 'onder alle omstandigheden geknoei met het menselijk leven' bleef.⁶ Dit soort uitspraken zorgde voor irritatie bij de PPR-vrouwen. Het standpunt van De Gaay Fortman werd vaker aangehaald door journalisten, wat volgens hen ten koste ging van de aandacht voor het officiële partijstandpunt. De vrouwen vreesden dat velen De Gaay Fortman vereenzelvigden met de PPR.⁷

Een partijvertegenwoordiger mocht zich volgens de PPR-vrouwen niet publiekelijk uitspreken tegen de partijlijn ten aanzien van abortus. Daarom schreven zij een brief aan De Gaay Fortman waarin zij hem vroegen om zijn mening voortaan voor zichzelf te houden. Ook vroegen de PPR-vrouwen hem, hij zat sinds 1977 in de Eerste Kamer, om tegen het wetsvoorstel te stemmen. De Gaay Fortman, op zijn beurt, beriep zich op een uitspraak van het partijcongres uit 1975, dat bepaalde dat een individueel lid vanwege gewetensbezwaren mocht afwijken van het partijstandpunt.⁸

De PPR-vrouwen oordeelden echter dat over een thema als abortus geen verwarring mocht ontstaan. Daarom dienden zij op het najaarscongres in 1979 een motie in waarin zij het belang van partijdiscipline omtrent abortus onderstreepten. Hoewel het partijbestuur de uitspraken van De Gaay Fortman zelf ook afkeurde, vond het de motie misplaatst.⁹ Toch dienden de PPR-vrouwen tijdens een partijcongres in 1980 opnieuw een dergelijke motie in. Een citaat hieruit illustreert het grote belang dat de PPR-vrouwen hechtten aan het abortusstandpunt van de PPR: 'Wij willen erop wijzen dat in een gevoelige zaak als deze, het mogen stemmen naar geweten erg nobel klinkt, maar dat dit wel ten koste gaat van vele vrouwen en meisjes.'¹⁰ Wederom stond binnen de partij echter de gewetensvrijheid voorop.

In december 1980 werd het wetsvoorstel van De Ruiter en Ginjaar aangenomen in de Tweede Kamer. In april 1981 volgde de Eerste Kamer, met een nipte meerderheid. De Gaay Fortman had conform het partijstandpunt tegen gestemd. De PPR-vrouwen zagen diens stemgedrag als het gevolg van hun acties.¹¹ Deze conclusie lijkt echter vooral hun hunkering naar invloed te illustreren; binnen de partij stonden ze uiteindelijk tamelijk machteloos.

Een boek in vier thema's

In dit boek staan vier thema's centraal die belangrijk waren voor de partij-programma's van de PPR: ongelijkheid, vrede en veiligheid, participatie en milieu. Het milieuvraagstuk is waarschijnlijk het eerste onderwerp dat met de PPR in verband gebracht wordt. Voor zover er een eenduidig beeld van de PPR bestaat, is dit het beeld van een groene partij. Maar was de PPR altijd al zo groen? De partij lijkt net zo verrast te zijn geweest als andere partijen door de resultaten van het rapport *Grenzen aan de groei* (1972) opgesteld door de Club van Rome. In dit wereldberoemde rapport werd voor het eerst aan de orde gesteld hoe ingrijpend de consequenties van het menselijk handelen waren voor het milieu. Zwart-op-wit viel te lezen hoe de mens in rap tempo bezig was de aardse grondstoffen uit te putten. Het rapport sloeg in als een bom en zette het milieuvraagstuk op de politieke agenda, ook in Nederland. De PPR nam dit rapport zeer serieus. *Barsten in de groei* (1974), een 'politiek discussiestuk', was een van de tastbare resultaten van de discussie die de partij over dit onderwerp ging voeren. Ook in de jaren tachtig, toen de aandacht voor het milieuvraagstuk verflauwde, bleef de PPR hier zowel op nationaal als op Europees niveau aandacht voor vragen.²² Het milieuvraagstuk verdient dan ook een prominente plaats in een boek over de PPR.

Een ander belangrijk thema is vrede en veiligheid. In de context van de Koude Oorlog stonden veiligheidsvraagstukken hoog op de politieke agenda: hoe werd de westerse wereld beschermd tegen agressie, van binnen en van buiten? Eind jaren zeventig kwam de vraag aan de orde of in Nederland kernwapens geplaatst moesten worden. Hierop ontstond een massale protestbeweging tegen de plaatsing van kruisraketten. De PPR steunde, net als bijvoorbeeld de PvdA en D66, deze demonstranten in hun strijd tegen kernwapens. De partij vond dat Europa de verantwoordelijkheid had om de wereld te laten zien dat vrede ook op een veilige en duurzame manier gerealiseerd kon worden. 'Kernwapens weg uit Europa, Europa geen slachtveld [sic] is ook een mogelijkheid,' zo stelde de PPR.²³ Vanuit dezelfde bezorgdheid om de veiligheid wees de PPR kernenergie af: het radioactieve afval vormde een te groot risico voor de volksgezondheid. Consumenten konden beter bij zichzelf te rade gaan over de vraag waarom ze zoveel energie verbruikten. Lag bij een minder verbruik niet de sleutel tot de oplossing? Verandering was nodig, zo oordeelde de partij, maar zonder de hulp van kernenergie. Het is een vraagstuk dat ook anno 2022 actueel is.

Als progressieve partij wilde de PPR de macht van grote bedrijven breken of in ieder geval beperken. Hiermee komt het derde thema van dit boek, participatie, in beeld. Werknemers moesten invloed krijgen op beslissingen die hen zelf aangingen. Ondernemingsraden bestonden al langer, maar de onvrede over het functioneren ervan nam toe in de loop van de jaren zestig.

Met andere progressieve partijen verweet de PPR de rechtse politieke partijen dat ze te weinig werk maakten van de verdere democratisering van het bedrijfsleven. Concrete vragen die de PPR stelde, waren onder meer: 'Investeren of niet, zo ja, waarin en waar?', 'Mensen ontslaan of minder machines gebruiken?'²⁴ Men mocht niet vergeten, zo stelde de PPR, dat het om mensen ging. Deze mensen waren 'te vroeg versleten, te snel afgedankt, radertjes in een groot productieproces', in plaats van 'vrije, verantwoordelijke mensen'.²⁵ Decentralisatie was het devies.

Nauw verbonden met het punt van decentralisatie is, tot slot, het vierde thema in dit boek: de verdeling van de welvaart, binnen Nederland, maar ook met zogeheten derdewereldlanden. In het Nederland van de jaren zeventig was inkomensongelijkheid inzet van stevige politieke discussie. De PPR erkende de goede bedoelingen van het progressieve belastingstelsel, maar constateerde dat in de praktijk de rijksten te veel mogelijkheden behielden om hun eigen rijkdom veilig te stellen. Dit kwam mede door wat de partij 'sluipwegen in het belastingstelsel' noemde.²⁶ Ook wilde de partij mensen stimuleren anders na te denken over arbeid. Al decennia voordat historicus Rutger Bregman Nederland aanzette tot discussie over een basisinkomen, pleitte de PPR voor een radicaal ander perspectief op arbeid en inkomen.²⁷

Aan de hand van deze vier thema's ontstaat inzicht in de betekenis van de PPR en kan zij begrepen worden in de context van de Nederlandse samenleving van haar tijd. Voor dit boek bestudeerden historici onder meer de verkiezingsprogramma's, de partijkranten en relevante archiefbronnen.²⁸ Ook zijn gesprekken gevoerd met toenmalige partijprominenten. Dit alles biedt het fundament voor een thematische partijgeschiedenis van de PPR. Hierbij zal de nadruk niet liggen op het ontstaan en de ontwikkeling van de partij, maar zal de aandacht vooral uitgaan naar de idealen van de PPR. Wat hoopte de partij te bereiken en wat kwam hiervan terecht? Dit streven wordt gezien in het Nederlandse politieke krachtenveld van de jaren zeventig en tachtig. Dit boek is geen partijgeschiedenis, maar om toch wat kleur op de wangen van de partij aan te brengen zijn er in de tekst twintig vensters opgenomen die in kort bestek enkele hoofdrolspelers, belangrijke momenten, lokale acties en kenmerkende voorbeelden van de partijcultuur schetsen. Zo komt de variatie binnen de PPR tot leven. Uiteindelijk zal blijken hoe deze partij verschilde, en soms overeenkwam, met andere nieuwe en al bestaande progressieve politieke partijen en maatschappelijke groeperingen.

GEITENWOLLEN SOKKEN EN EEN KROP ONBESPOTEN SLA: DE PARTIJCULTUUR VAN DE PPR

Margit van der Steen

In een poenig conferentiecentrum in Almere vond op 16 april 1988 het partijcongres plaats waar de PPR haar twintigjarig bestaan vierde. Bram van Ojik nam er de voorzittershamer over van Janneke van der Plaat en lanceerde de slogan Vrolijk Links. Zo moest de partij na een wat mindere periode weer meer aantrekkelijk voor de dag komen. Feestredenaar en parlementair journalist Henri Faas sloot af met herinneringen aan de afgelopen twee decennia. Hij had geen heimwee 'naar een PPR van boskabouters met ribfluwelen broekjes en geiteharen sokjes aan, die knabbelen van onbespoten, loodvrije radijsjes'.¹ De toon was gezet. Na de geitenwollen sokken, die staan voor wat wereldvreemde, idealistische, halfzachte, alternatieve hervormers,² zou de partij nu toe zijn aan meer vrolijkheid. Het affiche met een kortgeknipte, baardloze jongeman en een vrouw op lage pumps probeert dit zichtbaar te maken (zie kleurenkatern).

Over dit partijcongres verschenen vele bijdragen in de media, die iets lieten zien van de eigenheid van de PPR-cultuur.³ Immers, een partij is meer dan de besluiten van een bestuur of de opstelling van Tweede Kamerleden. Naast organisatorische structuren en gedeelde visies houdt een gemeenschappelijke cultuur een partij bij elkaar, een cultuur waar leden zich mee kunnen verbinden. Volgens Gerrit Voerman, groot kenner van de Nederlandse politiek, gaat het hierbij onder meer om een gedeelde beleving van politiek, de sfeer en de nestgeur, de gedragscodes, de omgangsvormen en de rituelen. Ook mobilisatievormen zoals partijbijeenkomsten en campagnes zijn van belang.⁴ Een partijcultuur is niet statisch en onveranderlijk, zoals het congres in Almere liet zien. Leden beleven die cultuur niet allemaal op dezelfde manier en dragen die cultuur niet op eendere wijze uit. Zo ook de PPR.

Historicus Gregor Rensen, aanwezig in Almere, kan hierover met gezag spreken. Hij was bijna vijftien jaar lang lokaal en landelijk actief in de PPR, betrokken bij het wetenschappelijk bureau, inmiddels burgemeester van Brielle en lid van de PvdA. Rensen: 'Binnen de PPR waren er verschillende generaties. De oprichters van de partij waren christen-radicalen en later kwamen er meer langharige studenten en kabouterachtige types bij.'⁵ Dat die uiteenlopende generaties en groepen aanwezig waren tijdens het congres bleek eveneens uit krantenverslagen. In de zaal waren veel jonge mensen, maar ook enkele 'reliëken uit de jaren zestig, gawe handgeweven types'. Dat de partij vrolijker moest worden, vond Rensen goed passen: 'Ik herinner mij de PPR als een partij van aardige mensen. Al waren er soms flinke ruzies over de inhoud, men bleef nooit lang kwaad op elkaar. We hadden plezier samen. Het bestuur van het lokale actiecentrum in Nijmegen ging zelfs samen zwemmen in de Bisonbaai [het lokale naaktstrand; MvdS], kom daar nu eens om.'

Het voorgaande voorbeeld zegt iets over omgangsvormen in een partij. Maar ook kleding en voedsel kunnen een toon zetten. Die was niet uniek voor de PPR, maar wel betekenisvol. Want waar Henri Faas al wees op de loodvrije radijsjes, klaagde een andere congresdeelnemer over andere groente: ze merkte op dat in heel Almere geen krop onbespoten sla te verkrijgen zou zijn. Grote PPR-idealen over een nieuw landbouwbeleid, gecombineerd met een voorliefde voor kleinschaligheid, werden vertaald in een persoonlijke levensstijl, en dat maakte deze vrouw zichtbaar. Dit voorbeeld stond niet op zichzelf. In PPR-kringen waren eikeltjeskoffie en ideële koffie met rietsuiker, te verkrijgen bij de reformwinkel en de derdewereldwinkel, gangbaar. De partij stond voor het milieu en de internationale solidariteit, en met deze keuze konden maar liefst twee utopische vliegen in één klap worden geslagen.

Een levensstijl waarin pronken vooropstond, hoorde niet bij de PPR. Niet voor niets zorgde de keuze voor het congrescentrum voor het volgende commentaar van een journalist: 'Dit is geen ruimte waar je een PPR-congres mag verwachten. Te modernistisch, te chique. Een kathedraal van plexiglas, lange weelderige gordijnen van rood velours, dat soort zaken.' Gregor Rensen herinnerde zich dat niet gek werd opgekeken van breiende congresdeelnemers, van beide seksen. Een enkele hond werd gesignaleerd, en dat paste wel bij de PPR. Er werd niet moeilijk gedaan over de aanwezigheid van huisdieren bij een partijcongres. Toen Tweede Kamerlid Michel van Winkel medio jaren zeventig zijn hond mee wilde nemen naar het parlement, stak Kamervoorzitter Anne Vondeling daar wel een stokje voor. De hond was immers geen lid van de Tweede Kamer.⁶

Het congres in 1988 beoogde de partij een vlotter imago te bezorgen. Dat de spreker die op de onbespoten sla wees haar 'knapzakje' op de rug hield tijdens haar interventie, was een bron van vrolijkheid voor de media. Een journalist: 'Men neme geitenwollen sokken, sandalen, verwarde hoofden baardharen alsmede een te vaak gewassen spijkerbroek en ziedaar: de PPR-figuur.' Scheidend voorzitter Janneke van der Plaat haastte zich te zeggen dat ze dit beeld herkende, maar dat er al tien jaar lang niet meer op geitenwollen sokken werd gelopen.

De vrolijkheid die in 1988 in gang werd gezet, heeft niet lang mogen duren. Nadat Bram van Ojik in 1988 het stokje overnam, werd de partij op 16 februari 1991 opgeheven. De PPR ging op in GroenLinks, samen met de christenen van de Evangelische Volkspartij, de principiële pacifisten van de Pacifistisch Socialistische Partij en niet te vergeten de gestaalde kaders van de Communistische Partij van Nederland. De partij met haar karakteristieke cultuur was niet meer.

1: DE PPR EN DE LANGE JAREN ZEVENTIG

Liesbeth van de Grift

Inleiding

‘Radicaal’ kent in de Van Dale een tweeledige betekenis. Het woord verwijst naar een streven naar ingrijpende hervormingen en betekent daarnaast ‘geheel en al’, ‘totaal’. Beide betekenissen zijn op de Politieke Partij Radikalen (PPR) van toepassing. Een alomvattende visie op economische, sociale en politieke problemen kenmerkte de partij. De oplossing voor deze problemen, die ten diepste met elkaar samenhangen, zou alleen gevonden worden in een grondige herziening van de bestaande orde. Voor de PPR betekende het woord ‘radicaal’ ‘dat wij de samenhang van de problemen zien die zich aan ons voordoen, de gemeenschappelijke oorzaken willen opsporen.’¹ Milieuvervuiling in Nederland, armoede in het mondiale Zuiden, ongelijkheid in eigen land en de bedreiging van de wereldvrede waren voor de PPR onlosmakelijk met elkaar verbonden. De oorzaak ervan zat hem in de kapitalistische, op winststreven gestoelde wereldorde. Alleen een systemische benadering, zo zal blijken uit de hoofdstukken in dit boek, kon hier volgens de partij verandering in brengen.

Zo’n alomvattende visie was kenmerkend voor veel sociale bewegingen die in de jaren zeventig in West-Europa opkwamen. Ze berustte op een mondiaal bewustzijn dat in deze jaren sterk tot ontwikkeling kwam. De oliecrisis, de dreiging van een kernoorlog en milieurampen voedden een besef van samenhang en afhankelijkheid, zelfs kwetsbaarheid. Sociale, economische en ecologische vraagstukken waren met elkaar verbonden; risico’s op wereldschaal waren gedeelde risico’s. Een vaak terugkerende diagnose uit die tijd: het is crisis. Om het tij te keren was fundamentele verandering nodig. Het lokale en het mondiale waren onlosmakelijk met elkaar verweven. Verandering moest op beide niveaus nagestreefd worden; via internationale politiek en via lokale acties. Hetzelfde gold voor het persoonlijke en het politieke; ook die konden niet van elkaar gescheiden worden.

De Politieke Partij Radikalen was een typisch kind van de ‘lange jaren zeventig’, een periode die historici laten beginnen rond 1968 en eindigen bij het aantreden van politici als Margaret Thatcher, Ronald Reagan en Ruud Lubbers begin jaren tachtig. Het ging de partij erom, in de woorden van Wim

de Jong in hoofdstuk 4, 'mensen de kans [te] bieden op een menswaardig bestaan, in Nederland en wereldwijd'. Ze verbond vredes-, verdelings- en milieuvraagstukken met elkaar vanuit een visie die men, achteraf, 'ecologisch burgerschap' zou kunnen noemen.² Deze visie ging uit van verplichtingen over de grenzen van staten, soorten en generaties heen, vanuit een diep door-drongen besef: op deze planeet is alles en iedereen van elkaar afhankelijk. Dit besef zette aan tot vormen van 'zelfregulering'. In alledaagse praktijken werden politieke idealen in daden omgezet; langs de weg van participatie en verantwoord consumeren werd het persoonlijke politiek.

Maar de PPR was op verschillende manieren ook een vreemde eend in de bijt. Ze was een politieke partij tussen sociale bewegingen, tot stand gekomen na een afsplitsing van de Katholieke Volkspartij (KVP). Ze was ook een club die samenwerking zocht met het activistische milieu in een landschap van veelal gevestigde partijen. Ze had één been in het parlement – kort zelfs in de regering – en één been op straat. Via bestaande instituties én buitenom probeerde ze fundamentele verandering te bewerkstelligen. Ook later zou ze tussen andere West-Europese groene partijen een buitenbeentje blijven. Anders dan bijvoorbeeld de Duitse *Grünen* kwam zij niet rechtstreeks uit de milieubeweging voort. Ze was als zodanig geen *bewegingspartij* die moest wennen aan het keurslijf van een politieke partij, maar was van huis uit gewend om binnen instituties te opereren en de parlementaire weg te bewandelen.³

Deze inleiding plaatst de PPR in de 'lange jaren zeventig'. Ze richt zich op drie aspecten in het bijzonder: de visie van de partij op de wereldproblematiek en die dichterbij huis, en in het bijzonder de samenhang daartussen; de strategieën die de partij hanteerde; en de spanning tussen ideaal en praktijk waarmee de PPR zich geconfronteerd zag.

De ecologisering van het wereldbeeld

'That's one small step for man, one giant leap for mankind.' Met deze woorden zette Neil Armstrong in 1969 voet op de maan. Ze weerspiegelden het geloof in wetenschappelijke en technologische vooruitgang. Achteraf bezien kondigden ze ook een tijd aan waarin dat geloof aan het wankelen zou worden gebracht. Ironisch genoeg zouden beelden van *spaceship Earth*, gemaakt vanuit de ruimte, daar juist aan bijdragen.

Historici hebben het over 'the shock of the global' om het gevoel van crisis te beschrijven dat mensen in West-Europa in de jaren zeventig overviel. De oliecrisis, afnemende productie en hoogoplopende werkloosheid aan het begin van dit decennium droegen bij aan een besef van mondiale samenhang en afhankelijkheid.⁴ De economische crisis vormde een breuk met voorgaande decennia, waarin de wederopbouw van de economie en de uitbouw van

de welvaartsstaat prioriteiten waren en massaconsumptie haar intrede deed. Nieuwe technologieën voedden het besef van onderlinge afhankelijkheid. Ruimtefoto's toonden de 'blauwe planeet' in haar nietigheid. De nucleaire dreiging maakte mensen bewust van een gedeeld lot: het was 'One world or none'.⁵ De heersende opdeling van de wereld in blokken – de eerste, de tweede en de derde wereld – stond hier haaks op.⁶

Deze verschuiving zou je de ecologisering van het wereldbeeld kunnen noemen. Mensen bewonen samen dezelfde planeet; handelingen hier hebben elders gevolgen. Alles is met alles verbonden in een netwerk van relaties en wederzijdse afhankelijkheden. Deze manier van denken is ook zichtbaar in het concept 'milieu' dat in de jaren zeventig opgang doet. Het verwijst naar de samenhang tussen atmosfeer, bodem, water en levende organismen. Daar waar lucht-, water- en bodemvervuiling eerder als afzonderlijke en afgebakende problemen waren gezien, werd hun onderlinge verbondenheid nu steeds duidelijker. Milieuverontreiniging had niet alleen nadelige effecten voor een rivier of een stad en haar inwoners, maar raakte het leven op aarde zelf. De oorzaak hiervoor lag bij de omgang van de mens met zijn natuurlijke omgeving.

Wetenschappelijke ontwikkelingen leken dit inzicht te bevestigen. Aan het Massachusetts Institute of Technology brachten wetenschappers, in opdracht van de Club van Rome, het systemische karakter van de mondiale ecologische crisis in beeld. Bevolkingsgroei, voedselproductie en uitputting van natuurlijke hulpbronnen: ze waren allemaal met elkaar verbonden. Dat lieten de computermodellen zien waarop hun rapport *Grenzen aan de groei* (1972) gebaseerd was, zien. De boodschap was alarmerend: de mensheid putte de aarde uit; economische groei stuitte op de grenzen van een eindige planeet. Ongeremde 'vooruitgang' zou uiteindelijk leiden tot de ondergang.⁷

Van woord en daad

Het besef van één wereld ('One world') met een eindige hoeveelheid grondstoffen en natuurlijke hulpbronnen riep onvermijdelijk vraagstukken van (her)verdeling, solidariteit en rechtvaardigheid op. De vredesbeweging, de milieubeweging, de alternatieve voedselbeweging, en veel andere organisaties die in de jaren zeventig tot bloei kwamen, waren gegrond in het besef dat de wereld niet bij de voordeur ophield. Bovendien had dat wat achter de voordeur gebeurde, directe invloed op de planeet en haar bewoners. Hieruit volgde dat kritische reflectie op het eigen gedrag, alsmede de aanpassing ervan, een morele verantwoordelijkheid was. Het bewustzijn dat het eigen handelen, vooral de ongebreidelde consumptie, producenten en consumenten in andere delen van de wereld en natuur en milieu schade berokkende, bracht de 'ethische

JACQUES AARDEN: WEL AARTSVADER, MAAR NIET ECHT THUIS IN DE PPR

Alexander van Kessel

'Het was een club van idealistische mensen, maar met te weinig politieke ervaring en maatschappelijk ongebonden,' aldus Jacques Aarden in 1991 over de partij waarvan hij aan de wieg had gestaan. 'Op die congressen stond ik met mijn ogen te knippen (...). Wilde jongens onder elkaar, hè? Michel van Hulten met zijn gratis openbaar vervoer, Bas de Gaay Fortman... ik had grote waardering voor die jonge mensen, maar ze waren wel erg dartel.'¹

J.M. (Jacques) Aarden was tijdens zijn studie economie aan de Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg, in de tweede helft van de jaren dertig, gepokt en gemazeld in het katholiek-sociale gedachtegoed.² Een van de toenmalige Tilburgse hoogleraren, Carl Romme, zocht hem direct na de oorlog aan als secretaris van het Centrum voor Staatskundige Vorming – het studiecentrum voor de katholieke politiek, dat uitgroeide tot het wetenschappelijk instituut van de Katholieke Volkspartij. Onder de vleugels van Romme ontwikkelde Aarden een sterke voorkeur voor rooms-rode regeringssamenwerking. In 1962 kwam hij in de Tweede Kamer.

De kabinetscrisis van oktober 1966, die Aarden zelf niet meemaakte omdat hij vanwege een liesbreukoperatie in het ziekenhuis lag, vormde de waterscheiding. Onder leiding van Norbert Schmelzer beëindigde de KVP-Tweede Kamerfractie toen de coalitievoorkeur voor de PvdA, zo zag Aarden het. De kabinetsformatie van 1967, toen de coalitiesamenwerking met de VVD werd hersteld, bevestigde dat vermoeden. Aarden zag ook niets in een samengaan met ARP en CHU in een christendemocratische eenheidspartij: die zou te conservatief worden. Toen Schmelzer in februari 1968 definitief deze koers insloeg ('samen uit, samen thuis'), stapte Aarden uit de KVP-fractie. Samen met zijn geestverwanten Annie Kessel en Paul Janssen ging hij in de Kamer verder als groep-Aarden. Na de oprichting van de PPR in 1968 werd Aarden als 'aartsvader' van de nieuwe partij en vanwege zijn fractievoorzitterschap automatisch politiek leider. Het was een rol die hem niet goed lag. Zeker in een tijdsgewricht dat steeds meer vroeg om mediagenieke en uitgesproken politici,³ kwam de bescheiden, bedachtzame en beminnelijke Aarden minder tot zijn recht.⁴

Met Aarden als lijstaanvoerder haalde de PPR bij de Tweede Kamerverkiezingen van voorjaar 1971 twee zetels. Fractiegenoot De Gaay Fortman bleek beter in staat om de partij te representeren. Door de afspraak dat Aarden het debat over de regeringsverklaring zou doen en De Gaay Fortman de algemene beschouwingen,⁵ kreeg laatstgenoemde ook volop gelegenheid zich te manifesteren. Daarbij kwam dat Aarden zich vanwege hartproblemen in acht moest nemen en van september 1971 tot mei 1972 niet in de Kamer

verscheen. Op medisch advies stelde hij zich in 1972 ook niet herkiesbaar, al merkte Aarden 'dat de partij ook wel van die ouwe heer af wilde'.⁶

Toen de PPR na de verkiezingen van 1986 gesprekken aanging met PSP, CPN en Evangelische Volkspartij om te komen tot nauwere samenwerking, zegde Aarden zijn lidmaatschap op. Samengaan met communisten stond ver van hem af. In 1988, toen de PPR twintig jaar bestond, kreeg hij van de partij nog bloemen. 'Dat is toch aardig, dat zou in andere partijen niet kunnen.'⁷ Inhoudelijk paste Aarden dus steeds minder bij de partij die hij mede had opgericht, maar de wederzijdse waardering was gebleven.

Spotprent uit communistisch dagblad *De Waarheid* van 1 maart 1968 waarin de interne discussie in de KVP over de koers wordt uitgebeeld. Er zijn al diverse partijleden uit de auto gevallen zoals Van Doorn, Bogaers en Kessel.

consument' ertoe om lokaal en onbespoten voedsel te kopen en wereldwinkels te ondersteunen. Deze mondiale verantwoordelijkheid, die in de moraal van dagelijkse, vaak lokale praktijken tot uitdrukking kwam, noemt de Duitse historicus David Kuchenbuch de 'glokalisering van de moraal'⁸

Hoe verhielden zich zulke plaatselijke praktijken tot het streven naar ingrijpende hervormingen waar het woord 'radikaal' ook naar verwijst? Ze waren een uitvloeisel van de politieke idealen van herverdeling van macht en inkomen, die op plaatselijk, nationaal en internationaal niveau vorm zouden moeten krijgen. Decentralisering, participatie en zelfbeheer bepaalden internationale agenda's van eerlijke handelspolitiek en gelijke verhoudingen tussen het mondiale Zuiden en Noorden. Ze waren ook bepalend voor de wijze waarop sociale bewegingen zichzelf organiseerden en hoe ze opereerden (wat niet zelden tot interne spanningen leidde). In hun dagelijkse praktijken konden 'kritiese burgers' deze idealen vóórleven met, zo hoopte men, een radicale mentaliteitsverandering tot gevolg.

Van binnen uit de instituties kon zo'n verandering niet verwacht worden, hoewel er zeker geen strikte scheiding bestond tussen politiek en maatschappelijke bewegingen. Ook binnen overheidsinstellingen begonnen opvattingen over bijvoorbeeld milieu en internationale samenwerking te verschuiven, maar genoeg was dat in de ogen van veel activisten niet. Bovendien was het tempo van verandering te traag. Daarom speelden buitenparlementaire acties een belangrijke rol. Een boycot van koffie uit gekoloniseerd Angola, fietstochten langs de 'zieke' Rijn, de verbranding van een dameskorset en een rechtszaak tegen vervuilende kalimijnen: ze trokken de aandacht, legden soms ook druk op politiek en economie, en maakten bovenal mensen tot kritische burgers. *Aksie* was daarmee meer dan een middel; ze was het doel zelf. De PPR stond bij haar ontstaan als politieke partij op enige afstand van het activistische milieu, maar zou in de loop van de jaren zeventig steeds verder die kant op schuiven.

Verandering, maar hoe?

De systeemanalyse van de PPR was doorwrocht, maar dat maakte het vinden van oplossingen niet per se gemakkelijk. De vele 'wicked problems' waaruit de wereldproblematiek en de politiek dichter bij huis bestonden, maakten dat er geen kant-en-klare oplossingen waren. Als alles met elkaar verbonden is – lokale en mondiale niveaus; ecologische, economische en sociale problemen – waar dan te beginnen met de zo gewenste transformatie van de kapitalistische orde, en hoe ver zou die moeten gaan? Zouden mondiale problemen daadwerkelijk op lokaal of zelfs nationaal niveau bestreden kunnen worden? Hoe verhielden afspraken tussen staten en technocratische internationale organisaties die op grote afstand van burgers stonden, zich

met het streven naar decentralisering en democratisering? De hoofdstukken in dit boek laten zien dat de PPR met zulke vragen worstelde. Een uitspraak in de partijkrant in 1976 die betrekking had op het inkomensbeleid zou als illustratief kunnen worden gezien voor de grote ambities van de partij: 'We weten wat we willen maar nog niet hoe.'⁹ Dit betekent niet dat er geen concrete plannen en ideeën waren, verre van dat. Maar het spanningsveld tussen ideaal en praktijk was er altijd.

Dit werd bijvoorbeeld zichtbaar rond het idee van de PPR als 'mentaliteitspartij'. Een betere wereld begon bij het gedrag van mensen zelf. De voorbeeldwerking daarvan zou een proces van maatschappelijke verandering op gang brengen. Deze nadruk riep tegelijkertijd kritiek op binnen de partij. De verschillende hoofdstukken rond thema's als milieu en de verdeling van welvaart laten zien dat PPR'ers zich zorgen maakten om het effect van deze nadruk op verandering van het individuele gedrag. Met de vermanende blik en de opgestoken vinger zou de partij zich eerder vervreemden van delen van de bevolking dan dat ze deze wist mee te nemen. Bovendien was een aanpassing van het gedrag door bijvoorbeeld biologisch en fairtrade in te kopen een prijzige aangelegenheid die niet voor iedereen was weggelegd. Dit riep de vraag op of de PPR zich niet te zeer tot een elitepartij aan het ontwikkelen was.

Deze punten raken aan hedendaagse maatschappijkritiek. De individuele consument is centraal komen te staan in het nadenken over de transitie naar een duurzamere samenleving. Initiatieven rond de 'plasticsoep' vestigen de aandacht op de verantwoordelijkheid van de verbruiker voor milieuproblematiek. In de aanpassing van individueel consumptiegedrag zou een groot deel van de oplossing liggen. 'Iedereen doet wat' is de jongste overheids campagne die benadrukt wat de burger zelf kan doen, terwijl 'een beter milieu begint bij jezelf' uit de jaren negentig nog regelmatig doorklinkt. Die focus op leefstijlverandering en individuele verantwoordelijkheid, aldus critici, heeft afgeleid van structurele weeffouten in het systeem, zoals de voortdurende nadruk op economische groei in plaats van op een circulaire economie. Daardoor is de verantwoordelijkheid van overheid en bedrijfsleven aan het zicht onttrokken.¹⁰

Op zoek naar de oorzaak van deze ontwikkeling komen de jaren zeventig vaak in beeld als periode waarin de 'doorgeschoten' individualisering en het geloof in zelfregulering hun wortels vinden. De Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart betoogde in 1977 dat er een verschuiving had plaatsgevonden in het heersende waardepatroon in ontwikkelde industrielanden.¹¹ Hij gebruikte het begrip 'postmaterialisme' om te beschrijven hoe materiële waarden, zoals veiligheid en een hoge levensstandaard, onder een jonge generatie plaatsmaakten voor waarden als autonomie, zelfexpressie, welzijn en milieubewustzijn. Deze verschuiving kon plaatsvinden juist omdat in de jaren vijftig en zestig de materiële voorwaarden waren veiliggesteld.

MICHEL VAN HULTEN EN HET STREVEN NAAR EEN PROGRESSIEVE VOLKSPARTIJ

Mari Smits

Michel van Hulten, geboren in Batavia in 1930, was een radicaal van het eerste uur. In 1966 werd hij actief binnen de Amsterdamse KVP, waar hij zich ontpopte als een criticus van de partijleiding. Hij wilde partijvernieuwing realiseren waarbij de 'poten onder de stoelen der vastgeroeste politici' moesten worden weggezaagd.¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij medeoprichter was van de PPR.

Toen oud-minister Pieter Bogaers op 1 maart 1968 de oprichting van de partij 'Radikalen' aankondigde, werd het secretariaat gevestigd in Van Hultens nieuwe woonplaats Lelystad.² De nieuwe partij moest duidelijk maken dat de door veel confessionele kiezers gewenste politiek bij de KVP niet in goede handen was.³

Van Hulten was voorstander van een progressieve concentratie met andere linkse partijen. Vanuit welk beginsel men dit doel wilde nastreven deed niet ter zake.⁴ Zo pleitte hij rond 1970 voor opheffing van de PPR en de vorming van een 'werkelijk progressieve partij'.⁵ De PPR moest zich niet langer richten op confessionele kiezers, maar diende een 'waakhond' te zijn die moest verhinderen dat de beoogde progressieve volkspartij van PvdA, PPR en D66 niet meer werd dan een 'juist links van het midden staande massaliteit', die niet van plan was structurele veranderingen na te streven.⁶

In 1970 kandideerde Van Hulten zich voor het partijvoorzitterschap. De PPR-Kerngroep (partijraad) droeg echter Eerste Kamerlid Jacques Tonnaer voor. Van Hulten werd ongeschikt geacht omdat hij meer weerstand zou oproepen 'dan in politieke conflicten zou verzoenen'.⁷ Op 29 april 1971 werd hij dankzij de stemmen van Groningse PvdA-Statelieden onverwacht gekozen tot Eerste Kamerlid.⁸ Anderhalf jaar later, op 7 december 1972, stapte hij over naar de Tweede Kamer. Over de relatie met de confessionele partijen was Van Hulten ambivalent. In 1972 – in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen – verklaarde hij niet te geloven in een progressief-confessioneel kabinet.⁹ Toch werd hij in 1973 staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Den Uyl.

In die functie kwam Van Hulten tot de slotsom dat de PPR ook voor de lasten van regeringsverantwoordelijkheid moest opdraaien (dat was al eerder zo voor de vorming van het kabinet en feitelijk vanaf de oprichting van de PPR). Hij moest niets hebben van de 'onredelijkheid, drammerigheid en alternatieve vrijgesteldheid' binnen de partij.¹⁰ In 1976 moest hij het bij de strijd om de opvolging van Bas de Gaay Fortman als partijleider afleggen tegen Ria Beckers. Hoewel de PPR zich vóór de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 had uitgesproken tegen samenwerking met het CDA, wilde Van Hulten dit niet uitsluiten.¹¹

Michel van Hulten als staatssecretaris tijdens de bespreking van de anti-piratenwet in de Eerste Kamer op 15 januari 1974. Aan tafel zitten v.l.n.r. Harry van Doorn (PPR), Michel van Hulten (PPR), Dries van Agt (KVP) en Pieter Kooijmans (ARP).

Na deze verkiezingen werd Van Hulten weer lid van de Tweede Kamerfractie. Hij voelde zich echter niet thuis bij de toen reeds aanwezige voorkeur van de fractievoorzitter, Ria Beckers, voor samenwerking met CPN en PSP. Hij had twee jaar in Warschau gestudeerd en was gepromoveerd op het marxistische collectiviseren van de landbouw in dat land. Als 'bijproduct' had hij er voor het leven een afkeer van het communisme aan overgehouden. Op 6 september 1977 maakte hij bekend de politiek te verlaten. Begin 1978 vertrok hij met zijn gezin naar Mali om in opdracht van Europese ontwikkelingsorganisaties hulpprogramma's te coördineren.

In 1981 keerde Van Hulten terug naar Nederland. Samen met andere radicalen van het eerste uur was hij ontevreden over de politieke koers van de PPR. Deze zogeheten Godebald-groep wees de – inmiddels groeiende – samenwerking met PSP en CPN van de hand en vond dat de partij zich juist moest richten op kiezers uit het politieke midden. Van Hulten wierp zich (opnieuw) op als kandidaat-partijvoorzitter.¹² Het PPR-congres verwierp het voorstel van de Godebalders. In december 1981 maakten kranten melding van het feit dat Van Hulten zijn partijlidmaatschap had opgezegd.¹³ Dit was onjuist. Zijn lidmaatschap was al enkele jaren eerder geëindigd, toen hij in Mali werkte.¹⁴

Van Hulten bleef lang partijloos, maar was in 1985 wel betrokken bij een initiatief om politiek onderdak te bieden aan hen die niet meer op het CDA wilden stemmen en voor wie een overstap naar PvdA, EVP of PPR te groot

was.¹⁵ Deze nieuwe partij, De Alliantie, kwam niet van de grond. In 1994 was Van Hulten voor D66 kandidaat voor de Tweede Kamer en in 1997 voorzitter van de programmacommissie. Van 2010 tot 2013 was Van Hulten betrokken bij 50PLUS, en in 2014 was hij voor ikkiesvooreerlijk.eu lijsttrekker bij de Europese verkiezingen. Sinds enkele jaren is hij lid van GroenLinks, het resultaat van de samenwerking van de PPR met PSP en CPN die hij destijds niet zag zitten. In zijn ogen belichaamt het huidige GroenLinks veel van het oorspronkelijke gedachtegoed van de PPR.¹⁶

Het narratief van de jaren zeventig als bakermat van de idee dat in anders consumeren en andere leefstijlaanpassingen (alleen) de sleutel tot verandering zou liggen, moet genuanceerd worden. Hetzelfde geldt voor het beeld dat ‘materiële’ zorgen voor activisten in deze tijd een gepasseerd station waren.¹² De bedreiging van vrede in tijden van Koude Oorlog, de milieu-problematiek, economische ongelijkheid: ze vormden geen abstracte, maar heel tastbare problemen. In het geval van milieuvervuiling waren ze bovendien vooraleerst lokaal van aard, zeker voor de vele lokale actiegroeperingen die zich inzetten voor een schone rivier, voor een reductie van uitstoot van nabij gevestigde industrieën en tegen de bouw van kerncentrales.¹³ Bovendien stond het doel van gedrags- en mentaliteitsverandering niet op zichzelf, maar was het ingebed in een systeemanalyse. De vraag die voor ons ligt, is waarom die systemische blik, die lokaal en mondiaal verbindt en de verantwoordelijkheid van overheid en bedrijfsleven steeds meedenkt, in de afgelopen decennia naar de achtergrond is verdwenen.

De spanning tussen ideaal en praktijk nam toe naarmate de populariteit, aanhang en middelen van sociale bewegingen toenamen en zij dichter bij de macht kwamen. Hoe in die situatie trouw te blijven aan de eigen idealen? Het devies was veelal: professionaliseren en meedoen, maar de eigen idealen niet te veel laten verwateren. Dat bleek in de praktijk soms lastig. De PPR koos met deelname aan het kabinet-Den Uyl voor toegang tot de macht. De resultaten waren ambigu. In de regering botste de PPR op de grenzen van de politieke wil, waardoor centrale ambities van de partij – democratisering van het bedrijfsleven, de invoering van een basisinkomen en een vergroening van de economie – niet verwezenlijkt werden.¹⁴

Inmiddels staan deze onderwerpen (opnieuw) op de politieke agenda. Het overgrote deel van de Nederlanders realiseert zich dat milieuproblemen ernstig zijn en dat de mensheid een belangrijk aandeel heeft in het veroorzaken van klimaatverandering. Verandering in productie- en consumptiepatronen is noodzakelijk. Trends laten zien dat mensen minder vlees zijn gaan eten, en dat het gebruik van zonnepanelen en elektrisch vervoer toeneemt.¹⁵ Je zou dus kunnen stellen dat de PPR in bepaalde opzichten gelijk heeft gekregen. Tegelijkertijd vormen de gevolgen van klimaatverandering op wereldschaal en het vraagstuk van klimaatrechtvaardigheid – de internationale solidariteit waar de PPR zoveel belang aan hechtte – nog maar sinds kort en in beperkte mate onderdeel van publieke debatten. Is dit voldoende om de noodzakelijke transitie in gang te zetten? De recente rapporten van de IPCC, een expertpanel van de Verenigde Naties, stemmen weinig hoopvol. Dit leidt tot historische reflectie en introspectie, want: wanneer problemen zoals de uitputting van de aarde al in de jaren zeventig onderkend werden, wat is dan precies de rol van een agenderende organisatie als de PPR geweest? Op deze vraag (en meer) formuleert dit boek antwoorden.

HENK WALTMANS: IDEALEN IN EEN WEERBARSTIGE WERKELIJKHEID

Jan Willem Brouwer

'Naar onze mening (...) kan de vrede alleen dichterbij komen met kleine stappen, maar het dienen dan wel stappen te zijn in een ander spoor dan het vroegere. Wij zullen van onze kant de dialoog niet schuwen. Wij willen overreden, overtuigen.'¹ Aldus begon Henk Waltmans, woordvoerder van de PPR-fractie in de Tweede Kamer, in september 1974 zijn beschouwing in het debat over de Defensienota van PvdA-minister Henk Vredeling. Dat was typerend voor Waltmans. Hij was er zich van bewust dat een kleine fractie zoals de PPR alleen weinig kon doen. Zij moest het hebben van 'wijs beleid', 'door aandringen, opwekken en stimuleren zaken dichterbij brengen die we graag zouden zien'.²

Waltmans werd geboren in Brunssum in 1930 in een katholiek mijnwerkersgezin. Hij was onder meer werkzaam als journalist bij *De Nieuwe Limburger* in Maastricht. Ook was hij directeur van de Stichting Europa Huis in Borgharen. In 1968 verruilde Waltmans de KVP voor de PPR. Vanaf het begin was Waltmans voor de PPR actief in Limburg. In 1970 werd hij gekozen tot lid van de Provinciale Staten. De verkiezingen van 1972 brachten hem in de Tweede Kamer. Hij verwierf vooral bekendheid als woordvoerder buitenlands beleid en defensie.

Waltmans verkeerde in een moeilijke positie. Enerzijds wilde hij dat de PPR'ers actief waren in het machtscentrum met 'concrete politiek' in plaats van als 'getuigen vanaf de kantlijn'.³ Omdat een linkse meerderheid onhaalbaar was, beseftte hij dat een coalitie met progressieve elementen van de KVP en de ARP onvermijdelijk was. Anderzijds verdedigde Waltmans standpunten over de NAVO en kernwapens die voor de christendemocraten volstrekt onacceptabel waren en die ook voor veel PvdA'ers te ver gingen.

In de debatten over het defensiebeleid van het kabinet-Den Uyl weerde Waltmans zich geducht. Hij was in 1974 uiterst kritisch over de Defensienota. Hij drong aan op een fundamentele herbezinning van de NAVO-strategie, met name als het ging om de inzet van kernwapens. Hij wees elke Nederlandse deelname aan nucleaire taken af en bepleitte eenzijdige stappen op dit terrein. Ook in het debat over de aankoop van de F-16-straaljager speelde Waltmans een belangrijke rol. Hij was een welbespraakte tegenstander: de kostbare investering zou slechts de bewapeningswedloop bevorderen. Het kabinetsbesluit om in eerste instantie minder vliegtuigen te kopen dan beoogd, werd mede toegeschreven aan de wens van de PPR. Maar Waltmans kreeg elders nauwelijks voet aan de grond. Zijn radicale moties kregen geen kans omdat de KVP en ARP met de rechtse oppositie tegenstonden.

Persconferentie PvdA, PPR en D66 ten tijde van de Lockheed-affaire. Den Haag, 28 september 1976. V.l.n.r. Piet Dankert (PvdA), Henk Waltmans (PPR) en Bas de Gaay Fortman (PPR).

Samen met fractieleider Bas de Gaay Fortman functioneerde Waltmans in de jaren 1973-1977 vooral als buffer tussen het kabinet en de eigen partij. Zij probeerden congressen af te houden van drastische uitspraken. Onder de achterban groeide de kritiek op het kabinet, dat niet tot werkelijke hervormingen kwam. Met name het defensiebeleid moest het ontgelden. In 1973 stemde de fractie in de Kamer echter niet tegen de defensiebegroting, in weerwil van een uitspraak van de Kerngroep (partijraad). De Gaay Fortman en Waltmans betoogden dat zij tegen het defensiebeleid fundamentele bezwaren hadden, maar dat stemmen tegen een begroting neerkwam op stemmen tegen het kabinet.⁴

Ook de NAVO moest het in de PPR steeds meer ontgelden. Zij zou geen enkele bijdrage leveren aan een duurzame vrede. Vergeefs betoogden De Gaay Fortman en Waltmans dat Nederland meer invloed kon uitoefenen binnen het bondgenootschap dan erbuiten. Op het PPR-congres in 1974 vond een ruime meerderheid dat Nederland de NAVO moest verlaten. Waltmans legde dat besluit echter pragmatisch uit: 'Natuurlijk, om Nederland na de volgende Kamerverkiezingen uit de NAVO te laten gaan. Maar zolang als het huidige kabinet (...) regeert, geldt voor ons het regeerakkoord tussen PvdA, PPR en D66 in 1972 gesloten.'⁵ Dat akkoord, *Keerpunt 1972*, ging uit van het Nederlands lidmaatschap van de NAVO.

Vanaf 1977 was samenwerking met het CDA voor de PPR uitgesloten. Maar door de nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen in dat jaar was ze te

klein geworden voor de groter gegroeide PvdA. Ook was het momentum uit de linkse samenwerking weggeëbd. Waltmans' standpunten bleven duidelijk. Nederland moest een 'gidsland' zijn dat de EG en de NAVO de weg wees 'naar een mondiaal veiligheids- en ontwikkelingsbeleid'.⁶

Na de verkiezingen van 1982 vertrok Waltmans noodgedwongen uit de Kamer. Mede 'als tijdsbesteding van een werkloos kamerlid'⁷ schreef hij *Niet bij rood alleen*, de geschiedenis van de eerste vijftien jaren van de PPR. Dat dit boek – gebaseerd op degelijk bronnenonderzoek – in 1983 weinig weerklank vond, kwam mogelijk doordat het uitmondde in een pleidooi voor toenadering tot de PvdA.

In 1984 werd Waltmans burgemeester van het Noord-Hollandse Landsmeer, als de derde PPR-burgemeester in Nederland. Toen de PPR in 1990 in GroenLinks opging, haakte Waltmans af: 'Ze hebben mijn partij ten grave gedragen. Ik stond met lege handen bij de kist.' Hij zou voortaan als 'politieke wees' door het leven gaan.⁸

2: DE VERDELING VAN DE WELVAART¹

Peter van Dam

In 1968 legde de spreekbuis van de PPR, *Radikalen-krant*, een duidelijk verband tussen armoede in de wereld en in het eigen land:

Nu gaat het erom, vindt de PPR, solidair te zijn met de anderen, die achter liggen. De samenwerking met de arme landen is dus een voornaam programmapunt van de PPR. Zo goed als de partij er trouwens ook in Nederland veel aan gelegen is de achterblijvers vooruit te helpen.²

Dolf Coppes bij de opening van de wereldwinkel in de Amstelkerk, 18 september 1971.

Welke plek past beter bij de PPR dan de wereldwinkel? Op deze foto zien we hoe het prominente PPR-lid Dolf Coppes deelnam aan de opening van zo'n wereldwinkel in Amsterdam. Aan het begin van de jaren zeventig schoten zulke winkels overal in Nederland als paddenstoelen uit de grond. Aanvankelijk heetten ze soms 'derdewereldwinkel', maar al gauw alleen nog

‘wereldwinkel’, omdat het niet alleen om de derde wereld moest gaan. Het waren geen winkels zoals wij het woord tegenwoordig begrijpen, eerder actiecentra. Net als de PPR vertrokken wereldwinkelgroepen vanuit kritiek op de ongelijke verdeling van de welvaart tussen arme en rijke landen, om vervolgens de verhoudingen voor de eigen huisdeur op de korrel te nemen: veranderingen in de wereld moesten in Nederland beginnen. Wereldwinkels waren in de jaren zeventig verzamelaarsplaatsen voor acties rondom thema’s als welvaartsdeling, vrede, milieu en emancipatie.

Zoals wereldwinkels met hun bonte combinatie van actiethema’s en vormen niet goed passen in bekende kaders van activisme, zo is de PPR niet makkelijk te vangen als politieke partij. De PPR beschouwde zichzelf als een actiepartij, die parlementaire kritiek wilde verbinden met allerlei vormen van maatschappelijk activisme. Daarom verdienen ook de activiteiten van partijleden buiten de institutionele politiek de aandacht. De plaatselijke afdelingen van de PPR functioneerden echter eerder als ontmoetingsplaatsen en podia dan dat ze zelf acties op touw zetten. Dat maakt het soms moeilijk om een eigen aandeel of gezicht van de PPR te bepalen. Toch kwam dat rondom de vraag naar de verdeling van de welvaart door de jaren heen wel naar voren.

Veel mensen die toetraden tot de PPR hadden zich al eerder ingezet voor een eerlijke verdeling van de welvaart. Zo trad een opvallende figuur in 1970 namens de PPR toe tot de gemeenteraad in Kerkrade. Kersvers raadslid Paul Meijs was tot ver buiten de stad bekend als de ambitieuze voortrekker van de sos (Steun Onderontwikkelde Streken, vanaf 1972 Stichting Ontwikkelings-Samenwerking), die handwerkproducten uit zogenoemde ontwikkelingslanden importeerde om ze in West-Europa te verkopen. ‘Geen hulp, maar handel’ was het motto – als producenten in armere landen de kans kregen om eigen bedrijven op te bouwen, zouden ze economisch op eigen benen kunnen staan en niet op ontwikkelingshulp aangewezen blijven. Tot 1964 was Meijs een actief lid geweest van de KVP. Vooral voor de jongerenorganisatie van de KVP had hij zich ingezet. De Stichting sos was zelf een uitvloeisel van zijn werk met jongeren, want ze was voortgekomen uit een inzamelingsactie die katholieke jongeren ten behoeve van geloofsgenoten op Sicilië hadden opgezet.³ Binnen die partij kregen de activistische jongeren en medestanders als Meijs echter geen ruimte voor hun nieuwe initiatieven. Daarom belandde hij net als veel andere ontevreden KVP’ers bij de PPR.

De ontwikkeling van activistische KVP’er tot PPR-raadslid die Meijs had doorgemaakt was vergelijkbaar met die van veel andere PPR-leden. Ze waren teleurgesteld geraakt in traditionele politieke partijen, maakten zich zorgen om de wereld voorbij de Nederlandse grenzen en vonden in de PPR een partij waar hun activisme gewaardeerd werd. Veel leden van de jonge partij deelden Meijs’ zorg om een rechtvaardig economisch perspectief voor wat ‘de derde wereld’ was gaan heten. Velen van hen waren net als Meijs betrokken

bij organisaties en campagnes die zich hiervoor inzetten. Ze verkochten producten van de Stichting sos om producenten op weg te helpen, wezen met publiciteitscampagnes op de onrechtvaardige structuur van de wereldhandel, bemensten wereldwinkels en steunden initiatieven voor internationale solidariteit.⁴

De PPR kwam op in een periode waarin de verdeling van de nationale en internationale welvaart op losse schroeven kwam te staan. Door groeiende productie, stijgende lonen en mondiale handelsnetwerken hadden mensen in Nederland meer te besteden en meer te kiezen. De angst voor sociale onrust als gevolg van armoede en internationale spanningen door ongelijke verhoudingen zat na twee wereldoorlogen en talrijke revoluties en revolutiepogingen diep. Ook in de Nederlandse politiek waren de grote partijen gericht op het bevorderen van welvaart, die werd gezien als een garantie voor vrede.⁵ De kritiek op de 'consumptiemaatschappij', waarin mensen uit het oog zouden verliezen wat echt belangrijk was, zwol sinds de jaren vijftig echter aan.⁶ Critici wezen erop dat meer bezit mensen niet per se gelukkiger maakte en dat niet iedereen evenzeer profiteerde van de welvaartsstijging. In de jaren vijftig en zestig trok vooral de scheefgroei tussen verschillende delen van de wereld de aandacht. Dat leidde in de internationale politiek tot initiatieven op het gebied van wat 'ontwikkelingssamenwerking' ging heten.

Ook vanuit de samenleving kwamen campagnes rondom dit onderwerp op. Zo richtte een groep geëngageerde burgers in 1956 de Nationale Organisatie Voor Internationale Bijstand (Novib) op om geld in te zamelen voor internationale hulpacties, wat op brede steun in politiek en samenleving kon rekenen.⁷ Die steun vertaalde zich in de tweede helft van de jaren zestig in pogingen om de structuur van de wereldhandel in Nederland op de kaart te zetten. In de jaren zestig had een grote groep landen uit Azië, Afrika en Zuid-Amerika de handen ineengeslagen om een politieke oplossing voor de mondiale ongelijkheid te bereiken. Wereldhandelsconferenties, internationaal bekend als United Nations Conferences on Trade and Development (UNCTAD), maakten de mondiale ongelijkheid zichtbaar voor het publiek in Nederland. De politieke onwil van de rijke landen om hier iets aan te doen bleek uit het gebrek aan concessies tijdens de conferenties even duidelijk. Dat was voor veel mensen onverteerbaar en leidde tot een golf aan campagnes om allereerst de politiek tot actie te bewegen.⁸

Nadat ongelijkheid in de jaren zestig vooral in een internationaal perspectief werd gezien, stond het thema vanaf de jaren zeventig ook in eigen land weer op de agenda. Economische groei was in de voorgaande jaren bijna vanzelfsprekend geworden, maar die vanzelfsprekendheid verdween als sneeuw voor de zon door toedoen van de oliecrisis, stijgende inflatie en teruglopende werkgelegenheid. Door toedoen van de acties van feministische groepen als Man-Vrouw-Maatschappij en Dolle Mina voor meer gelijkheid

tussen mannen en vrouwen kwam daar de vraag naar de rol van vrouwen op de arbeidsmarkt bij. Juist bij dat vraagstuk was de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen overduidelijk: vrouwen werkten minder en verdienen minder, zelfs als ze hetzelfde werk deden als mannen. De bakens werden verzet en luidden een periode 'na de bloei' in, die in veel opzichten tot vandaag de dag aanhoudt: de toenemende macht van grote bedrijven die arbeid zo veel mogelijk door technologie vervingen, economische politiek die allereerst op het bevorderen van productie gericht was, het primaat van de persoonlijke autonomie.⁹ Hoe kon de naoorlogse welvaart mondiaal en nationaal rechtvaardig verdeeld worden?

De zoektocht van de PPR naar een rechtvaardige welvaartsdeling is tekenend voor de ideologische en praktische vragen die de jaren na de wederopbouw kenmerkten. In plaats van de ideologische keuze tussen communisme en vrije markt kwam de vraag centraal te staan hoe de vrije markt op een rechtvaardige manier ingericht kon worden. De leden van de PPR waren kritisch op een samenleving die gedomineerd werd door het kapitalisme, en ontwikkelden op basis van die kritiek voorstellen voor een samenleving waarin plaats was voor een vrije markt zonder dat die de samenleving domineerde. Naast de vraag naar de maatregelen die nodig waren om dat te bereiken, stond ook ter discussie waar de verandering zou moeten beginnen. Konden internationale afspraken de verhoudingen in de wereld rechtvaardiger maken, of was het beter om in Nederland te beginnen? De worsteling met die vragen kwam naar voren bij de PPR-initiatieven om een rechtvaardigere verdeling van de welvaart te bereiken op de terreinen van ontwikkelingssamenwerking, selectieve groei en basisinkomen.

Ontwikkeling: op zoek naar de wortels van ongelijkheid

Ontwikkelingssamenwerking was een cruciaal thema bij de opkomst van de PPR eind jaren zestig. Een ledenonderzoek in 1970 wees uit dat veel mensen die vroeger KVP stemden lid waren geworden vanwege de standpunten die de PPR op dit terrein innam.¹⁰ Tijdens het oprichtingscongres van de partij in 1968 stelde voormalig KVP-minister Pieter Bogaers dat 'samenwerking met de ontwikkelingslanden' een van de dringendste kwesties was. Bogaers, die de eerste voorzitter van de PPR zou worden, verwees naar de pauselijkeencycliek *Populorum Progressio* om dat te onderbouwen: 'Het moderne woord voor vrede is ontwikkeling,' citeerde hij, en hij hoopte dat de nieuwe partij erin zou slagen 'de gehele Nederlandse politiek door de bekommernis om de nood in de arme landen' te doordringen.¹¹ Als een van de boegbeelden van de partij belichaamde Bas de Gaay Fortman van meet af aan de betrokkenheid bij dit onderwerp, mede doordat hij vanaf 1967 tot en met 1971 als docent in

Zambia had gewerkt. Michel van Hulten vertrok met zijn gezin na zijn staatssecretariaat naar Mali als ontwikkelingswerker. Een ruime meerderheid van de oud-leden gaf terugblikkend eveneens aan dat ontwikkelingssamenwerking in de jonge jaren van de partij een cruciaal onderwerp was (32 procent 'belangrijk', 35 procent 'uitermate belangrijk').¹²

In de omgang met het onderwerp ontwikkelingssamenwerking is goed te zien hoe de PPR in haar eerste jaren een integrale visie ontwikkelde op de toekomst van wat 'de kapitalistische samenleving' heette. Het kapitalisme kwam daarbij naar voren als de oorzaak van de problemen van mens en milieu ver weg en dichtbij. De aanzet om na te denken over onrechtvaardige economische structuren kwam voor een belangrijk deel uit de zogenoemde derde wereld. Economen en politici uit Zuid-Amerika, Afrika en Azië stelden dat hun landen economisch achtergesteld werden door de economische politiek van de rijke landen. Naarmate meer landen uit deze regio's onafhankelijk werden, konden zij onder meer in de Verenigde Naties hun stem laten horen. De discussies over de structuur van de wereldhandel in internationale fora als de Wereldhandelsconferenties in 1964 en 1968 trokken internationaal veel aandacht en onderstreepten voor velen dat er nog geen sprake was van een eerlijke verdeling van de welvaart.¹³

Aanvankelijk vonden veel partijleden ontwikkelingssamenwerking belangrijk in het licht van de Koude Oorlog. Deze betrokkenheid kwam bijvoorbeeld naar voren rondom de Vredesweek in 1969. Daarin draaide het dat jaar om de vraag hoe de Nederlandse samenleving moest veranderen om internationale ontwikkelingssamenwerking mogelijk te maken.¹⁴ Sinds 1967 organiseerden de grootste kerkgenootschappen van Nederland, die samenwerkten in het Interkerkelijk Vredesberaad, jaarlijks zo'n Vredesweek. De achterban van de PPR was nauw betrokken bij dit initiatief. De mondiale ongelijkheid was ondanks de aandacht voor ontwikkelingssamenwerking van regeringsleiders in de voorgaande jaren alleen maar toegenomen. Vooral tijdens de Wereldhandelsconferenties in 1964 en 1968 was pijnlijk duidelijk geworden dat de vertegenwoordigers van de rijke landen niet van zins waren de structuren van de wereldhandel zodanig te wijzigen dat hier verandering in kon worden gebracht. Daarom startte een groep activisten in Amsterdam en andere steden in de herfst van 1968 de 'rietsuikeractie'. Aan de hand van rietsuiker konden ze laten zien dat mensen in minder welvarende landen niet door eigen schuld arm waren, maar door de politieke beslissingen van regeringsleiders die rietsuiker met behulp van invoerheffingen kunstmatig duur maakten. De actiegroep Sjaloorn, waarin katholieke en protestantse christenen samenwerkten, nam de coördinatie al snel over en hielp de actie uitgroeien tot een internationaal fenomeen.¹⁵

De Vredesweek sloot in 1969 aan bij deze nieuwe insteek door aandacht te vragen voor de veranderingen die in de rijke landen nodig waren om

VAN VAKBOND NAAR VOORHOEDE

Pieter Beutler

Met een opvallende Britse dubbeldekker arriveerde Ria Beckers op 5 mei 1977 in Tilburg. Wekenlang had het PPR-actiecentrum (zoals de partijafdelingen heetten) in de textielstad zich op haar komst voorbereid. Eenmaal aangekomen op de markt wilde ze de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen een nieuwe impuls geven. Toch klonk het op de markt rondom het spandoek met de leus 'omdat het om mensen gaat' wat anders:

'Hee godver,' riep een marktkoopman, 'gullie motten m'n klanten niet wegvatten!'

'Het beste op de markt krijgt u bij Ria!'

'Godver, en bij mij 2 bakjes aardbeien voor 3 gulden!'¹

Het ging de PPR om de mensen, maar had de partij wel binding met het Brabantse volk?

Midden in de samenleving, zo zagen veel Brabantse actiecentra bij hun oprichting in 1968 hun positie voor zich. Als progressieve afsplitsing van de KVP wilden ze opkomen voor werknemers en onderhielden ze nauwe contacten met de vakbonden. Het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) leek de logische partner. Het NKV was echter huiverig zich te binden aan de jonge PPR.² Ook vanuit de beoogde doelgroep van christelijke werknemers was weinig sympathie te merken. Teleurgesteld constateerde de secretaris van het Tilburgse actiecentrum J.M. van der Horst in een brief aan de leden in december 1968: de invloed van de PPR binnen de georganiseerde werknemers en 'de brede massa moet nog als zeer beperkt beschouwd worden (...) hoewel men daar meer van verwacht had'.³

In Eindhoven zocht de voorzitter van het actiecentrum Wil Wernink in de zomer van 1968 ook naar binding met de maatschappij. Maar hij zocht het elders, bij de lokale confessionele partijen. In een geheim overleg tussen PPR, CHU en ARP werd zijn voorstel voor een gezamenlijke lijst met de gemeenteraadsverkiezingen echter al snel afgewezen. De confessionelen vonden een samengaan van PvdA, PSP en PPR logischer dan een van PPR, CHU en ARP. Ondanks de geflopte samenwerking was de wil van Wernink om de PPR in de maatschappij te wortelen zichtbaar.⁴

Een paar jaar later hing er een malaisestemming in de Brabantse actiecentra. Teleurstellende verkiezingsuitslagen en een gebrek aan profiel door de vele samenwerkingsverbanden die de partij aanging, zorgden ervoor dat zij weinig mensen aan zich bond. In Eindhoven was de PPR samen met een lijst van PvdA en PSP in de gemeenteraad gekomen. Daarna waren er echter te weinig leden over om een bestuur te vormen – de enige overgebleven ac-

tieve leden zaten in de gemeenteraad. Met 600 gulden schuld werd het Eindhovense aktiecentrum opgeheven.⁵ In Tilburg, waar de afdeling samen met D66 de verkiezingen was ingegaan, was het aktiecentrum volgens het lokale partijblad 'noodlijdend' en alleen sporadisch actief.⁶ De binding met 'de brede massa' was ver te zoeken.

Maar de aktiecentra maakten een comeback. Het landelijk succes van Bas de Gaay Fortman deed de lokale aktiecentra herleven. Maar de teloorgang die de aktiecentra hadden doorgemaakt, had ze veranderd. Het doel was niet langer om diep verankerd te zijn in de maatschappij. Voortaan moest de PPR, ook lokaal, de voorhoede zijn.

Het aktiecentrum Eindhoven werd in 1973 heropgericht. In aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen in 1976 werd het nieuwe karakter van deze afdeling zichtbaar. De kandidaatstelling van Wil Wernink, de eerste voorzitter van het aktiecentrum, werd bekritiseerd door een links deel van de ledenvergadering. Men vond hem niet 'radikaal genoeg'. De leden kozen hem alsnog als nummer twee op de lijst, maar de discussie werpt licht op het veranderde karakter van de afdeling.⁷

In Tilburg kwam het aktiecentrum tot leven met nieuwe thema's. Het nieuwe elan trok nieuwe leden aan, maar het linkse imago schrok ook kiezers af. De *bread and butter issues* van weleer, zoals werkgelegenheid en armoedebestrijding, maakten plaats voor standpunten over milieu, fietsverkeer en openbaar vervoer.

De PPR in de Brabantse steden was dus verder naar links opgeschoven en liet de traditionele binding met de maatschappij los. Dat de PPR met Ria Beckers de eerste vrouw als landelijk lijsttrekker had, was ook niet voor iedereen een pluspunt. Een oude man op de markt in Tilburg, zo schreef de *Haagse Post*, vond Ria Beckers 'wel een lekker vrouwtje. Alleen jammer dat ze zo ene scherpe bek het.' Zijn eindoordeel werd door veel van zijn stadsgenoten gedeeld: 'Da's niks voor mij nie.'⁸

ontwikkelingssamenwerking een kans van slagen te geven. Dat betekende dat de PPR ervoor moest zorgen dat de Nederlandse politiek een andere koers insloeg, maar evenzeer dat de bevolking zich aangesproken moest voelen. Het ging immers niet goed, en dat was niet alleen de schuld van politici: 'We zullen de mensen ervan moeten overtuigen, omdat er anders nooit een mentaliteitsverandering komt. We moeten gaan bewijzen, dat het in hun directe omgeving al niet goed zit met de structuren, waarbij ze zelf betrokken zijn, waarin ze zelf meewerken,' spoorde Gerard van Pijkeren zijn partijgenoten in de aanloop naar de Vredesweek aan.¹⁶

In het partijprogramma van datzelfde jaar stond de zorg om andere delen van de wereld zelfs voorop. Een jaar eerder heette het in het ontwerp-programma al 'Het werkterrein is de wereld' en opende het programma met de volgende woorden: 'Het gaat er niet om hoe machtsblokken of regeringen overeind gehouden kunnen worden, maar hoe mensen worden geholpen. De arme landen moeten sneller welvarend worden dan de rijke landen nog rijker.'¹⁷ In vergelijkbare bewoordingen zette ook het eerste officiële partijprogramma de verdeling van de mondiale welvaart voorop. In Nederland waren de afgelopen vijftig jaar qua ongelijkheid 'de ergste misstanden weggewerkt'. Daarom was het nu tijd om de positie van 'de anderen, die achter liggen' te verbeteren. Die 'achterblijvers' waren niet alleen ver van huis te vinden: 'Met name de burgers, die op alle terreinen in het verdomhoekje zitten – onderwijs, huisvesting, cultuur – hebben recht om met voorrang geholpen te worden.'¹⁸

In de daaropvolgende jaren werkten verschillende partijideologen het idee uit dat de PPR zich moest inzetten voor mensen die waar dan ook door ongelijkheid geraakt werden. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 analyseerde partijlid Leendert van Pelt dat de PPR dicht bij de PvdA stond waar het ging om het bestrijden van ongelijkheid in Nederland. Daarom lag het voor de hand dat de PPR zich zou profileren op het onderwerp ontwikkelingssamenwerking. Dat was echter niet alleen een onderwerp voor internationale politiek. Juist de relatie tussen de problemen in de 'derde wereld' en de structuren in West-Europa moest vooropstaan.¹⁹ De kandidaten die bij de volgende verkiezingen naar voren geschoven werden, zouden ervaring moeten hebben met de thema's waarmee de PPR zich kon profileren. Van Pelt dacht bijvoorbeeld aan mensen uit activistische kring, en noemde daarbij organisaties als de actiegroep Sjaloom, het Interkerkelijk Vredesberaad, het Angola Comité en 'de Kritische Vakbeweging'.²⁰

Impliciet ging het degenen die ontwikkelingssamenwerking voorop wilden zetten zo bezien niet alleen om een eigen, maar ook om een activistischer profiel van de PPR. In een eerste overzicht van de vroege geschiedenis van de partij sprak Fred van Ginneken in deze context van een strijd tussen een 'vakbondsvleugel' van voormalig KVP-leden en mensen die actief waren binnen de vakbeweging enerzijds, en anderzijds een 'rietsuikervleugel' van

leden die aansluiting zochten bij buitenparlementaire actiegroepen. Volgens Van Ginneken kreeg de rietsuikervleugel begin jaren zeventig de overhand, toen bleek dat de vakbeweging niet openstond voor samenwerking en de toeloop uit de confessionele partijen stagneerde.²¹ Het zoeken naar een onderscheidend profiel binnen de coalitie met de 'progressieve' partijen PvdA en D66 speelde de voorstanders van een nadruk op ontwikkeling gezien het voorgaande eveneens in de kaart.

De groeiende invloed van partijleden die internationale welvaartsdeling vooropstelden, leidde er dus niet toe dat het eigen land uit beeld verdween, integendeel. Juist degenen die zich inzetten voor solidariteit met armere landen zochten de oplossing steeds nadrukkelijker in Nederland. De hoop op snelle hervormingen via internationaal overleg vervloog echter aan het begin van de jaren zeventig, toen bleek dat ook de Wereldhandelsconferentie van 1972 ondanks alle internationale en nationale druk geen noemenswaardige verbeteringen opleverde voor de landen in het mondiale zuiden. Daardoor kwam alle nadruk te liggen op wat dichterbij huis nu al haalbaar was.

In dit meer plaatselijk gerichte activisme gingen de zogenoemde wereldwinkels een belangrijke rol spelen. De allereerste dergelijke winkel ter wereld was in 1969 in Breukelen opgericht. Doordat de Stichting sos producten zonder betaling vooraf beschikbaar stelde, konden zulke groepen meteen beginnen met het verkopen van producten uit ontwikkelingslanden. Daarnaast besteedden ze vooral veel aandacht aan het informeren van bezoekers over ongelijkheid in de wereld door middel van posters, folders, lezingen en acties.²² Wereldwinkels groeiden uit tot belangrijke verzamelplaatsen voor mensen die zich bezighielden met ontwikkelingssamenwerking, maar ook met milieukwesties, verzet tegen nucleaire energie, vredesactivisme, emancipatie van vrouwen en mensenrechten. Heel wat PPR-leden waren plaatselijk actief in wereldwinkelgroepen, vele anderen wisten ze incidenteel te vinden. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 spoorde het campagne-team bijvoorbeeld medestanders aan om wereldwinkels te benaderen om ze over de PPR te vertellen.²³

De partij noemde zich al vanaf haar oprichting radicaal, maar begin jaren zeventig begon de maatschappijanalyse van de PPR aanmerkelijk radicaler te klinken. De teleurstellingen over wat er in de nationale en internationale politiek de voorgaande jaren ondanks de vele maatschappelijke acties bereikt was, het gebrek aan enthousiasme bij confessionele kiezers en vakbondsleden, en de toegenomen aandacht voor de macht van grote bedrijven droegen daaraan bij. De voormalige priester Dolf Coppes, een van de oprichters van de actiegroep Sjaloem, was in 1972 voorzitter van de PPR geworden. In het jaar waarin de PPR toetrad tot de regering-Den Uyl legde hij de leden een discussiestuk voor, waarin hij probeerde de maatschappijvisie van de PPR aan te scherpen. Dit discussiestuk bundelde de kritiek op onrechtvaardige

structuren door zich op het kapitalistisch systeem te richten. Stonden in het program van 1969 de nationale en internationale welvaartsdeling nog los van elkaar, nu zag Coppes ze als twee kanten van dezelfde medaille. Welvaartsverschillen in binnen- en buitenland waren het gevolg van 'sociaal-ekonomiese wanorde' die gericht was op 'nuttigheid, produktiviteit, efficiency'.²⁴

Vanuit dit perspectief was ontwikkelingssamenwerking geen zaak gericht op arme landen, maar iets waar overal aan gewerkt moest worden. 'Zowel het bestrijden van het kapitalistische systeem als het opbouwen van een nieuwe sociaal-ekonomiese orde is een gezamenlijke opgave,' vond Coppes. 'Aan beide kanten van de grens tussen rijk en arm zal aan een en hetzelfde plan van democratisering van het ekonomiese leven moeten worden gewerkt.' Om een alternatief voor het kapitalisme te vinden keek hij niet naar de Sovjet-Unie, maar naar de 'derde wereld'. De Argentijnse christelijke vakbondsleider Emilio Máspero had bijvoorbeeld uiteengezet hoe een combinatie van internationale en nationale coördinatie van de economie en meer zelfbestuur binnen bedrijven zou leiden tot een systeem waarin de economie ondergeschikt was aan de wensen van de bevolking.²⁵

Coppes had kennis kunnen nemen van de ideeën van mensen als Máspero dankzij de internationale netwerken van vakbondsleiders. Dankzij deze contacten was Máspero een van de sprekers op het internationale congres van ontwikkelingsactivisten dat in 1970 in Egmond aan Zee had plaatsgevonden, waar ook Coppes aanwezig was. Bijna letterlijk citeerde het discussiestuk Máspero's strijdlustige oproep aan de toenmalige congresdeelnemers: 'De armoede en de onderdrukking in de wereld is een monster, waarvan de kop in het rijke noorden zit. Die kop moet worden aangevallen. Tegenover het systeem van het kapitalisme dat tot uitbuiting leidt, moet een democratische ordening komen, op alle terreinen.'²⁶

Het geluid dat de PPR in dit discussiestuk liet horen werd door een meerderheid van de achterban tijdens een partijcongres in 1972 omarmd. Het was niet alleen opvallend radicaal in vergelijking met eerdere programmateksten van de partij zelf.²⁷ Het was ook veel meer uitgesproken dan de maatschappijvisie die was verwoord in het programma dat PvdA, D66 en PPR samen hadden opgesteld in *Keerpunt 1972*, het programma dat de basis was voor het kabinet-Den Uyl. Daarin waren losse hoofdstukken gewijd aan 'Welvaartsdeling in Nederland' en 'Welvaartsdeling in de wereld'. Ze presenteerden pragmatische maatregelen om eerlijker welvaartsdeling te bereiken: het verhogen van het minimumloon, gelijke beloning van mannen en vrouwen, een vast aandeel van de nationale begroting voor ontwikkelingshulp, en het opheffen van handelsbelemmeringen voor ontwikkelingslanden.²⁸ Na de publicatie van *Keerpunt 1972* maakten PPR-leden in verschillende publicaties duidelijk achter het akkoord te staan, maar zelf de samenhang tussen welvaartsdeling ver weg en dichtbij belangrijk te vinden als onderdeel van een

strijd tegen kapitalisme en voor democratisering.²⁹ Het hele bestaan van de partij lang bleven woordvoerders van de PPR dit standpunt herhalen als het ging over ontwikkelingssamenwerking: het veranderen van het doen en denken in de eigen omgeving was een cruciale stap bij het verbeteren van de onderlinge verhoudingen in de wereld. Ontwikkelingssamenwerking was geen zaak van zuiver economische berekeningen, maar een kwestie van bewustwording, democratisering en het afzien van eigen economisch voordeel. Tot aan de fusie bleef op dit terrein de koers: ontwikkelingsprojecten moesten de zelfstandigheid van de doelgroep bevorderen en projecten in Nederland waren belangrijk om de structuren die wereldwijde ongelijkheid in stand hielden bloot te leggen en te veranderen.

Sociale grenzen aan de groei

Het kapitalistische systeem waar Coppel in het discussiestuk uit 1972 zijn pijlen op richtte, was volgens deze analyse ook de oorzaak van de milieuproblemen die vanaf hetzelfde jaar internationaal veel aandacht trokken. Al eerder waren er zorgen over de gevolgen van industriële productie van vooral voedingsmiddelen voor de volksgezondheid. Als gevolg van de discussies over het rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de groei*, richtte die aandacht zich nu op de wereldwijde schaal van het probleem en het dreigende tekort aan grondstoffen.³⁰ Het invloedrijke rapport van de eerste conferentie van de Verenigde Naties over het milieu hield de lezers de waarschuwing voor, dat er *Niet meer dan één aarde* was.³¹ Coppel en zijn medestanders meenden dat de sociale en ecologische problemen niet los van elkaar gezien konden worden: 'De armoede in de derde wereld en de milieuproblemen bij ons hebben een en dezelfde oorzaak: het vrije, op winst gerichte productie- en handelssysteem,' stelde hij.³²

De reacties op *Grenzen aan de groei* zijn de afgelopen jaren vooral in het licht van de geschiedenis van het denken over het milieu geplaatst. Het maatschappelijke en politieke debat over 'selectieve groei' dat opkwam naar aanleiding van de twijfels over de toekomst van de economie richtten zich echter net zo goed op de sociale grenzen aan de groei. Hoe kon de economie groeien zonder dat het welzijn van mensen in Nederland en andere delen van de wereld eronder leed? De analyses van het internationale handelssysteem van vooraanstaande economen als Jan Tinbergen en Harry de Lange hadden in de loop van de jaren zestig al veel mensen in Nederland overtuigd van het idee dat economische groei in zijn huidige vorm op lange termijn niet houdbaar was, omdat de welvaart internationaal niet eerlijk verdeeld werd.³³ De opmerkelijke populariteit van acties als de rietsuikeractie en van wereldwinkels onderstreepte dat veel mensen deze analyse niet alleen in theorie deelden, maar ook mee

wilden werken aan initiatieven die mondiale ongelijkheid in de praktijk wilden aanpakken. De PPR-leden ontplooiden in de loop van de jaren zeventig rondom milieu en leefbaarheid een veelvoud aan praktische activiteiten.³⁴ Het bleek echter veel moeilijker de sociale consequenties van de grenzen aan de groei in het dagelijks leven te adresseren.

Allereerst probeerden activisten in Nederland nogmaals de internationale onderhandelingen te beïnvloeden om tot hervormingen te komen. In aanloop naar de derde Wereldhandelsconferentie in 1972 in Santiago de Chili spanden wereldwinkelgroepen zich in om het onderwerp op de kaart te zetten. Via de publieke opinie wilden ze druk uitoefenen op Nederlandse beleidsmakers om bij te dragen aan een doorbraak in de onderhandelingen over eerlijker handelsvoorwaarden voor landen die veel grondstoffen en relatief weinig industriële producten op de markt brachten. Omdat de conferentie plaatsvond in het land waar de socialist Salvador Allende met een progressieve coalitie vreedzaam aan de macht was gekomen, waren de verwachtingen hooggespannen. Net als tijdens de voorgaande conferenties draaide de bijeenkomst echter uit op een deceptie.³⁵ In de jaren die volgden spande de Nederlandse regering zich bij monde van de nieuwe minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk nog wel in voor een Nieuwe Internationale Economische Orde, maar het geloof in een doorbraak op internationaal vlak was bij de meeste sympathisanten van de rietsuikeractie en de wereldwinkels vervlogen.³⁶

De campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1972, de verkiezingsoverwinning en de aansluitende formatie leidden ertoe dat er vanuit de PPR weinig aandacht was geweest voor de internationale handelsconferentie. Waarschijnlijk was de achterban via het engagement in organisaties als Novib en Sjaloom en via het engagement in plaatselijke wereldwinkels wel betrokken geweest. Tegelijk bleek rondom het activisme voor zogenoemde ontwikkelingslanden dat mensen vooral op zoek waren naar manieren om zelf een steentje bij te dragen. De PPR riep bijvoorbeeld haar gemeenteraadsleden en actiecentra op om een stad in Bangladesh te benaderen om een directe band tussen twee steden tot stand te brengen.³⁷ Deze regio was in 1970 zwaar getroffen door een tropische cycloon, gevolgd door een bloedige strijd voor onafhankelijkheid van Pakistan. De situatie in het land stond internationaal hoog op de agenda, zeker sinds het door de vermaarde sitarspeler Ravi Shankar en voormalig Beatles-gitarist George Harrison in New York in 1971 georganiseerde benefietconcert ten bate van de vluchtelingen uit de regio.

De oproep om koppelgemeente van een plaats in Bangladesh te worden en zo bij te dragen aan de wederopbouw van het land was een praktische activiteit, die lokale PPR-sympathisanten relatief eenvoudig op touw konden zetten. Datzelfde gold voor het kopen en verkopen van producten van de Stichting sos, die inmiddels onder aanvoering van PPR-gemeenteraadslid

Paul Meijs een transnationaal netwerk van handelsondernemingen had opgezet om producten uit Azië, Afrika en Latijns-Amerika te kunnen verkopen. Het partijblad van de PPR besteedde in 1973 aandacht aan de stichting. Ook nu werd benadrukt dat de stichting een kans bood om zelf iets te doen, bijvoorbeeld door iemand een product van sos cadeau te doen. 'Iemand die "alles al heeft" haalt uit de wereldwinkel altijd nog wel iets nieuws,' hield het blad zijn lezers voor. Door zo'n product te kopen 'trek je het leven van de maker wat op' en tegelijkertijd maakte de ontvanger kennis met een andere cultuur. Stichting sos combineerde op deze manier praktische hulp met het bevorderen van bewustwording over mondiale ongelijkheid.³⁸

De twijfels over de sociale grenzen aan de groei waren in eerste instantie gerezen in de context van het denken over ontwikkelingssamenwerking. Veel praktische initiatieven, zoals de 'koppelgemeentes' en de activiteiten van sos, bleven gericht op directe steun van armere landen. Tegelijk richtten de betrokkenen sinds de tweede helft van de jaren zestig steeds nadrukkelijker de blik op Nederland bij het zoeken naar oorzaken en oplossingen voor mondiale ongelijkheid. Deze ontwikkeling was goed te zien bij Novib, een organisatie waar de PPR via haar achterban en kopstukken als Bas de Gaay Fortman en Sjef Theunis nauw bij betrokken was. De populariteit van deze organisatie was onder druk komen te staan doordat ze zich vooral richtte op concrete hulpprojecten, terwijl een kritische achterban vroeg om meer aandacht voor voorlichting en politiek engagement in Nederland.³⁹ In 1975 verbond de PPR zich zelfs als partij aan Novib door zich als 'lidorganisatie' formeel als bondgenoot te presenteren. Inmiddels sloot de doelstelling van Novib naadloos aan bij de visie van de PPR, zo bleek uit de toelichting van voormalig PPR-voortrekker en kersvers Novib-gezicht Sjef Theunis over de actie voor de Sahel-landen. Zulke landen verkeerden niet door eigen schuld in een uitzichtloze situatie, maar door de manier waarop de wereld was georganiseerd, stelde hij. Politieke en alledaagse beslissingen van mensen in Nederland beïnvloedden de levens van mensen elders. Het werk van Novib richtte zich daarom niet alleen op projecten in die landen, maar ook op 'de mensen hier'.⁴⁰

Wat in Nederland moest veranderen om de welvaart eerlijker te verdelen stond in de loop van de jaren zeventig steeds meer op de voorgrond. Tegelijkertijd kwam ook de in de jaren vijftig en zestig gangbare opvatting dat die verdeling in rijke landen inmiddels goed geregeld was, op losse schroeven te staan. De economische groei, die lange tijd bijna vanzelfsprekend was geweest, bleek brozer dan gedacht. Toen de OPEC-landen de olie-export naar landen als Nederland stopzetten, omdat die Israël steunden in de Jom Kipoer-oorlog van 1973, steeg de prijs van olie wereldwijd snel en raakte de economie ook in Nederland in crisis. De oliecrisis leidde tot een zichtbare terugkeer van schaarste: benzine ging korte tijd 'op de bon' en autoloze zondagen

'WIE HET ZWAARD GRIJPT, ZAL DOOR HET ZWAARD OMKOMEN'

Pieter Beutler

De rode vlag van revolutie wapperde uit het Maagdenhuis. Studenten bezetten op 16 mei 1969 het Maagdenhuis om inspraak op de Amsterdamse universiteit af te dwingen. Pas na hardhandig optreden van politie en marechaussee werd het pand ontruimd. De Tweede Kamer, waaronder de PPR-fractie, veroordeelde de bezetting. Het PPR-Kamerlid Jacques Aarden deed dat ondanks grote sympathie voor de eis van de studenten voor democratisering van de universiteiten. Hij was van mening dat dergelijke acties alleen in geval van 'uiterste noodzaak' geoorloofd waren.¹ Een storm van interne kritiek volgde; vanuit de leden, de aktiecentra en zelfs vanuit het partijbestuur. Waar kwam deze verdeeldheid vandaan?

Het aktiecentrum Groot-Amsterdam voerde deze kritiek op de eigen partij aan. Zijn 39-jarige voorzitter pater Jan van Eupen uitte in een brief aan het partijbestuur harde kritiek op de gang van zaken. Hij stelde dat de partij blijkbaar wél 'revolutionaire akties' tegen autoritarisme in het buitenland steunde, maar dat weigerde te doen in eigen land.² De brief kreeg veel steun vanuit de leden, maar de partijtop, onder leiding van voorzitter Erik Jurgens, hield voet bij stuk. Hij stelde dat 'niet een democratische maar een autoritaire samenleving onze toekomst is' wanneer de actiemiddelen van de studenten gebruikt zouden worden. Om zijn positie te ondersteunen citeerde Jurgens in een interne memo Mattheüs 26:52: 'Wie het zwaard grijpt, zal door het zwaard omkomen.'³ Medebestuurslid Michel van Hulten reageerde daar kritisch op: 'Ik denk niet dat de politie en marechaussee veel gevaar lopen door het zwaard om te komen.'⁴

Anderhalve week later eiste het Amsterdamse aktiecentrum via een motie onvoorwaardelijke solidariteit met de studenten, en veroordeling van de politie. De verdeeldheid in de partij leek compleet toen bleek dat de motie op het congres in Utrecht van 7 juni, waar de kwestie besproken werd, een meerderheid zou kunnen halen. Onder andere doordat partijvoorzitter Jurgens dreigde met aftreden, werd voorkomen dat de motie in stemming werd gebracht.⁵ De PPR, die streed voor democratisering van de samenleving, zo luidde de kritiek, had duidelijk moeite met haar eigen leden-democratie.

De kwestie-Maagdenhuis raakte de identiteit van de partij in haar kern. Hoe ver mocht de partij gaan met het actievoeren? Het antwoord van aktiecentrum Groot-Amsterdam was duidelijk: ver. Van Eupen schreef daarover: 'Wat is in [Nederland] het gevaar? Dat het hier zó goed is, zó'n welvaartsverheffing, zó'n konsumptiemaatschappij, met de apathie, de ingeslapenheid van een grote groep dat het onrecht elders in de wereld in stand gehouden

wordt mede door [ons land]. (...) En daarom ook dat er vraagtekens gezet worden bij de [Nederlandse] zogenaamde rechtsorde.⁶

Partijvoorzitter Jurgens had naast principiële ook electorale redenen om niet mee te gaan met de standpunten van Groot-Amsterdam. De PPR kon volgens hem alleen een doorbraak in de politiek forceren door als volkspartij de katholieke arbeider van de KVP los te weken. Te veel focus op de studenten zou volgens hem veel kiezers vervreemden van de PPR. 'Nu eens aandacht voor krotten en bedrijfssluitingen,' zo stelde hij intern.⁷ Van Eupen zag zijn partij juist meer als voorhoedepartij in plaats van als volkspartij, en daarin speelden de studenten een belangrijke rol: '[Studenten] zijn de groepen met antennes voor de groepen die wél moeilijk zitten in onze samenleving.'⁸

De bezetting van het Maagdenhuis verdeelde de PPR tot op het bot: koos de partij voor de parlementaire weg, of ging ze op weg met maatschappelijke actievoerders? De twee kampen in de partij werden het niet eens en zouden blijven bestaan. Toch viel de partij niet uit elkaar. Het zwaard werd blijkbaar liever eensgezind richting de buitenwereld getrokken dan tegenover elkaar.

moesten het gebruik van olie beperken. In een bezorgde televisietoespraak plaatste premier Joop den Uyl het tekort in het bredere kader van een tekort aan energiebronnen in de wereld, en verbond de oliecrisis zo met de 'grenzen aan de groei'. Hij sloot bovendien aan bij een langere traditie van kritiek op de consumptiemaatschappij, waaraan hij zelf namens de PvdA al geruime tijd een stem had gegeven:

We moeten beseffen met elkaar dat we niet kunnen voortgaan met het verbruik van beperkte voorraden brandstoffen en grondstoffen zoals we dat in de laatste kwarteeuw hebben gedaan. Zo gezien keert de wereld van voor de oliecrisis niet terug. We zullen ons blijvend moeten instellen op een levensgedrag met een zuiniger gebruik van grondstoffen en energie. Daardoor zal ons bestaan veranderen. Bepaalde uitzichten vallen daarvoor weg. Maar ons bestaan hoeft er niet ongelukkiger op te worden.⁴¹

Autoloze zondag in verband met de olieboycot. Fietzers op de autosnelweg, 4 november 1973.

Welvaart en welzijn vielen in deze visie niet meer samen. Tot in de jaren zestig hadden de meeste politieke partijen in Nederland de bevordering van de mondiale welvaart nog gezien als de sleutel tot een vreedzame toekomst. De ongelijke mondiale verdeling van de welvaart beschouwden veel politici dan ook als een probleem, juist omdat die een gevaar voor het behoud van vrede zou zijn. Nu de grenzen van de groei in zicht kwamen, rees echter de vraag of het bevorderen van welvaart nog wel wenselijk was. Des te belangrijker was de vraag hoe de beschikbare middelen verdeeld moesten worden. Den Uyl was ook daar in zijn toespraak duidelijk over: er was minder te verdelen, en daarom was het des te belangrijker om eerlijker te delen.⁴²

Doordat de PPR in 1973 was toegetreden tot de regering-Den Uyl, was de discussie over de praktische mogelijkheden om welvaart eerlijker te verdelen voor de PPR-leden cruciaal. Enerzijds bleven de leden zoeken naar manieren om de idealen van de partij plaatselijk in praktijk te brengen. Rondom milieu en leefbaarheid waren daarvoor heel wat concrete mogelijkheden, van het aanleggen van speeltuinen tot verzet tegen het aanleggen van wegen. Een eerlijker welvaartsdeling was minder tastbaar. Leden werden opgeroepen mee te werken 'aan actiegroepen die daadwerkelijk solidair zijn met volksbewegingen in de derde wereld', maar verder bleef het opvallend stil rondom dit thema.⁴³ Tijdens een partijcongres begin 1973 besloten de leden vier nieuwe speerpunten voorop te zetten: vrede, milieu, 'economische macht' en welzijn. Met elk van deze onderwerpen gingen werkgroepen aan de slag. Ondanks de door veel leden onderschreven analyse van Coppes dat ongelijkheid overal ter wereld voortkwam uit hetzelfde economische systeem, viel het thema ontwikkelingssamenwerking onder het speerpunt 'vrede', terwijl sociaaleconomisch beleid bij het speerpunt 'economische macht' was ondergebracht.⁴⁴

Rondom het thema 'selectieve groei' zouden beide lijnen weer samenkomen. Deze term raakte als reactie op de hernieuwde actualiteit van schaarste en de dreiging van economische stagnatie sinds 1973 in zwang om na te denken over de toekomst van de Nederlandse economie. De studiestichting van de PPR, het wetenschappelijk bureau, nam in 1974 een voorschot op deze discussie met een analyse van de problemen van het bestaande economische denken. In haar publicatie *Barsten in de groei* constateerde ze dat in de naoorlogse jaren de nadruk te veel was komen te liggen op werk en geld. De recente crisis had duidelijk gemaakt dat nieuwe ijkpunten nodig waren in het denken over economische keuzes. De stichting stelde vier idealen voor die gehanteerd zouden moeten worden om na te gaan welke vormen van economische groei wenselijk waren. In de eerste plaats het 'je-lekker-voelen': mensen moesten gezond kunnen leven. Ten tweede moest de groei niet alleen mensen in Nederland ten goede komen, maar moesten mensen overal ter wereld verzekerd zijn van een bestaansminimum. Het welzijn van het milieu was het derde criterium dat de studiestichting presenteerde. Ten slotte

was het belangrijk dat mensen niet eenzijdig afhankelijk waren van anderen. Macht moest rechtvaardig verdeeld worden, ook in het bedrijfsleven.⁴⁵

Hoe het verder moest met de Nederlandse economie lag in de jaren zeventig open. Vrijwel niemand leek te geloven dat de economie op de vertrouwde voet verder kon, maar de pleidooien voor 'nul-groei' of zelfs een krimpende economie kregen evenmin veel steun. Selectieve groei was in dit opzicht een breed gedragen uitgangspunt: niet iedere vorm van groei was wenselijk, maar bepaalde vormen van groei waren wel acceptabel. Nadat het kabinet-Den Uyl in 1974 selectieve groei officieel als beleidsdoelstelling omarmde, trok het ministerie van Economische Zaken van minister Ruud Lubbers het initiatief voor de uitwerking van dit beleid naar zich toe.⁴⁶ De studiestichting van de PPR deed een jaar later een voorzet. De auteurs wazen erop dat onder deze noemer sterk uiteenlopende opvattingen geschaard werden, die konden variëren van extra aandacht voor winstgevendheid tot het vooropstellen van energieverbruik en milieueffecten. De inzet van de PPR was om de economie ondergeschikt te maken aan maatschappelijke doelen, zo maakten de auteurs van het rapport meteen in het voorwoord duidelijk.⁴⁷ De economie moest bijdragen of in ieder geval niets afdoen aan de thema's die de PPR de jaren daarvoor centraal had gesteld: welzijn, vrede, derde wereld, milieu en macht.

Zoals ook in de discussie over het regeringsbeleid naar voren zou komen, was niet makkelijk te bepalen welke groei precies gewenst was. Voor veel criteria ontbrak een duidelijke invulling. Zelfs als de productie van een bepaalde economische sector binnen de criteria zou vallen, was het bovendien nog maar de vraag of die het best in Nederland kon worden uitgevoerd. De stichting bleef in dit opzicht vasthouden aan het perspectief van Tinbergen, die had gepleit voor een weloverwogen internationale arbeidsdeling. In dat licht moest ook steeds gevraagd worden of een bepaalde vorm van productie niet 'aan de derde wereld moet worden overgelaten'.⁴⁸

Slechts enkele concrete aanbevelingen konden de auteurs nu al formuleren. Fietsen kon met een gerust hart de voorkeur krijgen boven 'gemechaniseerd vervoer', en openbaar vervoer was beter dan particulier vervoer. Productieprocessen die het milieu en de volksgezondheid schade toebrachten waren onwenselijk. Straaljagers kwamen vrede, macht, milieu en de derde wereld niet ten goede. Voorbij deze concrete suggesties hoopte de studiestichting dat het mogelijk zou zijn om in andere gevallen aan de hand van scenario's steeds voor de beste variant te kiezen.⁴⁹

Hoe de toekomst eruit zou kunnen zien was in het midden van de jaren zeventig nog onzekerder dan gewoonlijk. Nadat de meeste gekoloniseerde landen hun zelfstandigheid hadden verkregen, was de plaats van Europa in de wereld onzeker geworden. Dat bleek bijvoorbeeld in de discussies over een eerlijker mondiale verdeling van de welvaart, waarin de politieke en

economische machtspositie van Europa onder druk stond. Daar kwamen in de jaren zeventig nog de twijfels over de grenzen aan de groei bij: welke groei was met het oog op de beschikbare hulpbronnen en een eerlijke welvaartsdeling eigenlijk wenselijk? Bovendien bleek al gauw dat de economische crisis die vanaf 1973 voelbaar werd, niet met de geijkte politieke middelen bestreden kon worden. Het vertrouwen in de toekomst en het bijbehorende geloof in planning kwamen op losse schroeven te staan.⁵⁰ Tijdgenoten hadden de indruk dat maatschappelijke verbanden en vertrouwde ideeën hun draagkracht verloren.⁵¹

De verwachtingen van de nadere uitwerking van selectieve groei door de regering sloegen rond het midden van de jaren zeventig om in teleurstelling. Vooruitlopend op de publicatie van de *Nota inzake de selectieve groei* uitte de studiestichting in het PPR-partijblad al kritiek. Economische Zaken zou te veel gericht zijn op de werkloosheidscijfers, waarin echter het groeiende aantal arbeidsongeschikten en de verborgen werkloosheid onder getrouwde vrouwen niet waren meegenomen. Was het niet beter om in plaats van 'een samenleving waarin koortsachtig steeds nieuw werk wordt gezocht' te streven naar een situatie waarin 'op ontspannen wijze' nuttig werk verdeeld werd? Niet werk en inkomen, maar 'méér omvattende toekomstbeelden' moesten het uitgangspunt zijn. Hoe die andere toekomst eruit zou moeten zien, was ook voor de studiestichting echter nog onduidelijk.⁵²

De uitwerking van het regeringsbeleid volgde in de *Nota inzake de selectieve groei*, die op 10 juni 1976 aan de Tweede Kamer werd aangeboden. Midden in een economische crisis probeerde de nota economische groei en werkgelegenheid te bevorderen en de zorgen over de gevolgen van groei serieus te nemen.⁵³ Om beide recht te doen pleitte de nota voor een investeringsbeleid om sectoren op weg te helpen die op een verantwoorde manier konden groeien. Om te bepalen welke groei verantwoord was, presenteerde ze een aantal richtsnoeren, zogenoemde 'facetten': milieu, ruimtelijke ordening, een zuinige omgang met grondstoffen en energie, en een internationale arbeidsdeling waren de belangrijkste. In de vele besprekingen binnen en buiten de Tweede Kamer bleek dat de nota de hooggespannen verwachtingen over een herijking van het economisch beleid niet waar kon maken. Vanuit de VVD was te horen dat de nota een te grote sturende rol voor de overheid opeiste en te weinig duidelijkheid schiep over de toekomst van het economisch beleid, terwijl de woordvoerders van PvdA, D66 en de PPR vonden dat het milieu er bekaaid af was gekomen en dat de facetten meer in het algemeen nauwelijks uitgewerkt waren.⁵⁴

In aansluiting bij buitenparlementaire critici bracht de PPR tegen de nota in dat het beter was om 'geen groei' als normale toestand te beschouwen, eventueel met ruimte voor groei die 'absoluut geen kwaad kan'. Namens de PPR verwoordde Leo Jansen de teleurstelling in de Tweede Kamer, waarbij

hij benadrukte aan te sluiten bij groepen als de werkgroep Nieuwe Levensstijl van de Raad van Kerken, de bezinningsgroep ontwikkelingssamenwerking van het Interkerkelijk Vredesberaad, de Stichting Natuur en Milieu en de Vereniging Milieudefensie.⁵⁵ Jansen bekritiseerde de vage criteria voor ‘selectieve groei’ en was verbaasd over de eenzijdige keuze voor het bedrijfsleven als aanjager van economische groei. De overheid kon daar toch ook een eigen rol in spelen? En als bedrijven al een rol moesten spelen, waarom koos de nota dan niet duidelijker voor kleinschaligheid?⁵⁶

Even teleurstellend vond Jansen de visie op de relatie van Nederland met minder welvarende delen van de wereld. Ook in dit geval hield de PPR vast aan het idee dat de situatie in Nederland en in zogenoemde ontwikkelingslanden niet los van elkaar stonden. De nota wilde dat Nederlandse bedrijven zich vooral toediepen op producten met een hoge toegevoegde waarde. Op die manier zou de kloof tussen rijke en arme landen echter niet kleiner worden, maar juist groter, vreesde hij. Landen in Azië, Afrika en Zuid-Amerika hadden de afgelopen dertig jaar immers de kloof zien groeien doordat zij vooral grondstoffen leverden, die in verhouding tot industriële producten goedkoper waren geworden.⁵⁷

Ondanks alle kritiek markeerde de nota het moment dat de Nederlandse regering expliciet onderkende dat economische groei slechts binnen bepaalde kaders wenselijk was. De vaagheid van deze kaders was een belangrijk punt van kritiek binnen en buiten de Tweede Kamer. Tegelijkertijd merkte minister van Economische Zaken Ruud Lubbers over pogingen om specifiekere criteria uit te werken in het debat op: ‘Ik herinner aan een brochure van de PPR, die al iets ouder is en die dezelfde poging heeft gedaan. Als zij er dan niet in slagen – zij slaagden er niet in in hun brochure – wie ben ik dan dat ik er wel in zou slagen. Immers, hun verlangen dat voor elkaar te krijgen was zeker nog veel groter dan het mijne.’⁵⁸ Het denken over de benodigde criteria om te bepalen welke groei op welke plaats wenselijk was, stond nog in de kinderschoenen en moest bovendien rekening houden met een hele reeks sociale, ecologische en economische aspecten. De PPR draaide dit probleem echter om: als het zo moeilijk was om te bepalen welke groei aan de criteria voldeed, dan moesten de betrokkenen maar van geval tot geval aantonen dat verantwoorde groei mogelijk was om groen licht te krijgen voor een nieuw initiatief.⁵⁹

Historici hebben vooral veel aandacht besteed aan het belang van het milieu rondom de *Nota inzake de selectieve groei*. In de reacties vanuit de PPR kwam dat onderwerp wel geregeld terug, maar was de kritiek breder en ook fundamenteeler. Die fundamentele kritiek zat vooral in de conclusie dat de nota zonder meer vasthield aan het groeidenken, in plaats van de wenselijkheid van economische groei in twijfel te trekken. Daarnaast uitten woordvoerders hun onvrede over de weinig uitgewerkte criteria voor groei met het

oog op milieu en leefomgeving. Evenzeer hekelden ze het gebrek aan een perspectief op een eerlijker mondiale en nationale welvaartsdeling. Hoe kon Nederland bijdragen aan het verkleinen van de grote wereldwijde verschillen in welvaart? Hoe zouden inkomens eerlijker verdeeld kunnen worden? Wat voor werk was eigenlijk zinvol?⁶⁰

Namens de studiestichting van de PPR concludeerde de econoom Maurits Henkemans dat het door Lubbers geformuleerde beleid gedoemd was te falen. Om de 'groeidwang' te beperken moest de overheid bevorderen dat mensen minder gingen werken, milieuwetgeving moest ervoor zorgen dat de economie 'de fysieke dimensies van de aarde' zou respecteren, en 'planning op regionaal, nationaal en internationaal gebied' was nodig om de maatschappij op de eerste plaats te zetten. De door Lubbers gepresenteerde nota hield het daarentegen bij milieuwetgeving en een selectief investeringsbeleid van de overheid. Die middelen stonden niet in verhouding tot de uitdaging.⁶¹ Tegelijkertijd bleek tijdens een door de stichting georganiseerde internationale studieconferentie dat niet de uitwerking, maar de acceptatie van selectieve groei als uitgangspunt in andere landen nog omstreden was. Veel linkse partijen en vakbonden richtten zich midden in de economische crisis liever op werkgelegenheid en een acceptabel inkomen dan op een alternatieve visie op economische groei. Nederland liep in dit opzicht dus voorop, concludeerden de deelnemers, maar dat was geen goed nieuws, want het idee zou in Nederland alleen gerealiseerd kunnen worden als andere Europese landen eveneens in beweging kwamen.⁶²

Het streven naar meer welvaart was in de jaren vijftig en zestig nog zonder meer verbonden met bestaanszekerheid en vrede. Nu was die relatie voor de achterban van de PPR niet meer vanzelfsprekend. Het streven naar welvaart kon ook een bedreiging vormen, doordat het milieu eronder leed of doordat het oneerlijke economische verhoudingen in de hand werkte. Dat gevaar was des te groter in een situatie waarin niet meer voor iedereen een betaalde baan in het verschiep leek te liggen. De economische crisis van de jaren zeventig zette de ongelijke verdeling van de welvaart in de eigen omgeving weer op de kaart: Nederlanders konden bijdragen aan een eerlijker internationale en nationale welvaartsdeling; het ging ook om de verdeling in eigen land. In de aanloop naar de Europese verkiezingen van 1979 verbonden PPR-leden beide onderwerpen opnieuw uitdrukkelijk met elkaar. Europese politiek was in hun ogen te weinig gepolitiseerd. Europese instanties zouden zichzelf 'a-politiek' voordoen. Daar moesten de politieke partijen tegenwicht aan bieden. Bijvoorbeeld door te eisen dat artikel 2 van het Verdrag van Rome, dat economische groei als een doelstelling van Europese samenwerking vastlegde, zou worden gewijzigd. Europese economische belangen in de wereldeconomie mochten niet zonder meer voorop worden gezet als rechtvaardige internationale economische verhoudingen het doel waren.⁶³

VROLIJK LINKS IN ASSEN

Pieter Beutler

Met brood, kaas en wijn vierden de radicale Assenaren vakantie aan het water. Vanaf 1975 was er iedere zomer een PPR-weekendje weg naar een kampeerboerderij aan de rivier de Aa – honden en kinderen gingen gezellig mee. De noordelijke radikalen voetbalden, zwommen, wandelden en kletsten tot in de late uurtjes.¹ In de gemeenteraad van de Drentse hoofdstad vierden de radikalen echter geen vakantie – heel hun bestaan voerden ze oppositie. Die oppositie was constructief: nota's werden geschreven over een waaier van onderwerpen. De lokale beleidsmakers deden hier maar al te graag hun voordeel mee. Eind jaren tachtig wilde de landelijke PPR af van het imago 'verzuurd links'.² In Assen was men al lang en breed geslaagd: PPR-Assen was vrolijk, constructief links.

De gemeentelijke politiek begon voor de PPR in Assen in 1970 met het Progressief Akkoord (PAK), waarmee de partij samen met PSP en PvdA in de gemeenteraad kwam. Hoewel het enig gekozen gemeenteraadslid Herman Tuerlings zelf de gezamenlijke fractie niet als dwangbuis ervaarde, voelde het partijkader zich beknelde: 'Ieder standpunt was een kompromis, van de PPR-ideeën bleef weinig overeind.' In 1974 behaalde de partij haar eigen zetel. Nu konden de radikalen hun eigen identiteit goed ontwikkelen.³

Dit deed de partij door zich sterk op de inhoud te richten. Tussen 1979 en 1983 produceerde de partij tien beleidsnota's over allerlei onderwerpen: van kunstbeleid in de nota *Wat 'n kunst* tot energiebeleid in de nota *Assen, zuinig aan!* Bijzonder trots was de partij op het feit dat deze stukken niet louter leuke gedachte-exercities waren, maar daadwerkelijk invloed hadden. Meermaals werd het werk van de ijverige radikalen door de lokale ambtenaren overgenomen. Zo werd hun radicale 'luchtfietserij', zoals een vvd-wethouder een PPR-nota eens noemde, toch in praktijk gebracht.⁴

De constructieve houding betekende overigens niet een gebrek aan gedrevenheid. Integendeel, in Assen durfden de PPR'ers tegen de stroom in te zwemmen: ze ageerden tegen de populaire motorsport in de stad en stemden vaak als enigen in de raad tegen voorstellen van het stadsbestuur. Zo verzette de PPR zich tegen het plan van de gemeente om honderden huizen te bouwen in het natuurrijke Schieven. De 'waanzin van de groei' bereikte nu ook het 'karakteristieke stroomdallandschap van de Drentse Aa'. Dat ging de partij te ver. De PPR was als enige in de raad tegenstander van de bouwplannen, en dus zocht de partij buiten de gemeenteraad naar een oplossing. Met acties werd het probleem op de kaart gezet. Raadslid Aris Hardeman plantte een aantal populieren op de bouwlocatie. 'Populier wijkt naar Links', kopte de *Asser Courant*.⁵ Ondertussen begon een groep PPR-leden een beroepsprocedure bij de Raad van State tegen de bouwplannen van de gemeente. De

PPR-fractievoorzitter A. Hardeman (rechts van de bakfiets) biedt wethouder W.F. Borgesius (links) op de Brink te Assen het PPR-circulatieplan aan (midden van de jaren 70).

aanhouder won: de Kroon verwierp de bouwplannen van de gemeente en de PPR'ers kregen gelijk. De natuur van Schieven was gered.⁶

Een echt stemmenkanon was de PPR in Assen niet, zoals de partij dat in Nederland überhaupt bijna nergens was. Dat zij bijna 5 procent van de stemmen kreeg bij de raadsverkiezingen was iets om trots op te zijn, maar écht doorbreken tot het college van wethouders was de PPR niet gegund. Dat paste ook wel bij de PPR in Assen: juist als een ijverige luis in de pels kon de partij het verschil maken voor de Assenaren.

Opvallend afwezig in deze discussies over grenzen aan groei was de rol die consumptie speelde in het streven naar materiële welvaart. Toen de nota in de Tweede Kamer kwam, merkte PvdA-Kamerlid Kees Kolthoff op dat de rol van consumenten in het denken over economische groei nauwelijks aan bod kwam. Hoe kon nu bepaald worden wat bedrijven het best konden produceren als consumenten geen stem in het beleid kregen?⁶⁴ De politieke boegbeelden van de PPR maakten in het partijprogramma en hun publieke interventies daarentegen opvallend weinig werk van de rol van consumptie in hun denken over selectieve groei. Dat was opmerkelijk, want hun achterban was wel volop bezig met alledaagse manieren om een andere economie tastbaar te maken.

De zoektocht naar manieren om in het eigen leven een begin te maken met een eerlijker economie kwam duidelijk naar voren in de actiekrant van de PPR. Dat begon al bij de reclames voor de producten van sos Wereldhandel en de Algemene Spaarbank voor Nederland ('Geeft rente zonder bij-smaak!'). In het jaar waarin de nota over selectieve groei verscheen, besprak partijlid Boyd Noorda een aantal van zijn ideeën op dit gebied onder de titel 'Prakties radikalisme' in dezelfde krant. Hij vond dat mensen tegenwoordig weer moesten leren om 'natuurlijk' te leven. Dat betekende meer tijd nemen om tot rust te komen, minder krampachtig zijn over hygiëne, meer ruimte voor emoties bieden en goed naar hun lichaam luisteren.⁶⁵ Op het gebied van voeding pleitte hij voor meer natuurlijk voedsel en minder vlees op het bord. Mensen die niet zaten te wachten op regeltjes en die zich prima voelden, hield hij voor: '... dat is het verhaal van het gekooide vogeltje: niet weten hoe het ook kan en hoort.'⁶⁶ Ook op andere terreinen konden mensen bijdragen aan een betere wereld door hun koopgedrag aan te passen, vond Noorda:

Koop produkten uit bedrijven met arbeiderszelfbestuur, koop produkten van ideële instellingen en bedrijven, koop geen niet-duurzame produkten, geen weggooi-artikelen of overdreven verpakking of dingen die op andere wijze milieugevaarlijk zijn (spuitbus), geen produkten uit onderdrukte gebieden (Outspan ed.), geen produkten waarvan bij de produktie grondstoffen en energie worden verspild of waarbij het milieu onnodig wordt vervuild, geen apparaten die zelf grondstoffen of energie verspillen, geen dingen die onnodig bewerkt zijn (vaak in het voedsel), of mensen werk uit handen nemen bij de produktie (automatisering), geen overbodige dingen (wees daarin eens echt eerlijk).⁶⁷

Zijn partijgenoten hadden overigens niet allemaal waardering voor deze in-steek. Een aantal lezers nam aanstoot aan het idee dat vlees eten niet natuurlijk zou zijn, terwijl anderen een benadering die gericht was op 'beter' kopen elitair vonden.⁶⁸

Een andere manier om praktisch bij te dragen aan een eerlijker welvaartsdeling vonden PPR-leden ook in de tweede helft van de jaren zeventig in de inzet voor allerlei actiegroepen. Piet Hagen van het activistische X min Y-fonds vatte die houding in 1977 goed samen: 'Lezers van *PPRAK* hoeft u niet te vertellen dat de strijd voor een rechtvaardiger wereld op tal van manieren gevoerd kan worden: via een politieke partij, via plaatselijke acties en via landelijke pressiegroepen.' Door bijvoorbeeld een deel van hun inkomen aan X min Y te doneren, konden mensen vanuit Nederland bijdragen aan de 'zelfbevrijding' van mensen elders, juist op die plaatsen waar niet op steun van regeringen en meer gevestigde organisaties gerekend hoefde te worden.⁶⁹

Het ethos van zelf een begin maken, de samenwerking met christelijk geïnspireerde organisaties als X min Y en de retoriek van 'rechtvaardigheid' maken duidelijk dat ook in de tweede helft van de jaren zeventig christelijke inspiratie een rol bleef spelen bij het engagement van veel partijleden. In de regel namen zij echter uitdrukkelijk afstand van de expliciet christelijk gemotiveerde politiek van partijen als de KVP en de ARP. De PPR was geen seculiere partij geworden, maar de christelijke inspiratie werd zo verwoord dat de inzet ook buiten christelijke kring op instemming zou kunnen rekenen.

Met een basisinkomen naar een nieuwe economie

Het streven naar een eerlijkere welvaartsdeling vertaalden PPR-leden naar hun dagelijks leven door aandacht te besteden aan activisme en het eigen koopgedrag. De meeste aandacht besteedde de partij zeker in de landelijke politiek en officiële publicaties aan een visie op arbeid. Dat lijkt haaks te staan op de geschiedschrijving over deze periode, waarin veel nadruk ligt op de opkomst van consumentenactivisme als onderdeel van een bredere trend: burgers gingen hun zelfbeeld minder op werk en meer op hun rol als consument baseren.⁷⁰ Het streven naar een andere economie is vooral onderzocht met het oog op activistische ondernemers en alternatieve winkels die als ontmoetingsplaatsen voor linkse groepen dienden.⁷¹ De kritiek op economisch denken dat groei zonder meer vooropstelde werd in PPR-kringen wel vertaald naar vragen over levensstijl en steun voor 'alternatieve' bedrijven, maar leidde er bovenal toe dat het idee van een basisinkomen boven kwam drijven. De kritiek op de 'consumptiemaatschappij' en op werken om zo veel mogelijk te verdienen viel samen met de pleidooien voor een economie waarin groei niet meer de norm zou zijn.

Aandacht voor arbeid werd in de hand gewerkt door de economische situatie en de bijbehorende beleidsdiscussies. In de nationale politiek lag rondom selectieve groei de nadruk op het zoeken naar duurzamere vormen van productie. Arbeid was in de jaren zeventig ook een dringender probleem dan

consumptie. Optimistisch hadden beleidsmakers tot in de jaren zestig gemeend dat het mogelijk was om bijna volledige werkgelegenheid te bereiken. Dat optimisme had in de jaren die volgden een flinke knauw gekregen. De werkloosheid steeg, en dat terwijl degenen die streefden naar emancipatie graag ook meer vrouwen op de arbeidsmarkt zagen. Bood een andere kijk op werk en inkomen in deze situatie uitkomst?

Die vraag lag in het verlengde van een van de grootste dilemma's waarvoor de PPR sinds de verkiezingsnederlaag in 1971 stond: wilde ze een partij zijn die de arbeiders uit confessionele kring probeerde te bereiken, of wilde ze vooral de 'partijangers der armen' aanspreken, die zich solidair wilden opstellen met minderbedeelden? Zo had Leo van den Berg zijn partijgenoten in 1974 in een reactie op *Barsten in de groei* nog maar eens gewaarschuwd dat ze zich niet moesten vervreemden van lagere inkomensgroepen met oproepen tot soberheid en matigheid: 'Dat individuele leden van de PPR tot de konklusie komen, dat ze met minder toe kunnen en hun levenswijze veranderen is zeer respectabel. Maar dit kan tevens het gevaar inhouden, dat we met vermanende blik in de ogen en opgestoken vinger tegen de bevolking zeggen: jullie eten teveel, begeren teveel en dat loopt nooit goed af!'⁷²

Volgens Van den Berg was het juist daarom belangrijk om de pijlen te richten op het kapitalistische systeem, waar iedereen onder te lijden had: 'De derde wereld bestaat niet. We leven allemaal in dezelfde wereld: Moeder Aarde. We hebben ook allemaal met dezelfde problemen te kampen.'⁷³ Deze toelichting maakt duidelijk waarom voor veel leden van de PPR de strijd voor een rechtvaardige welvaartsdeling in eigen land in het verlengde lag van de strijd om internationale economische rechtvaardigheid: ongelijkheid in Nederland en op wereldschaal had in hun optiek immers dezelfde oorzaak. Een alternatieve visie op arbeid had de potentie om deze gemeenschappelijke strijd richting te geven, omdat zowel mensen in loonarbeid als diegenen die (nog) geen werk hadden er belang bij konden hebben. Om ideeën op dit vlak in praktijk te brengen, was het echter onvermijdelijk zich allereerst op Nederland te richten, waar de PPR politiek iets in de melk te brokkelen had.

Het idee dat de overheid haar burgers van een onvoorwaardelijk inkomen zou moeten voorzien heeft een lange voorgeschiedenis. Radicale denkers beschouwden het vanaf de late achttiende eeuw als plicht van de staat om de bestaanszekerheid van al zijn burgers te garanderen. Met de opkomst van een verzorgingsstaat kreeg het idee een nieuwe impuls. In een situatie waarin de overheid met een veelvoud aan regelingen het bestaansminimum van haar burgers garandeerde, was het een aantrekkelijk idee om de vele uitkeringen door één regeling te vervangen.⁷⁴ Schaalvergroting, technologische vernieuwing en een geleidelijke stijging van het gemiddelde levenspeil maakten een gegarandeerd bestaansminimum nog aantrekkelijker, omdat het mensen de

mogelijkheid zou bieden zich te richten op zaken die bedrijven links lieten liggen, en zich te bezinnen op de vraag hoeveel voor hen genoeg was.⁷⁵

In de jaren zeventig kreeg het denken over een basisinkomen een nieuwe impuls, doordat het aansloot bij de zoektocht naar een economie waarin kwaliteit van leven en autonomie van burgers ten koste gingen van het streven naar groei. Dankzij een basisinkomen hoefden mensen niet meer te werken voor brood op de plank. Was die dwang van tafel, dan zouden mensen zich vrij voelen om hun tijd te vullen met wat ze zelf zinvol vonden. Dat hoefde niet per se loonarbeid te zijn, maar kon net zo goed vrijwilligerswerk zijn. Werknemers zouden sterker in hun schoenen staan tegenover hun werkgevers, omdat ze niet meer hoefden te werken. Mogelijk zou zo'n regeling ook de positie van vrouwen versterken, omdat ze ook als ze niet in loondienst werkten een eigen inkomen ontvingen.

Als de partij echt een andere economie tot stand wilde brengen, was een combinatie van realiteitszin en verbeeldingskracht nodig, stelden de auteurs van *Barsten in de groei* in 1974. Ze concludeerden dat het streven naar economische groei ook het dagelijks leven van gewone mensen bepaalde, van wie nog in hun overlijdensadvertenties stond welk werk ze deden, en die vrije tijd alleen maar konden waarderen als een tijdelijke bevrijding van 'werkverplichtingen'.⁷⁶ Wanneer in plaats van groei een bezinning op het welzijn van mens en milieu op de eerste plaats zou komen te staan, dan was 'een gegarandeerd minimum inkomen' cruciaal. Zo'n wettelijk gegarandeerd inkomen voor iedere burger zou de 'prestatiemoraal' kunnen ondergraven en mensen de ruimte geven om na te denken over wat ze betekenisvol werk vonden.⁷⁷

De PPR dacht dus in 1974 al na over een wettelijk gegarandeerd minimum-inkomen voor iedere burger. Veel aandacht kreeg de nadere uitwerking door hoogleraar sociale geneeskunde Jan Pieter Kuiper, die voor een basisinkomen pleitte tijdens een symposium van het Nederlands Instituut van Psychologen over 'werken en niet werken in een veranderende samenleving'. Dat onderwerp was actueler dan ooit in een situatie waarin 800.000 mensen werkloos of arbeidsongeschikt waren, technologische ontwikkeling het werk veranderde en naoorlogse economische normen ter discussie stonden. Kuiper, voormalig medewerker van het Directoraat-Generaal van de Arbeid, vond dat mensen bij arbeid te veel aan betaald werk in het bedrijfsleven dachten. Arbeid was in die optiek een last die mensen op zich namen om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Die gangbare visie op werk was volgens Kuiper nauw verbonden met het verheerlijken van consumptie. 'Het loflied op Coca Cola' en andere reclames waren hem daarom een doorn in het oog. Door 'een minder luxueus bestaan' te accepteren, zou grote 'winst aan menselijke relaties' mogelijk zijn.⁷⁸

Kuiper pleitte ervoor om in plaats daarvan alle inspanningen die nodig waren om een samenleving in stand te houden als arbeid te beschouwen.

Niet alleen loonarbeid, maar ook het werk van miljoenen huisvrouwen en vrijwilligerswerk.⁷⁹ De waardering van de vele verschillende vormen van arbeid maakte het idee van een basisinkomen aantrekkelijk. Dankzij een basisinkomen zouden mensen vrij zijn om te bepalen waar en hoe ze een bijdrage aan de samenleving leverden.⁸⁰ Kuiper waarschuwde echter in één adem voor de aanzienlijke obstakels, zoals de angst voor luiheid en de norm van 'loon naar werken', de weerstand tegen het opgeven van verworven voorrechten, en het voetstuk waarop het bedrijfsleven stond.⁸¹

Ondanks deze obstakels bleef het wat de PPR-leden betreft niet bij een radicaal idee. In 1975 diende Kamerlid Leo Jansen zonder succes een motie in die de regering verzocht om na te gaan of het mogelijk zou zijn 'in de inkomens voor alle Nederlanders een geleidelijk groeiend door de Staat uit te keren basisbedrag' op te nemen. Volgens de motie was dat nodig, omdat de inkomens in Nederland niet eerlijk verdeeld waren. De bestaande beleidsinstrumenten waren niet toereikend om daar iets aan te doen en bevorderden bovendien de onderlinge solidariteit niet.⁸²

Binnen de PPR barstte de discussie over het toekomstige inkomensbeleid opnieuw los in de aanloop naar de verkiezingen van 1977. 'We weten wat we willen maar nog niet hoe,' was de conclusie van een analyse in de *PPR Aktie krant* in 1976. De motie van Leo Jansen was een eerste stap, maar ook niet meer dan dat. Hou zou het belastingstelsel aangepast moeten worden om een basisinkomen mogelijk te maken? Hoe snel kon het worden ingevoerd? Wat zouden de gevolgen van zo'n basisinkomen precies zijn, bijvoorbeeld als mensen zouden gaan proberen er wat bij te verdienen? En was een basisinkomen genoeg, of moest ongelijkheid in bezit vervolgens ook aangepakt worden?⁸³

In het programma van 1977 was goed te zien hoe de partij worstelde met de vraag welke plaats het basisinkomen in de partijkoers moest krijgen. Het programma maakte duidelijk dat de PPR op sociaaleconomisch terrein nog altijd allereerst op wereldschaal dacht. Productie en consumptie moesten bijgestuurd worden om ervoor te zorgen dat 'de welvaartsverschillen tussen Nederland (en Europa) en de derde wereld, en die binnen Nederland zelf, belangrijk kleiner worden'. Om de verschillen binnen Nederland te verkleinen, stelde de PPR voor dat iedereen op den duur een basisinkomen zou moeten krijgen. In de nadere uitwerking viel te lezen dat iedere Nederlander moest kunnen werken naargelang de eigen mogelijkheden, maar ook 'een deel van het noodzakelijke, minder aantrekkelijke werk' op zich moest nemen.⁸⁴

Het basisinkomen werd stevig verankerd in het partijprogramma en ook van een nadere invulling voorzien. 'Elke Nederlander moet een basisinkomen krijgen, dat voldoende is om in het eigen levensonderhoud te voorzien,' viel onder het kopje 'Inkomens' te lezen. 'De herverdeling van inkomens vindt plaats door de netto-inkomens te nivelleren. De overheid – de grootste

werkgever – neemt in overleg met de vakbeweging het voortouw.’ Het programma noemde ook nog andere concrete maatregelen om inkomens gelijk te trekken, zoals het werken met vaste bedragen in plaats van met procentuele getallen bij loonsverhogingen, het invoeren van een maximuminkomen, belasting op winst uit vermogen, een oplopend tarief bij vermogensbelasting, en belasting op erfenissen op basis van het vermogen van de ontvanger.⁸⁵

De weg naar een basisinkomen kwam daarmee weliswaar iets scherper in beeld, maar buiten de PPR reageerden mensen er niet erg enthousiast op. In het regeerakkoord dat de partij in de aanloop naar de verkiezingen van 1977 met de PvdA sloot, kwam wel een aantal van de voornoemde voorstellen terug, zoals belasting op vermogenswinsten, het streven naar een maximuminkomen en een grotere rol voor collectieve loonafspraken. Het basisinkomen stond echter slechts als een ‘PPR-alternatief’ vermeld. Bovendien werd er flink gas teruggenomen: ‘Er wordt een onderzoek ingesteld naar de mogelijkheden voor een basisinkomen voor iedereen en de daaraan verbonden voor- en nadelen.’⁸⁶

Voor de PPR bleef het basisinkomen in de jaren tachtig een belangrijk programmapunt. De insteek waarbij mondiale problemen allereerst dicht bij huis werden geadresseerd bleef dus springlevend, maar het basisinkomen als een stap in de richting van een andere economie was in dit opzicht wel een lastig onderwerp. Aan een beter milieu of aan eerlijke mondiale handel konden mensen in het klein al beginnen. Zulke alledaagse initiatieven hielpen om idealen in het dagelijks leven te verankeren en er op kleine schaal samen mee aan de slag te gaan. Zelfs als grootschalige veranderingen alleen door overheden en bedrijven gerealiseerd konden worden, hoefden sympathisanten niet lijdzaam af te wachten. Het basisinkomen was daarentegen moeilijk tastbaar te maken. Zonder zo’n praktische tegenhanger was mobilisatie lastig.

Het dichtst in de buurt van een dergelijke vertaling kwam het Alternatief Ambtenaren Aktiecomité. De leden van deze groep riepen ‘goed- en best-betaalde’ ambtenaren op om zelf een begin te maken met inkomensnivellerings door vrijwillig hun salaris te matigen. Een van de initiatiefnemers was PPR-lid Jan Achterberg, een leraar uit Amstelveen. ‘Wij vinden dat we zozeer bevoorrecht zijn dat we in staat zijn tot zo’n offer, dat we best een stapje terug kunnen doen in het algemeen belang,’ vertelde hij. ‘Wij hebben geen of heel weinig last van de economische crisis. Wij zijn in staat tot een bescheiden loonoffer om onze collega’s in de partikuliere sektor aan meer werk te helpen.’ Als goedbetaalde ambtenaren af zouden zien van loonsverhogingen, zou de overheid tot wel vijftigduizend nieuwe banen kunnen creëren. Bovendien zou het vanwege de noodzaak om spaarzaam met het eigen geld om te gaan een bezinning in de hand werken over de vraag hoe productie en consumptie zuiniger konden. ‘We zullen onze produktie moeten richten op

DE UTRECHTSE MIGRANTENRAAD: HET PARADE- PAARDJE DAT ROEMLOOS TEN ONDER GING

Pieter Beutler

De Migrantenraad van Utrecht was het paradepaardje van de PPR. Na krap twee jaar in de gemeenteraad boekte het PPR-gemeenteraadslid Sjef Theunis dit succes. In 1972 werd zijn plan voor een adviesraad voor het stadsbestuur voor en door migranten unaniem aangenomen.¹ Utrecht kreeg als eerste in Nederland een Migrantenraad. De verwachtingen waren torenhoog: nu kregen de gastarbeiders eindelijk een stem. Zes jaar later was Utrecht echter een illusie armer. *NRC Handelsblad* schreef over 'afsterving' van de raad.² Waarom ging dit kroonjuweel van de PPR zo roemloos ten onder?

Het idee voor de Migrantenraad ontstond met de komst van de gastarbeiders naar Utrecht. Vanaf de jaren zestig kwamen tienduizend gastarbeiders in de stad wonen, maar omdat ze geen staatsburger waren, hadden ze geen invloed binnen de politiek. Daar wilde Theunis wat aan doen. Zijn idee voor een Migrantenraad was niet zomaar een linkse 'hobby' van de PPR, bedacht over de hoofden van de gastarbeiders heen. Integendeel, ook zij juichten de komst van de raad toe.³

In 1974 kozen de gastarbeiders van Utrecht voor het eerst via directe verkiezingen hun vertegenwoordigers in de Migrantenraad. Hierdoor kwamen veel migranten uit landen met een dictatuur, zoals Griekenland of Marokko, voor het eerst in aanraking met de democratie. Hun vertegenwoordigers konden in de raad (on)gevraagd advies geven aan het gemeentebestuur over vraagstukken die leefden in hun bevolkingsgroep.⁴

Het lukte de Migrantenraad de zeggenschap van de gastarbeiders te vergroten in het politieke debat. Zo wist de raad voor een protest tegen het slopen van bewoonbare gastarbeiderpensions ongeveer tweeduizend gastarbeiders – 20 procent van alle Utrechtse immigranten – de straat op te krijgen. De actie leidde ertoe dat het beleid werd aangepast volgens de wensen van de raad.⁵

De landelijke PPR ging prat op het Utrechtse succes. Lijsttrekker Bas de Gaay Fortman pleitte tijdens zijn campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 bijvoorbeeld voor de komst van een landelijke Migrantenraad.⁶ Hij kon zich daarbij beroepen op het Utrechtse model. Dit was niet zonder reden. Twee speerpunten van de partij kwamen erin samen: democratisering én de bestrijding van de scheve welvaartsverhoudingen in de wereld. De gastarbeider was volgens Theunis hét toonbeeld van die scheve verhoudingen. Hij zag de gastarbeiders uit arme landen vertrekken om vervolgens in een West-Europees land door de welvarende burgers aldaar genegeerd te worden.

Maar de PPR-idealen botsten al snel met de realiteit. De Migrantenraad kreeg met veel tegenslagen te maken. Voorzitter Frans van der Velden gooide bijvoorbeeld in 1975 al na krap één jaar werk het bijltje erbij neer. Hoewel hij erkende dat een belangrijke minderheid van de Migrantenraadsleden goed werk wilde verrichten voor hun kiezers, overheerste volgens hem het onderlinge wantrouwen.⁷

Een van de problemen was dat sommige Migrantenraadsleden nauwe contacten onderhielden met de autoritaire regimes van hun thuislanden. Dit gold bijvoorbeeld voor twee Griekse leden: A. Grigoriou en G. Evangelidis. Deze Grieken, in kranten vaak aangeduid als 'fascisten', saboteerden veelvuldig de vergaderingen. De wens van de Migrantenraad om de verheerlijking van genocide te schrappen uit Griekse schoolboeken noemden ze 'extreem-links'. Schreeuwend verlieten ze een raadsvergadering hierover.⁸

Het einde kwam in 1978. De problemen bleken hardnekkig en daarom werd de subsidiekraan dichtgedraaid. De Migrantenraad, die perfect aansloot bij de PPR-ideologie, werd geen tweede kans gegund. De Utrechtse PPR-idealen leden schipbreuk op de harde realiteit.

Installatie van de Migrantenraad Utrecht op 5 juni 1973 op initiatief van PPR-raadslid Sjef Theunis.

ontwikkelingslanden in plaats van op eigen overconsumptie,' vond Achterberg. Hoe nauw dit initiatief echter ook bij het dagelijks leven van de ambtenaren aansloot, ook hier bleef de actie in eerste instantie beperkt tot een symbolische handeling. De actiegroep verzamelde handtekeningen van mensen die hun idee ondersteunden en wilden zo hun ideeën onder de aandacht brengen.⁸⁷

Het was veelzeggend dat deze actie vooral was weggelegd voor mensen die goed verdienden. Praktische initiatieven rondom het basisinkomen waren er nauwelijks. Het basisinkomen was dan ook niet bedoeld om iets aan het inkomen van gewone mensen te veranderen. Als ze voor dat inkomen niet meer afhankelijk waren van bedrijven en uitkeringsregelingen, zouden vooral hun maatschappelijke positie en perspectief kenteren. Opvallend was dat vanaf eind jaren zeventig ook binnen de PPR de angst binnensloep dat een basisinkomen de solidariteit onder burgers niet zou versterken, maar juist ondergraven. Er was veel te doen om mensen die de sociale zekerheid zouden misbruiken. Hoewel Ria Beckers als kersverse partijvoorzitter in 1977 liet weten dat juist het basisinkomen de kloof tussen 'aktieven en niet-aktieven' zou dichten, waren ook PPR-leden er niet gerust op dat iedereen de kans zou aangrijpen zich ook ten bate van de gemeenschap te ontplooien.⁸⁸ Waar vanuit behoudende hoek te horen was dat het basisinkomen een gevaar zou kunnen zijn voor de traditionele arbeidsmoraal, klonk in progressieve kringen de angst dat freeriding de onderlinge solidariteit zou ondergraven. Was het zo bezien misschien een goed idee om bijvoorbeeld een aantal uur per week vrijwilligerswerk te verplichten?⁸⁹ In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 stelde de PPR daarom voor om de invoering van een basisinkomen te koppelen aan een sociale dienstplicht. Op die manier kon bovendien gegarandeerd worden dat ook minder aangenaam maar maatschappelijk noodzakelijk werk gedaan werd.⁹⁰

Naarmate het basisinkomen in de jaren tachtig en negentig verder geconcretiseerd en ook buiten radicale kringen serieus genomen werd, verdween het streven naar rechtvaardiger mondiale economische verhoudingen als drijfveer daarvoor naar de achtergrond. Als toekomstperspectief voor de Nederlandse verzorgingsstaat besteedde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 1981 uitvoerig aandacht aan het basisinkomen, juist omdat in de voorgaande jaren twijfelachtig was geworden of door middel van beleid iedereen die dat wilde betaald werk kon krijgen. Hoewel de auteurs van het rapport de invoering van een basisinkomen niet als een onmogelijkheid van de hand wezen, vonden ze het toch geen serieuze optie. Er waren nog genoeg mogelijkheden om meer banen te creëren. Bovendien was het onverstandig om een basisinkomen in te voeren op een moment dat de economie niet groeide, omdat het op korte termijn een 'verergering van sociale en economische problemen' zou veroorzaken.⁹¹

Diezelfde raad liet zich vier jaar later veel optimistischer uit over het basisinkomen. In een rapport over 'een nieuw stelsel van sociale zekerheid' stelden de auteurs voor om een gedeeltelijk basisinkomen van ongeveer 450 gulden (ongeveer 380 euro naar huidige maatstaven) voor alle Nederlanders vanaf 18 jaar in te voeren. Ze vonden het wel belangrijk om de relatie tussen werk en inkomen niet los te laten. Juist daarom ging het slechts om een gedeeltelijk basisinkomen en was het belangrijk om het te belonen als mensen zich 'beschikbaar stellen op de arbeidsmarkt'.⁹² De raad lichtte toe dat het basisinkomen geschikt was om het stelsel van uitkeringen te vereenvoudigen, de autonomie van burgers te vergroten, de kosten van arbeid te verlagen en arbeid ook flexibeler te maken.⁹³ De reacties op het rapport waren echter overwegend negatief. De regering, grote politieke partijen, vakbonden en werkgeversorganisaties vonden het plan te duur, te ingrijpend en een schijnoplossing. Veel regelingen zouden toch nodig blijven, of groepen met lage inkomens kwamen in het nauw als ze geen aanvullend inkomen konden vinden.⁹⁴

Voortrekkers uit de PPR konden het als winst beschouwen dat de discussies nu gingen over de haalbaarheid van het basisinkomen. Ze hadden daaraan bijgedragen door het idee op de agenda te blijven zetten, maar ook door na te denken over de praktische uitwerking en door op de bezwaren van critici in te gaan. Dat was een bewuste keuze: de betrokken partijleden kozen voor de weg van een 'zachte revolutie', waarbij in kleine stapjes naar het eigen ideaal moest worden toegewerkt.⁹⁵ Dat een vorm van werk als tegenprestatie in principe een voorwaarde moest zijn, vonden inmiddels ook veel PPR-leden. In de partijprogramma's was al snel sprake van een verplichting tot 'noodzakelijk werk'. Ook werd overwogen of een aantal uur vrijwilligerswerk verwacht mocht worden.⁹⁶ Zeker buiten de kring van overtuigde voorstanders leefden ook veel twijfels over de vraag of er wel genoeg mensen zouden willen werken, en of mensen bereid zouden zijn te blijven werken als ze daardoor meebetaalden voor mensen die dat niet deden.⁹⁷

De financiering van het basisinkomen was een tweede veelbesproken knelpunt. Ook binnen de PPR klonk in dit opzicht de angst door dat de verzorgingsstaat onbetaalbaar zou kunnen worden. Dat een basisinkomen normaal gesproken tot hogere lasten leidde, accepteerden de meeste voorstanders. Des te belangrijker was het om te onderbouwen hoe een basisinkomen betaald zou kunnen worden. Volgens PPR-woordvoerders kon onder meer geld worden vrijgemaakt door lasten te verschuiven naar het bedrijfsleven en door milieuvervuilende productie en consumptie steviger te belasten.⁹⁸ In het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 stond bijvoorbeeld dat grootverbruikers van aardgas meer belasting moesten gaan betalen, dat vennootschapsbelasting verhoogd en investeringssubsidies aan bedrijven afgebouwd zouden worden en dat een hogere btw op

milieuvriendelijke producten gewenst was.⁹⁹ Twijfelaars vroegen zich af of de kosten wel opwogen tegen de baten. Zeker wanneer het basisinkomen laag zou zijn, was de vraag of allerlei aanvullende regelingen wel afgeschaft konden worden. Was dat het geval, dan bestond het gevaar dat mensen die niet konden werken erop achteruit zouden gaan. Blevende aanvullende regelingen overeind, dan was er weinig gewonnen op het terrein van eenvoudiging en het bevorderen van individuele autonomie.

Twijfels waren er ook over de vraag of een basisinkomen de emancipatie van vrouwen zou bevorderen. Pogingen om een brug te slaan naar de vrouwenbeweging mislukten daarom. Voorstanders hadden vanaf de jaren zeventig aangedragen dat vrouwen niet meer afhankelijk zouden zijn van een man als kostwinner. Het zou ook makkelijker zijn om de taken in huis en gezin eerlijker te verdelen als mannen niet meer verplicht waren om te werken. Sceptici uit de vrouwenbeweging vreesden dat het basisinkomen als een 'huishoudloon' zou fungeren. Zij verwachtten dat betaald werk gebruikelijk zou blijven. Emancipatiebeleid zou zich dus vooral moeten richten op meer betaald werk voor vrouwen in plaats van op een alternatieve bron van inkomsten.¹⁰⁰

Terwijl een coalitie met maatschappelijke bewegingen als de vrouwenbeweging en de vakbeweging mislukte, bestond het gevaar ongewenste bondgenoten aan boord te halen. Een laatste bron van twijfel kwam namelijk voort uit de positieve reacties van sommige rechtse denkers op het idee van een basisinkomen. In lijn met het werk van de econoom Milton Friedman pleitten zij voor een basisinkomen waarop mensen recht hadden als het gezinsinkomen onder een bepaald bedrag terechtkwam. Deze garantie zou alle andere overheidssteun en een minimumloon moeten vervangen. Op die manier werden mensen aangemoedigd om te werken en werd de arbeidsmarkt overzichtelijker.¹⁰¹

Toen de kleine linkse partijen in de tweede helft van de jaren tachtig over een samenwerking spraken, was het basisinkomen voor de PPR desalniettemin een belangrijk agendapunt. Voorstanders als Bram van Ojik, die vanaf 1988 partijvoorzitter was, wezen erop dat in alle politieke partijen mensen te vinden waren die het idee overwogen.¹⁰² Tegelijk was een invoering nauwelijks dichterbij gekomen. Zelfs in linkse kringen bleef het idee omstreden, zoals uit de discussies in de vakbeweging bleek. Greetje Lubbi, voorzitter van de Voedingsbond FNV, pleitte namens haar bond jarenlang voor een basisinkomen, maar moest in 1989 concluderen dat de overkoepelende federatieraad het onderwerp niet oppakte. Jacob Draijer, die op dat moment de onderhandelingen over arbeidsvoorwaarden namens de federatie coördineerde, reageerde enigszins geïrriteerd op haar hernieuwde oproep: 'Als het ja is, dan moeten we er ook iets aan doen. Als het nee is, dan moet het ook een keer uit zijn met het gezeur. Nu duikt de discussie steeds weer op.'¹⁰³ Vervolgens

schoof hij het onderwerp enkele maanden later zelf weer op de lange baan tijdens gesprekken over arbeidstijdverkorting: 'Het basisinkomen is te complex om in dit bestek te behandelen. Het vormt ballast voor de discussie over korter werken.'¹⁰⁴

Onder wetenschappers waren de inzichten evenmin eenduidiger geworden. Beleidsmakers en wetenschappers bogen zich eveneens in 1989 over het onderwerp op uitnodiging van de universiteit in Tilburg. De gesprekken eindigden onbeslist. De meeste deelnemers vonden het binnen de huidige economische kaders geen goed idee omdat de beschikbare arbeid zou afnemen en vrouwen niet werden aangemoedigd om te werken. Mogelijk was het echter wel een zinvol initiatief als de bestaande beoordelingskaders werden losgelaten. De econoom Nic Douben, die als gezicht van het WRR-rapport over het basisinkomen in 1985 veel kritiek had geoogst, waarschuwde een jongere collega: '... heb niet te veel optimisme en verwacht niet te veel van de economische wetenschap bij het oplossen van maatschappelijke vraagstukken.'¹⁰⁵

Ook in de aanloop naar de fusie die tot GroenLinks zou leiden was lange tijd onzeker of het basisinkomen het zou halen. Volgens de PPR hield met name de CPN vast aan een 'dogmatische kijk' op arbeid, door arbeid gelijk te stellen aan betaald werk.¹⁰⁶ Na stevige onderhandelingen slaagden de voorstanders van het basisinkomen erin het in het eerste partijprogramma van de nieuwe partij te verankeren, al klonk het misschien wat voorzichtig:

leder mens, of hij nu betaald werkt of niet, heeft recht op een menswaardig inkomen. Een zekere ontkoppeling van arbeid en inkomen is voor zeer grote groepen in onze samenleving al een feit. Het zou een teken van vernieuwende solidariteit zijn als er nu de stap gezet werd naar afschaffen van de sollicitatieplicht, afbreken van de stigmatisering, volledige individualisering en afschaffen van het kostwinnersbeginsel. Dan zouden we een heel eind op weg zijn naar een nog verder gaande solidariteit, die op langere termijn gestalte kan krijgen: een gegarandeerd inkomen voor iedereen, gekoppeld aan het recht op betaald werk en arbeidstijdverkorting, onder handhaving van de sociale zekerheid. In dit verband wil GROEN LINKS een goed voorbereide, brede maatschappelijke discussie over het basisinkomen.¹⁰⁷

In de jonge jaren van de nieuwe partij kwam het basisinkomen verder in het nauw. De journalisten Marcel ten Hooen en Lex Oomkes constateerden in 1992 dat het arbeidsethos van de CPN het had gewonnen, toen een meerderheid van het partijbestuur zich niet langer overtuigd toonde van het idee.¹⁰⁸ In het partijprogramma van 1994 was nog slechts sprake van een 'gedeeltelijk basisinkomen' van 280 gulden per maand. In de jaren die volgden

discussieerde de partij over de vraag of een hoger bedrag misschien ook haalbaar was.¹⁰⁹ Buiten de partij om laaide de discussie in 1994 ook opnieuw op, toen de ministers Hans Wijers (D66) en Gerrit Zalm (VVD) het basisinkomen naar voren schoven als een manier om de sociale voorzieningen te hervormen. Opnieuw draaide het debat op niets uit. De conclusie van econoom F. Hartog vatte het daaropvolgende debat goed samen: wilde je het goed doen, dan was het te duur; deed je het half, dan had het geen voordeel. Opnieuw kwam er daarom niets van terecht.¹¹⁰

Net als in andere landen bleef het basisinkomen daardoor een idee dat geregeld de kop opstak en op sympathie kon rekenen, maar niet van de grond kwam. Historicus Peter Sloman stelt dat het basisinkomen in de jaren negentig buiten beeld raakte doordat de invullingen te ver uit elkaar lagen, de kosten te hoog waren en er te weinig acceptatie onder de bevolking was. De norm van betaald werk kwam alleen maar steviger in het zadel, wat de ontkoppeling van inkomen en arbeid door een basisinkomen minder aantrekkelijk maakte. Het kwam vooral in beeld als radicaal alternatief in tijden van economische crises.¹¹¹ In de geschiedenis van de PPR komt daarnaast naar voren dat het idee vaak werd ingehaald door praktische alternatieven, zoals arbeidstijdverkortung. Ook blijkt het idee in deze geschiedenis minder conjunctuurgevoelig. Het basisinkomen kwam binnen de PPR op als een fundament voor een radicaal andere mondiale economische verdeling. Het ontwikkelde zich tot een praktisch alternatief, een eerste stap op weg naar een geleidelijke verandering van het economisch bestel.

Balans: van groot naar klein

De pogingen van PPR-leden om tot een andere verdeling van de welvaart te komen, laten zien dat het succes van de naoorlogse verzorgingsstaat maar betrekkelijk was. Ongelijkheid bleef een probleem, tussen verschillende werelddelen, maar ook lokaal. De aandacht ontwikkelde zich rondom dit thema niet van klein naar groot, maar juist van groot naar klein: de kritiek op de ongelijke verdeling van de welvaart werd in eerste instantie geformuleerd met het oog op de wereldwijde verhoudingen. Vervolgens vertaalden PPR-leden deze kritiek naar de verhoudingen in eigen land. De voornaamste aanleiding om de verdeling van de welvaart ter discussie te stellen kwam eind jaren zestig voort uit de kritiek die mensen in Zuid-Amerika, Afrika en Azië onder meer bij de Verenigde Naties op de agenda hadden gezet.

De toon van de maatschappijanalyses verscherpte binnen de PPR aanmerkelijk aan het begin van de jaren zeventig. Het onvermogen om in de internationale politiek veranderingen te bewerkstelligen leidde tot frustratie. Konden veranderingen dichterbij huis wel afgedwongen worden? De

economische crisis die vanaf 1973 duidelijk voelbaar was, onderstreepte dat ook hier de verdeling van de welvaart niet vanzelfsprekend eerlijk was. Binnen de PPR kreeg in deze context een antikapitalistische analyse de overhand: één systeem was verantwoordelijk voor de problemen overal ter wereld. Het antikapitalisme bood niet alleen een sluitende verklaring, maar ook een wenkend perspectief: veranderingen in de eigen leefwereld waren zo gezien een rechtstreekse bijdrage aan de oplossing van wereldwijde problemen.

De kritiek op het gangbare economische denken en doen leidde ertoe dat welvaart en welzijn niet meer als twee handen op één buik gezien werden. De kritiek op de welvaart richtte zich tot begin jaren zeventig vooral op overdadige of schadelijke vormen van consumptie. Nu trokken partijen als de PPR die kritiek breder, zoals te zien was in de discussies over 'grenzen aan de groei'. Grenzen aan de groei waren niet alleen belangrijk met het oog op het milieu, maar ook uit sociaal oogpunt. Opnieuw combineerden PPR-leden een mondiaal en een meer lokaal perspectief: de huidige economische groei benadeelde armere landen, maar leidde ook in Nederland tot werk en consumptie die niet meer bijdroegen aan welzijn. In tegenstelling tot wat in de jaren van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog als vanzelfsprekend was aangenomen, waren welvaart en welzijn niet onlosmakelijk verbonden.

De ontwikkeling van de inzet voor een eerlijker verdeling van de welvaart ging niet alleen van groot naar klein, van wereldschaal naar de naaste omgeving. Even contra-intuïtief was dat de idealen soms juist minder tastbaar werden als mensen ze naar hun eigen leefwereld vertaalden. Het basisinkomen was sinds het midden van de jaren zeventig een belangrijk programmapunt van de partij, maar kon nauwelijks in alledaags activisme omgezet worden. Activisten hadden al vanaf het midden van de jaren vijftig allerlei manieren gevonden om de inzet voor mensen in andere delen van de wereld concreet gestalte te geven door een deel van hun inkomen te doneren, 'eerlijke' producten te kopen of hulpgoederen op te sturen. Juist waar het ging over datgene wat veel Nederlanders dagelijks met elkaar deelden – loonarbeid – vonden PPR-leden zo'n insteek niet. Rondom het basisinkomen was wel dezelfde ontwikkeling van hoop op ingrijpende wijzigingen op korte termijn naar verandering in kleine stapjes te zien. De focus in het denken over de verdeling van de welvaart verschoof dus van groot naar klein en van revolutionair naar evolutionair.

Het denken en doen van PPR-leden omtrent de verdeling van de welvaart sinds de late jaren zestig laat zien hoe de nationale verzorgingsstaat zijn glans verloor. Ook zij gingen mee in de opvatting dat de regelingen nauwelijks nog betaalbaar waren, en ook zij twijfelden aan de mate waarin zo'n staat bijdroeg aan emancipatie en solidariteit. De verzorgingsstaat belichaamde niet langer zonder meer een wenkend perspectief, maar bezorgde ook pleitbezorgers van een rechtvaardiger welvaartsdeling kopzorgen.

RICHTINGENSTRIJD IN HET ROTTERDAMSE AKTIECENTRUM

Jelle Mars

'De PPR en Rotterdam zijn nooit een bloeiende combinatie geweest,' stelt de bestuurslid van het Rotterdamse aktiecentrum Jaap van der Hoest in 1981 vast.¹ Rotterdam was volgens hem geen 'aktiestad', maar 'een stad van bestuurders en regelaars', waar je constant struikelde over de 'nijvere sociaaldemocraten' die daar al decennialang de dienst uitmaakten. In de stad heerste een mentaliteit van 'niet lullen maar poetsen'. Voor de PPR leek daarom weinig plaats. Vanaf 1970 deed zij mee aan de verkiezingen voor de Rotterdamse gemeenteraad, maar kon doorgaans niet rekenen op veel meer dan 1 procent van de stemmen.² In het aktiecentrum leidde dit tot conflicten over de politieke koers en de identiteit van de PPR, die tekenend waren voor de grote uitdagingen waar linkse bewegingen tijdens de jaren zeventig en tachtig mee te maken kregen.

De ledenvergaderingen in Rotterdam liepen geregeld uit op ruzies en scheldpartijen.³ Naast de vele persoonlijke conflicten werd er hevig gediscussieerd over de vraag in hoeverre de PPR moest samenwerken met andere partijen en of ze daarmee haar eigen identiteit zou verloochenen. Voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1974 was de PPR met de PvdA tot een gemeenschappelijk kernpuntenprogramma gekomen, maar sociaaldemocraten haalden een absolute meerderheid en trokken zich eenmaal in het college niets meer aan van de gemaakte afspraken.⁴ Drie jaar later stapte de hele partijtop van de Rotterdamse PPR over naar de PvdA, omdat men geen verschil meer zag tussen beide partijen en vond dat de PPR net zo goed opgeheven kon worden.⁵

Sinds haar oprichting had de PPR moeite om in de grote steden kiezers aan zich te binden, en in Rotterdam kwam dit probleem het sterkst tot uiting.⁶ Veelgehoorde verklaringen hiervoor waren dat de PPR zich in de Maasstad niet wist te onderscheiden van andere partijen, en dat het hier te moeilijk was voor actievoerders om bewegingen van de grond te krijgen.⁷ Het bestuur van PPR Zuid-Holland stelde in 1977 dat er vanuit de Rotterdamse leden veel te weinig actieprikkels kwamen.⁸ Samenwerking met andere lokale actiegroepen bood geen uitkomst, want deze bleken veelal gelieerd te zijn aan de PvdA.⁹ De PPR kon hierdoor in Rotterdam geen goed antwoord bieden op de oplopende werkloosheid, de verpaupering en het heersende gevoel van verval. Landelijk had de PPR in 1970 al de hoop opgegeven om de 'armen' te mobiliseren nadat deze strategie had geleid tot een verkiezingsnederlaag.¹⁰ Niet havenarbeiders, maar intellectuelen uit de middenklasse waren de doelgroep van de partij geworden.¹¹ Volgens een Rotterdams lid was het probleem dan ook dat het lokale ledenbestand vooral bestond uit mensen die het 'best gerooid' hadden: 'gezin, inkomen, leuke studietijd, huiskamerfilosofen'.¹²

Tijdens de jaren tachtig leek de Rotterdamse PPR een poging te doen om zich de lokale arbeidersmentaliteit eigen te maken. Vakbondsbestuurder Dilia van der Heem werd in 1981 de voorzitter van het actiecentrum, en leverde serieuze kritiek op de partij. Zo uitte ze in 1982 openlijk haar onvrede over het feit dat er op de verkiezingslijst voor de Tweede Kamer nauwelijks 'deskundigen' stonden, en buiten haarzelf niemand met een 'echte baan'.¹³ Hiermee ging ze in tegen de ideologische koers van de PPR, die gestoeld was op het idee dat er geen onderscheid meer gemaakt moest worden tussen officiële arbeid en andere nuttige activiteiten, en dat er daarom een basisinkomen moest komen.¹⁴ Van der Heem constateerde echter dat de partij niet meer herkenbaar was voor vakbondsleden, omdat die vonden dat het te veel een 'milieupartij' geworden was.¹⁵ Hier moest volgens haar verandering in komen.

Het Rotterdamse actiecentrum werd gedurende zijn geschiedenis gekenmerkt door een richtingenstrijd. Het onvermogen om een beweging op te bouwen en kiezers te mobiliseren leidde tot frustratie en verdeeldheid. Onder leiding van Dilia van der Heem leken de Rotterdammers de oplossing gevonden te hebben: breken met de landelijke lijn, en de vakbondsmentaliteit weer tot leven brengen. Ook ging de PPR in Rotterdam in 1982 en 1986 lijstverbindingen aan met de PSP, waarmee electorale winst geboekt werd.¹⁶ Deze strategie heeft zich echter nooit kunnen bewijzen, omdat niet veel later de fusie tot GroenLinks in gang werd gezet.

3: VOORLOPERS IN EEN GIDSLAND. DE VREDESPOLITIEK VAN DE RADIKALEN

Maarten van den Bos

Moest Nederland zo snel mogelijk de NAVO verlaten? Op die vraag gaf een meerderheid van de PPR-leden op 22 juni 1974 tijdens een speciaal congres een bevestigend antwoord. Zeer tegen de wens van de partijleiding werd door 169 aanwezige leden een motie met die strekking aangenomen. De overige 127 aanwezigen stemden tegen. 'PPR: Nederland uit de NAVO', kopte *NRC Handelsblad* een dag later op de voorpagina.¹

Het lidmaatschap van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) verdeelde de PPR al sinds de oprichting in 1968. Uit een enquête van het katholieke weekblad *De Nieuwe Linie* bleek dat een flinke minderheid van de ondervraagde leden liefst direct het lidmaatschap van de verdragsorganisatie beëindigd zou willen zien. Een krappe meerderheid wilde het lidmaatschap voorlopig voortzetten, een aantal leden had nog geen definitief antwoord. De discussie bleef de partij mede daarom bezighouden. In een verslag van een partijbijeenkomst in april 1969 schreef *de Volkskrant* dat er zo lang over 'het verfoeide lidmaatschap van de NAVO' was gesproken dat de deelnemers aan binnenlandse politiek eigenlijk niet waren toegekomen. Tot een conclusie waren de leden bovendien niet gekomen. Het leek erop of stevige uitspraken over de internationale verhoudingen een soort toetssteen vormden voor de mate van progressiviteit van de partij als geheel. Alsof de jonge partij met een duidelijk standpunt over de NAVO kon bewijzen aan de goede kant van de geschiedenis te staan.²

De partijtop worstelde met de vraag hoe de PPR zich zou moeten positioneren als het ging om oorlog en vrede, ontwapening en ontspanning en ook ontwikkelingssamenwerking. Vanaf de oprichting werd vaak gesproken over de noodzaak van 'vredepolitiek', een aan de Amerikaanse president John F. Kennedy ontleende term. Maar wat dat begrip precies zou moeten betekenen, bleef lange tijd wat vaag. Tijdens het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl in mei 1973 merkte Tweede Kamerfractievoorzitter

Bas de Gaay Fortman op dat zijn fractie geen formele afspraken had met het nieuwe kabinet en zich dus vrij zou voelen elk voorstel te toetsen aan de eigen uitgangspunten. 'Onze band met dit kabinet loopt over ons eigen programma.' Hij maakte zich onder meer zorgen over de internationale politiek. Uit de regeringsverklaring sprak bijvoorbeeld 'onvoldoende besef van de noodzaak de huidige trend van opvoering van bewapening te doorbreken'.³

Om enige duidelijkheid te scheppen over dat eigen programma publiceerde De Gaay Fortman begin 1973 een stuk in de *Internationale Spectator*. In dit vakblad voor internationale betrekkingen werkte hij de gedachte uit dat Nederland 'een gidsland' zou moeten zijn. Dat wilde zeggen dat Nederland voorop zou moeten lopen in een vernieuwend 'mondiaal verantwoord veiligheids- en ontwikkelingsbeleid'. Andere lidstaten van de Europese Gemeenschap en de NAVO konden dan volgen. Een dergelijke rol paste Nederland volgens hem om drie redenen prima. Ten eerste had het een open economie en was het zich mede daardoor bewust van zijn afhankelijkheid van de internationale verhoudingen. Ten tweede had Nederland een rijke traditie in het willen bevorderen van de internationale rechtsorde. En ten derde was het een klein land, en voor een gidsland was dat een eerste vereiste. Alleen een klein land kon bijvoorbeeld een voorzichtige eerste stap zetten in het stoppen van de bewapeningswedloop zonder al te groot risico op directe escalatie.⁴

Met het artikel wilde De Gaay Fortman de zogenoemde vredespolitiek van de PPR op de kaart zetten én de latente spanningen in de partij een uitweg bieden. Dat mocht niet baten: het interne debat ging voort.⁵ De precieze uitwerking van de 'vredespolitiek van de radicalen' werd in de partij nooit onomstreden, ook omdat de inzet van de partij op internationaal terrein verknoopt raakte met het zelfbeeld van de PPR. Veel leden van het eerste uur zagen voor de partij vooral een brugfunctie voor progressief denkende christenen richting linkse politiek weggelegd. Dat vroeg dan om een soms scherp en provocatief standpunt over de internationale verhoudingen, maar altijd met mate. Toen leden de PPR steeds vaker gingen beschouwen als een radicaal groen en vooruitstrevend alternatief voor de PvdA, werden ook de standpunten steviger van toon en inhoud, terwijl de soms moeizame progressieve samenwerking tegelijkertijd ook steeds weer om compromissen vroeg.

Dit hoofdstuk gaat over de manier waarop de PPR vanaf haar oprichting heeft geprobeerd een concrete invulling te geven aan het begrip vredespolitiek. De wens om van Nederland een 'gidsland' te maken was duidelijk, maar de hooggestemde ambities liepen stuk op de concrete uitwerking. Vanaf medio jaren zeventig raakte de fut wat uit het debat. Dat ging over meer dan de inhoud alleen, want wat voor soort partij wilde de PPR eigenlijk zijn? Een politieke voorhoede, voorlopers in een gidsland? Een constructieve partner in de linkse politieke samenwerking? Vertolker van opvattingen van nieuwe

sociale bewegingen in het parlement? Of alles tegelijk? In het interne debat over de betekenis van vredespolitiek was de vraag waartoe de PPR op aarde was minstens zo belangrijk als de zoektocht naar een route richting wereldvrede.

Het dringendste vraagstuk van deze tijd

De PPR werd opgericht om het oude partijstelsel te herschikken. Volgens de oprichters was het belangrijkste probleem dat dit bestel geestverwanten scheidde en tegenstanders bijeenhield. Daarmee werd bedoeld dat de grote partijen op christelijke grondslag zowel progressief als conservatief denkende mensen kunstmatig bijeen probeerden te houden. Het was tijd voor een doorbraak. Door vooruitstrevende krachten in de confessionele partijen te bundelen en samenwerking te zoeken over partijpolitieke en levensbeschouwelijke grenzen heen, wilde de Werkgroep van Christen-Radicalen het politieke bestel opschudden. In het kernprogramma van de nieuwe partij werden al snel drie speerpunten zichtbaar: meer aandacht voor maatschappelijke achterblijvers, medezeggenschap en democratisering, en de gedachte dat 'heel de wereld' het 'werkterrein' van progressieve politiek behoorde te zijn.⁶

De PPR stond in haar opvatting over het politieke bestel niet alleen. Al bij de oprichting van de PvdA in 1946 waren vergelijkbare woorden gesproken over het herzien van de verhouding tussen religie en politiek, en met de oprichting van D66 in 1966 leek de tijd rijp voor een nieuwe ronde in het debat over de staatkundige verhoudingen.

Dit betekende echter niet dat er ook direct overeenstemming was over de concrete politieke uitwerking van een en ander. Bovendien wilde de PPR meer dan alleen het politieke bestel opschudden. Waar het ging om de internationale politiek werd mede daarom de 'bezinning op internationale vraagstukken' direct na de oprichting van de Werkgroep van Christen-Radicalen tot 'een zaak van de hoogste prioriteit' verklaard.⁷ Wat wel van begin af aan duidelijk was, was dat vredespolitiek niet alleen een zaak behoorde te zijn van het afwegen van geopolitieke belangen. Of het nu ging om ontwapening, ontspanning in de internationale verhoudingen of het versterken van ontwikkelingssamenwerking, dit waren vooral ook morele vraagstukken. De wereldvrede was bovendien het nemen van risico's waard. In het voorlopig programma van maart 1968 stond daarom dat de bombardementen op Noord-Vietnam per direct moesten stoppen, ongeacht de gevolgen. En het Atlantisch bondgenootschap moest dienstbaar worden gemaakt aan ontspanning en ontwapening. De PPR vond dat Nederland daarbij eerste stappen moest durven zetten.⁸

Op 1 juni 1968 sprak een aantal leden van de nog jonge partij in Utrecht wat uitvoeriger over internationale politiek en defensie. Bedoeling was te komen tot een uitwerking van het voorlopig programma. Dat viel nog niet mee, want het debat over de internationale verhoudingen was om twee redenen sinds het midden van de jaren zestig nogal ingewikkeld geworden. Ten eerste was zonder meer duidelijk dat afwegingen op het terrein van oorlog en vrede primair ook morele of ethische afwegingen behoorden te zijn. Maar hoe is een moreel oordeel te vertalen naar een politiek speerpunt? Ten tweede was voor de PPR een zekere samenhang tussen de democratisering van de samenleving en de internationale politiek belangrijk. Juist waar het ging over oorlog en vrede zouden gewone burgers ook meer zeggenschap moeten krijgen. Maar hoe haalde je de discussie over de internationale verhoudingen uit de sfeer van deskundigen zonder de complexiteit van het debat geweld aan te doen?⁹ Het waren vragen waar ook de vredesbeweging – zowel in Nederland als daarbuiten – vanaf het midden van de jaren zestig mee worstelde, juist ook omdat de klassieke leer van de rechtvaardige oorlog in deze periode buiten de orde werd verklaard.¹⁰

Na de Tweede Wereldoorlog werd de gedachte dat oorlogsgeweld zowel noodzakelijk als rechtvaardig kon zijn nog eens extra onderstreept. De strijd tegen het nazisme was een rechtvaardige strijd voor vrijheid, vrede en recht. Al snel werd het conflict met de Sovjet-Unie in vergelijkbare termen besproken. Tegenover het totalitarisme van rechts en links werd een beeld gezet van het ‘moderne westen’. Dat bestond uit een subtiële combinatie van democratie en gezag, markteconomie, overheidssturing en een welvaartsstaat in opbouw. Christendemocratische partijen werden in West-Europa belangrijke dragers van dit verhaal.¹¹

Goede betrekkingen met de Verenigde Staten waren bovendien tot midden jaren zeventig de essentie van het Nederlandse buitenlands beleid. De oprichting van de NAVO in 1949 werd met instemming begroet, de consequenties van het lidmaatschap werden relatief snel in het beleid verwerkt. Rond 1960 besteedde Nederland ongeveer 4,4 procent van het bruto nationaal product aan defensie, en in 1958 accepteerde het als eerste land in West-Europa de stationering van Amerikaanse atoomwapens op zijn eigen grondgebied. Het Nederlands atlantisme was bovendien verknoopt met bredere overtuigingen, juist ook in christelijke kring. Een stevig anticommunisme was een belangrijk onderdeel in het denken over de eigen politieke én religieuze toekomst.¹²

Deze politieke consensus kwam vanaf begin jaren zestig meer en meer onder druk te staan. De kritiek op de hand over hand toenemende bewapening nam toe. Nog in 1959 werd tijdens een conferentie over het thema vastgesteld dat ‘het westen uit zedelijk oogpunt het recht, ja zelfs de harde plicht [had] onze fundamentele menselijke rechten en vrijheden, ons

menswaardig bestaan, zo nodig met atoomwapens te verdedigen'.¹³ Het was een opvatting die in Nederland zeer breed gedeeld werd. Maar nadat de wereld tijdens de zogenoemde Cubacrisis van oktober 1962 akelig dicht bij de daadwerkelijke inzet van nucleaire wapens kwam, begon de publieke opinie te kantelen. Kerken speelden daarbij, zowel in Nederland als daarbuiten, een belangrijke rol. De generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk sprak zich in een rapport uit voor een 'radicaal neen' tegen kernbewapening. Paus Johannes XXIII verklaarde oorlog in zijn mede naar aanleiding van de crisis geschreven encycliek *Pacem in Terris* als het ware buiten de orde. Oorlogsgeweld kon, in een tijd die 'prat gaat op atoomkracht', geen instrument meer zijn om 'de schendingen van het recht' goed te maken. De klassieke leer van de rechtvaardige oorlog, lange tijd richtinggevend in katholieke én hervormde kring, werd daarbij expliciet terzijde geschoven.¹⁴

Zo gaf de Cubacrisis een enorme steun in de rug van een politiek gericht op ontspanning en ontwapening. Zoals gezegd verschoof daarbij de kern van het debat van een afweging gericht op baten en risico's naar een meer morele afweging van goed en kwaad, recht en onrecht.¹⁵ Daarnaast raakte de strijd tegen bewapening en voor ontspanning in de internationale verhoudingen verknoopt met een breder protest tegen de politieke status quo. In de jaren zestig werd de internationale politiek steeds meer een binnenlandse aangelegenheid. Daarbij werd de gedachte dat de eigenstandige, authentieke afweging van iedereen van evenveel waarde was en dat elke betrokken burger dus ook iets te zeggen moest hebben over de complexe internationale politiek, steeds dominanter. Voor politiek leiders betekende dit dat geopolitieke afwegingen op slag een stuk ingewikkelder werden. Strategische keuzes rond bijvoorbeeld bewapening werden vaker onderwerp van hevig maatschappelijk debat.¹⁶

In de confessionele partijen werd dit alles met de nodige zorg gevolgd. Lange tijd was de gedachte zoals in het voorgaande verwoord, waarbij nucleaire bewapening als een noodzakelijk kwaad gezien werd in de strijd tegen het communisme, onomstreden. Toen vanaf het midden van de jaren zestig voorzichtige eerste stappen werden gezet richting verdere partijpolitieke samenwerking tussen KVP, CHU en ARP, was wel duidelijk dat het niet voldoende zou zijn het daarbij te laten. De zogenoemde 'groep van achttien' – zes leden van elk van de drie partijen die samen op zoek moesten naar aanknopingspunten voor samenwerking – kwam na rijp beraad tot de conclusie dat oorlog en bewapening ook als 'een kwaad' veroordeeld moesten worden. Tegelijkertijd moest internationale politiek wel realistisch blijven. Eenzijdige ontwapening zou slechts een 'wapenmonopolie in het oosten' betekenen en de vrede dus niet dichterbij brengen. Juist daarom 'is de mens voorshands gedoemd te blijven leven in een paradoxale situatie: het handhaven van een

zeker bewapeningspeil als middel om vernietiging door geweld te voorkomen.¹⁷

Voor de leden van de Werkgroep van Christen-Radicalen ging dat lang niet ver genoeg. Duidelijke standpunten over bijvoorbeeld het lidmaatschap van de NAVO en het doorbreken van de bewapeningsspiraal waren nodig om een heldere waterscheiding aan te brengen tussen progressieve en conservatieve christenen. Bovendien mocht Nederland dan wel een klein land zijn waarvan de invloed op 'het wereldgebeuren' per definitie gering was, maar dat ontsloeg niemand van de morele plicht 'waar mogelijk een actieve bijdrage te leveren aan de grote vraagstukken van deze tijd'. Het was tijd voor actie.¹⁸

Niet voor niets bestempelde medepartijoprichter Pieter Bogaers in zijn rede tot het oprichtingscongres van de PPR het vredesvraagstuk tot het 'meest dringende vraagstuk van deze tijd'. De wens meer ruimte te scheppen voor iedereen om 'volwaardig mens' te kunnen zijn was de centrale ambitie van de nieuwe partij. Persoonlijke ontwikkeling werd hier als het ware tot het kern-doel van vooruitstrevende politiek gemaakt. Daarvoor waren bestaanszekerheid, democratisering en wereldburgerschap belangrijke voorwaarden. Over het laatste stelde Bogaers dat er geen 'vreselijker tegenstelling' denkbaar was dan 'die tussen enerzijds het creëren van meer ruimte om mens te zijn en anderzijds de mogelijkheid tot zelfvernietiging van het moderne oorlogsgeweld'. Een 'nieuwe mentaliteit' was nodig, gericht op vrede en verzoening. En voorgeleefd door 'mondige mensen, die bereid zijn medeverantwoordelijkheid te dragen voor het geheel'. De PPR wilde vooropgaan in de strijd voor die nieuwe mentaliteit.¹⁹

Minder bewapening, meer welzijnszorg

Een nieuwe mentaliteit kwam uiteraard niet uit de lucht vallen. In het pamflet dat kort voor de Statenverkiezingen van 1970 geschreven werd over het bestaansrecht van de PPR werd 'vredespolitiek' als een van de belangrijkste drijfveren van de partij genoemd – om er wel meteen aan toe te voegen dat dit misschien een mooie kreet was, maar nog geen politiek programma. Daarbij hoefde de partij gelukkig het wiel niet helemaal zelf uit te vinden. Er werd veel verwacht van de samenwerking met de vredesbeweging. De werkgroep die was ingesteld om de paragraaf over de internationale verhoudingen voor het partijprogramma uit te werken, werd voortgezet met als taak de vredespolitiek van de PPR verder uit te denken en bruggen te bouwen naar de vredesbeweging.²⁰

Samenwerking met de vredesbeweging was vooral van harte aanbevolen omdat de PPR zich beschouwde als politieke voorhoede van maatschappelijk

activisme.²¹ Om ook de leden betrokken te houden, werd in de *Radikalen-krant* bij herhaling aandacht gevraagd voor activiteiten van de vredesbeweging, bijvoorbeeld tijdens de Vredesweek. Deze oecumenische voortzetting van de van oorsprong katholieke vredeszondag werd vanaf 1967 georganiseerd door het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV). Dat was in het najaar van 1966 op initiatief van de katholieke vredesorganisatie Pax Christi opgericht om 'de verantwoordelijkheid van de kerken voor de wereldvrede tot uitdrukking te brengen.' Tijdens de Vredesweek werden zowel op lokaal als op landelijk niveau tal van bijeenkomsten, manifestaties en activiteiten georganiseerd. In 1969 riep PPR-lid Gerard van Pijkeren zijn partijgenoten met klem op om mee te doen. Zo kon vredespolitiek ook echt vorm en inhoud krijgen, over levensbeschouwelijke en politieke grenzen heen.²²

Daarbij ging het de PPR om grote vragen. De beoogde mentaliteitsverandering was ingebed in een 'culturele revolutie'. Verandering vroeg in de eerste plaats om bewustwording en betrokkenheid, aldus fractieleider De Gaay Fortman in een pamflet uit 1974. Meer concreet waren investeringen in het onderwijs, het verminderen van nutteloze consumptie en meer aandacht voor milieu, welzijn en leefomgeving nodig. Wat de vredespolitiek betrof was die mentaliteitsverandering nogal ingewikkeld, omdat elk alternatief voor de politiek van wederzijdse afschrikking kon rekenen op de nodige vooroordelen. Wie tegen de op afschrikking gebaseerde strategie was, 'had waarschijnlijk zelf de oorlog niet meegemaakt', of wilde Nederland uitleveren aan de Russen.

Juist daarom was het nodig om op een nieuwe manier te kijken naar oorlog en geweld: 'Voor de burgers en de militairen dringt zich steeds meer de vraag op of het wel de moeite waard zou zijn een mogelijke oorlog te overleven. Bij een oorlog in Europa, waarbij alle beschikbare wapens gebruikt worden, is dat nauwelijks denkbaar. Dat leidt dan tot de vraag of we het risico van zo'n oorlog wel mogen lopen,' schreef De Gaay Fortman. Het was nodig mensen daarvan bewust te maken. Vredesorganisaties als het IKV en Pax Christi waren daar gelukkig al langer mee bezig. Leden van de PPR werd dan ook opnieuw van harte aanbevolen ook daar actief te worden. De fracties in de Eerste en Tweede Kamer op hun beurt konden dan werken aan de 'politieke vertaling' van de 'principiële uitspraken' van de vredesbeweging.²³

Dit wilde echter niet zeggen dat een en ander min of meer vanzelf ging. Oorlog en vrede waren thema's die het voorstellingsvermogen van mensen nogal eens te boven gingen. Milieuverontreiniging kon eenvoudig worden waargenomen. Een vervuilde rivier was niet zelden om de hoek te vinden. Voor de bewapeningsspiraal en geopolitieke blokvorming was dat zo eenvoudig niet.²⁴ In zijn veelgelezen boek *Tegels lichten* had journalist Henk Hofland vastgesteld dat de bestaande politieke elite niet in staat was het politieke bestel echt democratisch te maken. Ook het parlement schoot daarin naar

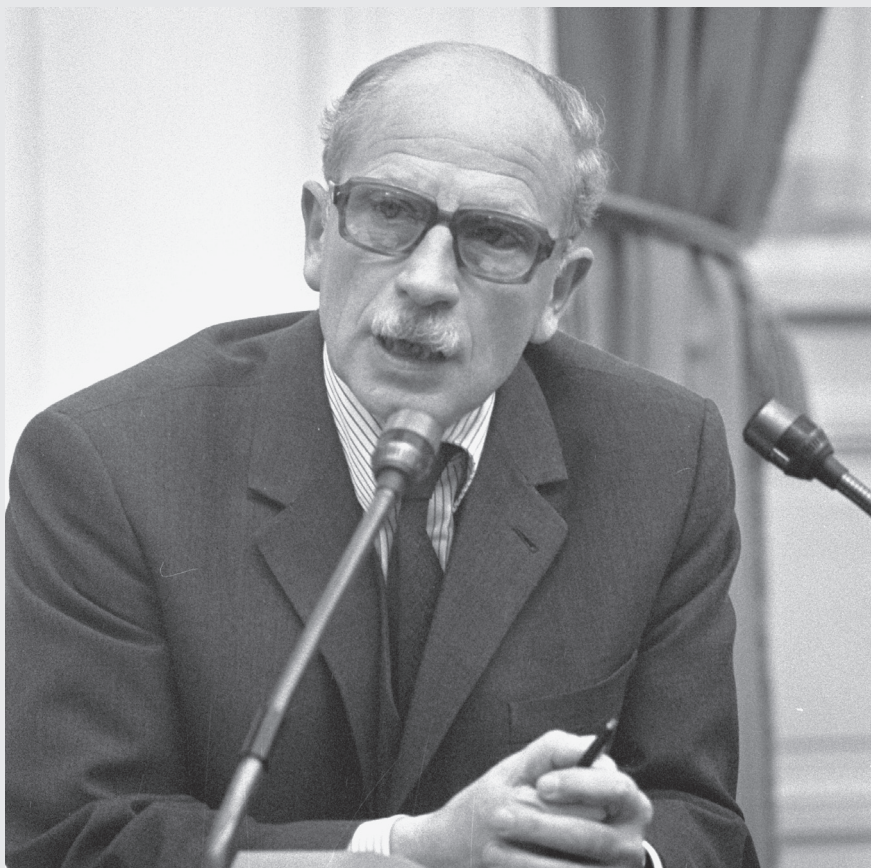
HARRY VAN DOORN: VEELZIJDIG, RECHTLIJNIG EN EIGENZINNIG

Kris van der Aar

Een 'katholiek bestuurder in hart en nieren', 'een linkse héér' die 'in de PPR een wat vreemde eend in de bijt' was. Zo karakteriseerden Nederlandse dagbladen Harry van Doorn na diens overlijden in 1992.¹ Van Doorn was in het kabinet-Den Uyl minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Hij is daarmee de enige PPR-politicus die ooit aan het hoofd van een ministerie heeft gestaan.²

De jurist Van Doorn maakte snel carrière binnen de katholieke gemeenschap. Begin 1954 werd hij op 38-jarige leeftijd kvp-voorzitter. Twee jaar later kwam hij in de Tweede Kamer, en in 1961 schopte Van Doorn het tot voorzitter van de kro.³ Als parlementariër was hij eigenzinnig. Tijdens de Nacht van Schmelzer stemde hij samen met drie fractiegenoten tégen de motie van fractievoorzitter Norbert Schmelzer. Van Doorn vond diens afkeer jegens de plannen van PvdA-minister van Financiën Anne Vondeling overdreven. Hij stemde naar eigen zeggen echter vooral tegen omdat hij vermoedde dat de kvp-fractieleider van de samenwerking met links af wilde.⁴ In februari 1968 brak Van Doorn vervolgens met zijn partij.⁵ Volgens Van Doorn lonkte de kvp te veel naar de vvd, terwijl hij de voorkeur gaf aan de PvdA.⁶ Anders dan de groep-Aarden verliet Van Doorn ook de Kamer, vanwege zijn functie als kro-voorzitter.⁷

Een paar maanden later was Van Doorn een van de oprichters van de PPR. Ogenschijnlijk was hij een atypisch lid. Tijdens partijbijeenkomsten droeg hij – een fervent pijproker – naar eigen zeggen als enige een stropdas.⁸ Van Doorn meende in zijn opvattingen gaandeweg nogal geradicaliseerd te zijn en vooral omtrent de minst weerbaren in de samenleving en 'die vervloekte kruisraketten' radicale standpunten te hebben.⁹ Schmelzer vond hem politiek 'een zwerver zonder richting'.¹⁰ 'Voor mij,' stelde Schmelzer, 'is het heel moeilijk geweest om Harry van Doorn in de radicale kring te kunnen plaatsen, omdat ik hem had leren kennen als een bekwame kvp-bestuurder die zeer scherpe kritiek uitte (...) op links Nederland. (...) Met elementen van droom of zweefvlucht heb ik hem [zeker] nooit ontmoet – ik heb altijd veel meer in hem gezien van een regent.'¹¹ Medepartijoprichter Erik Jurgens vond Van Doorn een geschikte PPR-minister, juist omdat hij qua uiterlijk gedrag en herkenbaarheid niets had wat men van een radicaal verwacht: juist daarvoor kon hij beter progressieve idealen vertalen naar beleid dan iemand die voortdurend op de barricade staat.¹²

Harry van Doorn als minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) in de Tweede Kamer, 19 november 1975.

Tijdens zijn ministerschap schreef Van Doorn vele nota's die als aanzet moesten dienen voor toekomstig progressief beleid. Belangrijk was vooral de Medianota van 1975, waarin Van Doorn pleitte voor overheidssteun aan media in moeilijkheden. Hij achtte gevarieerde informatievoorziening noodzakelijk voor goede opinievorming. Van Doorn verdedigde vurig de handhaving van het toenmalige omroepbestel en zijn pluriformiteit – dat bestel stond garant voor kwaliteit.¹³ Veel wetgeving heeft Van Doorn echter niet gerealiseerd. Een wet tot modernisering van de Raad voor de Kunst was een spaarzaam 'eigen' wapenfeit.¹⁴ In onder meer de kwestie rondom de benoeming van Jurgens als voorzitter van de NOS toonde Van Doorn zich daarnaast een eigenzinnig en autoritair bestuurder.¹⁵

Herhaaldelijk verdedigde Van Doorn progressieve idealen in de ministerraad. Hij was kritisch ten aanzien van het voorstel tot vervanging van een bepaald raketsysteem – Van Doorn pleitte voor ontspanning en voor het terugdringen van de bewapening.¹⁶ Tevens kwam hij in discussies over de

Rijksbegroting op voor de sociaal zwaksten en verzette hij zich tegen het snijden in de Algemene Bijstandswet.¹⁷ Het is echter niet eenvoudig vast te stellen in hoeverre zijn bijdragen de besluitvorming daadwerkelijk hebben beïnvloed. Omtrent de sluiting van de Oosterschelde lijkt bijvoorbeeld het stellen van de portefeuillekwestie door Hans Gruijters, D66-minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, meer invloed te hebben gehad op het uiteindelijke besluit tot de bouw van een stormstuwcaissondam dan Van Doorns inhoudelijke pleidooi hiervoor.¹⁸

Na zijn ministerschap verliet Van Doorn de politiek. Hij werd rechter-plaatsvervanger in Utrecht en vervulde deze functie tot zijn pensioen in 1985.¹⁹ Praktiserend katholiek is Van Doorn altijd gebleven. Tot op hoge leeftijd bekleedde hij maatschappelijke functies waarin hij 'de diepste dingen van het christendom' trachtte te bevorderen: de zorg voor zwakkeren en voor vrede.²⁰ Zijn PPR-lidmaatschap had Van Doorn toen al opgezegd, uit onvrede met de steeds verdergaande oriëntatie van de partij op de andere kleine progressieve partijen.²¹ Hiermee stootte de PPR in zijn optiek mensen af voor wie de partij was opgericht: degenen die vanuit een christelijk vertrekpunt politiek wilden bedrijven. In 1986 werd Van Doorn zelfs lid van de PvdA, een partij die hij als KVP-voorzitter stevig bekritiseerd had.²²

Twee contrasten lijken, ten slotte, Harry van Doorns lange publieke loopbaan te typeren: enerzijds de tegenstelling tussen zijn stijlvolle, wat ouderwetse voorkomen en zijn progressieve opvattingen, en anderzijds die tussen zijn soms starre en autoritaire bestuurswijze en de opmerkelijke veelzijdigheid, wispelturigheid en eigenzinnigheid van zijn politieke leven. Qua achtergrond en voorkomen was Van Doorn geen typische PPR'er, maar qua idealen zeker wel.

zijn overtuiging tekort. Buitenparlementaire actie was daarom geboden; alleen op die manier konden mensen 'hun directe lot weer in eigen hand krijgen'. Dat vroeg wel om duidelijk zichtbare actie met op korte termijn bereikbare doelen. 'De actie gaat tegen lawaai of stank van een fabriek, een onbeveiligd kruispunt, onverhoedse benoemingen of ontslagen, overplaat-singen of bedrijfssluitingen, ze gaat tegen de plotselinge, massieve beslissin-gen die onweerstaanbaar het eigen leven binnenkomen, voldongen feiten die geen tegenspraak meer dulden.'²⁵ Naar dat type acties leek ook de PPR op zoek. Maar hoe moest je dat doen, als het ging om grote politieke kwesties als vrede en bewapening?

Vooralsnog nam de PPR de tegenstelling tussen investeren in bewapening en maatschappelijk welzijn over die het hart vormde van het pleidooi van Kennedy en anderen. Op 3 april 1967 richtte dominee Martin Luther King zich namens een oecumenisch verbond van kerken tot het Amerikaanse volk in een krachtige veroordeling van het geweld in Vietnam. Naar zijn oordeel was een natie die structureel meer uitgaf aan de uitbouw van haar militaire macht dan aan maatschappelijk werk en onderwijs, op weg naar een 'spiritu-eel sterven'. Binnen de burgerrechtenbeweging en de anti-Vietnambeweging werd die opvatting voortdurend naar voren gebracht, als onderdeel van een levensbeschouwelijk gefundeerd spreken over rechtvaardigheid en vrede. Het is achteraf wel omschreven als 'profetische politiek', een benadering die ook de PPR met haar ambitie een voorhoede te vormen op weg naar een bre-de mentaliteitsverandering misschien wel had gepast.²⁶

Toch leek dat nu juist wat de partij niet wilde. Bijna als vanzelfsprekend veroordeelde de partij het geweld in Vietnam, maar nergens met een ver-wijzing naar een expliciet christelijke afkeer van oorlog en geweld. In de werkgroep vredespolitiek was men toch wat afkerig van profetendom. Een levensbeschouwelijk gefundeerde veroordeling van oorlog en geweld werd niet afdoende geacht. Dat was louter 'pacifisme'. In lijn met de gedachte dat de democratische besluitvorming versterkt moest worden, wilde de par-tij toch vooral de zeggenschap van burgers over de internationale politiek versterken. Mensen moest dan niet meteen voorgeschreven worden wat ze moesten denken. Van oudsher was dit vooral het domein van experts. En als burgers op dit terrein te winnen hadden, hadden ze meer aan wetenschap en kennis dan aan geloof.

Net als in de vredesbeweging werd met name de nog jonge polemologi-sche wetenschap, waarin de oorzaken van oorlog en conflict bestudeerd wer-den, daarbij behulpzaam geacht. De werkgroep haalde daarom de banden met zowel de vredesbeweging als de nieuwe polemologische onderzoeks-instituten van de universiteiten in Nijmegen en Groningen aan. Nieuwe, weten-schappelijke inzichten over oorlog en vrede konden voor een breed publiek toegankelijk gemaakt worden via 'vredesopvoeding' en 'vredesonderwijs'.

Dat gaf mogelijkheden mensen te leren omgaan met de risico's die een andere houding in de bewapeningswedloop met zich mee kon brengen. Het was bovendien een voorwaarde voor meer zeggenschap over de internationale politiek. Grondige kennis van de internationale verhoudingen was een basis om ook echt tot actie te kunnen overgaan.²⁷

Toch kon het daar niet bij blijven. Want om mensen aan te zetten tot actie, waren toch ook heldere standpunten en concrete doelen nodig. En juist daar schortte het aan. De knuppel werd in januari 1972 maar eens in het hoenderhok gegooid door de jonge student natuurkunde Fokke Goudswaard, partijlid actief in de werkgroep vredespolitiek. In een gepeperde brief aan de werkgroep en het partijbestuur stelde hij vast dat er 'leuk gepraat' werd, maar dat daaruit maar geen conclusies wilden voortkomen. De discussie die volgde bevestigde, ondanks de behoorlijk scherpe toon van de brief, zijn gelijk. Direct ging het over welke onderwerpen dan nadere studie verdienden, in plaats van over de puntige politieke speerpunten waar Goudswaard naar op zoek geweest was. Een van de betrokkenen stelde daarom wat mismoedig vast dat voor concrete actie lokale groepen die betrokken waren bij de Vredesweek misschien een betere plek waren voor echte vredespolitiek dan de PPR. In de partij werd weliswaar op behoorlijk niveau gedebatteerd, maar was dat voldoende om mensen ook echt in beweging te krijgen?²⁸

Een voorlopige oplossing diende zich aan in de verrassende vorm van een bezuinigingsvoorstel. In het najaar van 1968 was het kabinet onder leiding van premier Piet de Jong (KVP) en minister van Defensie Willem den Toom (VVD) tot de conclusie gekomen dat Nederland zijn uitgaven voor defensie zou moeten verhogen. Nadat de Sovjet-Unie de Praagse Lente had neergeslagen, was in NAVO-verband geconcludeerd dat het nodig was de defensieve kracht van de lidstaten te vergroten. Vanuit Pax Christi werd een actie op touw gezet om de verhoging tegen te houden. Er werden open brieven aan Den Toom geschreven. Pax Christi-voorzitter Bernard Alfrink, aartsbischop van Utrecht, riep het kabinet en de Kamer in het televisieprogramma *Brandpunt* op om de verhoging ongedaan te maken. Vooral de woorden van de kardinaal maakten indruk. Premier De Jong zag zich genooddaakt tijdens een ingelaste televisietoespraak het beleid van zijn kabinet te verdedigen. Hoewel de verhoging ook na Alfrinks interventie op een Kamermeerderheid kon rekenen, maakte de inzet van de katholieke vredesbeweging de afweging voor met name de KVP-fractie wel lastig.²⁹

Mede daarom was het voor de PPR een interessant onderwerp om op door te gaan. Derk Cools, sinds het begin voorzitter van de werkgroep vredespolitiek, schreef in de *Radikalen-krant* dat het terugdraaien van de verhoging van de defensiebegroting niet voldoende was. Het ging ook om de alternatieve besteding van de middelen. In lijn met het denken in de Amerikaanse burgerrechtenbeweging pleitte hij voor investeringen in vredesonderwijs en

maatschappelijk werk. Door te bezuinigen op defensie kwam daar ruimte voor. Mensen moesten kennisnemen van de afwegingen en risico's die hoorden bij echte vredespolitiek, en handvatten krijgen om zelf in actie te komen. Alleen zo kon een eerste stap richting werkelijke ontspanning en vrede worden gezet. Dat was geen teken van zwakte; er school kracht in de bereidheid de eigen veiligheid in de waagschaal te stellen. Partijlid W. Jacobs uit Wolvega vatte die redenering in een ingezonden brief in het partijblad eerder al eens puntig samen als 'minder bewapening, meer welzijnszorg'.³⁰

In een rapport over de toekomst van de krijgsmacht werd een en ander vervolgens bij elkaar gebracht. Een forse bezuiniging op de defensiebegroting moest worden aangewend om meer geld vrij te maken voor vredesonderwijs. Militaire taken hadden slechts toekomst onder de vlag van de Verenigde Naties en moesten dienstbaar zijn aan vrede, ontwikkeling en recht. In het rapport werd dit alles samengevat onder de noemer 'positieve vrede'. Dat was meer dan negatieve vrede, slechts de afwezigheid van direct oorlogsgeweld. Positieve vrede was 'de verwerkelijking van de gerechtigheid'. In het begrip kwam veel waarvoor de PPR stond bij elkaar. Het verbond 'ons streven naar gelijke kansen op voedsel, onderwijs, verzorging en menswaardige arbeid' met een andere internationale orde. Een politiek gericht op die positieve vrede was 'aktieve vredespolitiek', en die begon bij het vergroten van de betrokkenheid van burgers bij internationale vraagstukken.³¹ Zo werd uiteindelijk een mooi evenwicht gevonden tussen een concrete politieke ambitie en bredere idealen op het gebied van zeggenschap en mentaliteit.

Hoewel het begrip 'positieve vrede' bleef terugkomen in zowel parlementaire als publicitaire bijdragen van de PPR, had het rapport over de krijgsmacht alleen betekenis voor het archief. Na de teleurstellende uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen in 1971 kreeg het debat binnen de PPR een wat grimmige toon en was er voor een discussie over de toekomst van de vredespolitiek even geen tijd. In het partijblad vlamde een debat op over de vraag of het niet beter zou zijn de PPR maar weer op te doeken. Wat voor zin had een zelfstandig voortbestaan van een partij met nog geen handvol zetels?³²

Omdat het na de verkiezingen geformeerde kabinet-Biesheuvel al snel weer viel kwam er in november 1972 een electorale herkansing. In het nieuwe verkiezingsprogramma werd vredespolitiek geschaard onder voorstellen ter 'ontspanning van de samenleving'. De PPR stond voor een maatschappij 'waarin wij bevrijd zijn van de spanningen die de verhoudingen tussen mensen bepalen'. Duidelijk was dat daartoe de kernwapens uit Nederland moesten verdwijnen. Daarnaast moest de NAVO in dienst komen te staan van de ontspanning tussen Oost en West, en moest het defensiebudget omlaag om ruimte te maken voor investeringen in vredesonderwijs en welzijn.³³ De samenwerking met progressieve partners D66 en de PvdA maakte het geheel er

echter niet overzichtelijker op. In het overleg bleken nuanceverschillen over bijvoorbeeld de toekomst van de NAVO nogal eens moeilijk te overbruggen. Hoewel ook Max van der Stoel, buitenlandwoordvoerder van de PvdA in de Tweede Kamer, in deze jaren geregeld schreef over vredespolitiek, werkte hij dat begrip toch wat anders uit. Van der Stoel benadrukte het belang van samenwerking en de versterking van het internationaal recht. Veel leden van zijn eigen partij vonden dat overigens te slap.³⁴

Een aanzienlijke minderheid in de PPR sloot zich daar graag bij aan. Het compromis dat de NAVO helemaal in dienst moest komen te staan van ontspanning en ontwapening ging velen niet ver genoeg. Het congres van de PPR van maart 1971 nam mede daarom een motie aan waarin 'voor de duidelijkheid' werd uitgesproken dat de partij haar vredespolitiek niet mocht 'afzwakken' ten gunste van de progressieve samenwerking. Een ruime meerderheid van de congresgangers verkoos de eigen standpunten boven de politieke kansen van progressieve samenwerking. Het eigen verkiezingsprogramma van 1972 ging dan ook verder dan de in *Keerpunt 1972* vastgelegde afspraken met de progressieve partners.³⁵ Niet voor het laatst werd de uitwerking van de zo gewenste vredespolitiek door de PPR-leden onderdeel gemaakt van het gesprek over de rol en functie van de partij.

Als afsplitsing van de confessionele partijen leek dat in eerste aanleg duidelijk: de PPR was een alternatief voor de confessionele kiezer die de eigen partij te conservatief vond. Zeker na de teleurstellende Kamerverkiezingen van 1971 ontstond hierover discussie, ook omdat de jonge partij inmiddels ook leden en kiezers aansprak die helemaal geen wortels hadden in een van de confessionele partijen. Het gaf het interne debat volgens medeoprichter en partijvoorzitter Erik Jurgens wat weinig richting. Het persoonlijk engagement van de leden stond voorop, van een verbindende visie op de toekomst van de partij was weinig sprake. Veel leden konden mede hierdoor geen zinnig verhaal vertellen over het bestaansrecht van de partij naast bijvoorbeeld de PvdA en D66. Dat zou de PPR naar zijn analyse nog lelijk gaan opbreken.³⁶

Voorhoede, waarheen?

Kort na de oprichting van de PPR was haar bestaansrecht helder. De nieuwe partij 'wilde onderdak bieden met name aan hen die vroeger op een confessionele partij stemden, maar die nu die sleur willen doorbreken en bewust willen kiezen voor een progressieve samenwerking'. Dat zou de duidelijkheid in de Nederlandse politiek ten goede komen. Een sterker onderscheid tussen progressieve en conservatieve krachten naar Brits voorbeeld was dringend gewenst. De 'fixatie' op godsdienst in de Nederlandse politiek moest daartoe worden doorbroken. Als dat op termijn het einde van de PPR als zelfstandige

partij betekende, dan was dat maar zo. Het politieke doel ging hier boven het partijpolitieke eigenbelang.³⁷

Deze overtuiging werd zeker na de verkiezingsoverwinning van 1972 al snel een minderheidsstandpunt. De winst gaf velen het zelfvertrouwen om hardop uit te spreken dat de PPR juist ook als zelfstandige partij een mooie toekomst tegemoet ging. Begin 1974 merkte De Gaay Fortman in een pamflet op dat de PPR een 'hechte pijler' moest zijn onder de progressieve samenwerking. Maar dat betekende niet dat de partij in zichzelf geen betekenis had. Inzet was, ook op langere termijn, een zelfstandig voortbestaan.³⁸ De werkgroep vredespolitiek leek daarvan al langer overtuigd. De motie voor het congres van maart 1971, waarin voor de duidelijkheid werd uitgesproken dat de partij haar eigen ambities op het terrein van vrede en ontwikkelings-samenwerking niet mocht offeren op het altaar van de progressieve samenwerking, werd door de werkgroep tot in detail voorbereid. De partij zou haar 'radicaliteit' verliezen bij gebrek aan duidelijkheid én durf in haar stellingname over vrede en ontwapening. In de aankondiging van het congres liep de partijtop mede daarom al vooruit op mogelijke wrevel bij de leden. In het met de progressieve partners overeengekomen regeerakkoord *Keerpunt 1972* was veel van het PPR-programma terug te vinden, schreef onderhandelaar Jurgens aan de leden. Alleen juist waar het ging om de rol en positie van de NAVO hadden de onderhandelaars een politieke veer moeten laten. Maar compromissen hoorden bij de politiek zoals tegenslagen bij het leven, aldus Jurgens. De leden dachten daar voorlopig anders over, en steunden in meerderheid de motie van de werkgroep vredespolitiek.³⁹

De verbinding met linkse, progressieve politiek was niet alleen voor de PPR een ingewikkelde kwestie. De partij wilde geen confessionele partij zijn. Na zijn afscheid uit de KVP-fractie stelde Jacques Aarden als voorman van de groep-Aarden in een rede in de Kamer dat het voor gelovigen juist kwetsend was 'als wij Christus en christelijk te pas en te onpas met politiek en praktische politiek in verband brengen'.⁴⁰ Maar leverde de PPR zich dus uit aan het progressieve blok? Ook in de vredesbeweging werd met dit soort vragen geworsteld. Veel vredesorganisaties hadden van oudsher banden met de kerken. Mede omdat internationale vraagstukken steeds vaker aanleiding waren voor stevige uitspraken uit progressieve hoek, ontstond in de Europese vredesbeweging een fundamenteel debat over de eigen verhouding tot politiek en samenleving. Vaste verbindingen met bijvoorbeeld confessionele partijen en de kerken kwamen daarbij op losse schroeven te staan. Op vragen naar de eigen rol en positie moesten nieuwe antwoorden gevonden worden.⁴¹

Dit debat drong ook door in de werkgroep vredespolitiek. In het najaar van 1972 verscheen een door Goudswaard samen met journalist Ben van Kaam geredigeerd boek onder de titel *Bommen voor brood*.⁴² Het was de neerslag van een aantal gesprekken tussen De Gaay Fortman, polemoloog

en langjarig lid van de commissie vredespolitiek Hylke Tromp, PPR-voorzitter Dolf Coppes en een aantal aan de Vrije Universiteit verbonden (natuur)wetenschappers. De gesprekken waren ingegeven door bezorgdheid. Het boek was een reactie op het rapport van de commissie-Mansholt, de commissie die in opdracht van PPR, PvdA en D66 moest nadenken over de toekomst van progressieve politiek, met name in het licht van de milieuproblematiek. De deelnemers vonden dat een goed rapport, maar het was niet volledig. Vooral 'het verband tussen bewapeningswedloop, armoede en milieubederf' was onvoldoende uit de verf gekomen. De gedachte uit het rapport dat Nederland een gidsland of proefland moest zijn bij het vinden van een middenweg tussen economische en ecologische ontwikkeling werd onderstreept. Maar moest dat ook niet gelden voor ontwikkelingssamenwerking, internationale verhoudingen en de bewapeningswedloop? En was het niet juist de PPR die de verbinding en samenhang tussen die vraagstukken moest blijven benadrukken?

Hoewel het de gesprekspartners vooral te doen was om de onderlinge samenhang tussen verschillende vraagstukken, sprong een aantal gedachten over de internationale verhoudingen er wel uit. Zo viel te lezen dat Nederland binnen de NAVO een 'wezenlijk andere' opstelling zou moeten kiezen, en werden harde noten gekraakt over de democratisering van de buitenlandse politiek. Daarenboven zou Nederland een openingszet moeten doen om het proces van nucleaire ontwapening een krachtige impuls te geven. Op weg naar een volledige verwijdering van alle kernwapens in Europa zou Nederland als eerste de eigen opslagplaatsen voor die wapens moeten sluiten. Dat zou een vergelijkbaar gebaar vanuit het Oosten uitlokken, waarna een soort domino-effect zou optreden.

Het waren gedachten die in de internationale vredesbeweging wel vaker te horen waren. Ondanks de relatieve dooi in de internationale verhoudingen na de Cubacrisis en de betrekkelijk succesvolle onderhandelingen over wapenreductie ging het de vredesbeweging niet snel genoeg. Omdat onderhandelingen over ontwapening vaak achter de schermen plaatsvonden en de oorlog in Vietnam de agenda van de vredesbeweging domineerde, was het niet altijd makkelijk om ontwapening ook op de agenda te houden. De wens om desondanks snel vorderingen te maken leidde in verschillende landen tot gedachten over een eerste stap, die vervolgens vanuit het Oostblok met een vergelijkbaar gebaar beantwoord zou worden.⁴³

Partij en vredesbeweging konden daarbij volgens de opstellers van *Bommen voor brood* goed samen optrekken. Na de teleurstellende uitslag van april 1971 had Michel van Hulten een plan gelanceerd om de verbinding van de PPR met actiegroepen als Pax Christi en het IKV te versterken. Progressieve samenwerking mocht zich niet vernauwen tot partijpolitieke verbindingen, maar moest ook staan voor het samenwerken van actiewezenen en politiek. In

zijn in september 1971 gepresenteerde ‘fractie-actie-plan’ pleitte Van Hulten voor meer integratie. ‘De samenhang tussen politiek werk in de Kamers en “buiten-parlementaire” (d.w.z. alles van het opstellen van een petitie en het verzamelen van handtekeningen af tot felle acties als het bezetten van wegen wanneer daar doden vallen, stakingen, bezettingen door niet leden van de Kamers toe) activiteiten moet ons duidelijk voor ogen staan.’ Activisme en parlementair handwerk werden bij elkaar gebracht in de ‘grote fractie’. Die zou de ‘kleine fractie’ van gekozen volksvertegenwoordigers moeten ondersteunen, voeden en haar soms een spiegel voorhouden. Op 30 oktober 1971 werd het plan tijdens een congres in Berg en Dal, nabij Nijmegen, door de leden overgenomen.⁴⁴

Hetzelfde congres koos Dolf Coppes tot nieuwe voorzitter. Hij kreeg de taak de partij na de frustrerende Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar weer op de rails te krijgen. Als priester was hij sinds begin jaren zestig actief in verschillende actiegroepen binnen en buiten de kerk. Pleidooien voor theologische en liturgische vernieuwing gingen daarbij hand in hand met politieke en maatschappelijke hervormingen. In vooruitstrevende hervormde en katholieke kringen ontstonden bovendien dwarsverbanden tussen bevrijdingstheologie en marxisme. In zijn eerste toespraak na zijn verkiezing riep Coppes de leden op om radicaal te blijven denken: ‘Als we niet fundamenteel blijven denken lopen we gevaar alleen maar aangepast te worden, met de funeste gevolgen die dit op de lange termijn zal hebben.’ De samenwerking met de progressieve partners was belangrijk, maar de PPR wilde geen ‘splinter zijn in het vlees van de twee partners’. De partij – zo was onmiskenbaar de boodschap – had een eigen verhaal en moest dat durven vertellen. In samenwerking waar dat kon, maar alleen als het nodig was.⁴⁵

Na zijn verkiezing keerde Coppes zich in een fel discussiestuk tegen het beeld van de PPR als een soort bruggenhoofd tussen teleurgestelde confessionele kiezers en de linkse politieke partijen. Wat nodig was, was een duidelijke eigen koers. Daarvoor was een nieuwe, meer eenduidige analyse nodig van de achtergrond van de problemen waar Nederland en de wereld voor stonden. In ‘Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg’ wees hij het ‘systeem van de vrije onderneming, het winstprincipe, de particuliere eigendom van de grond’ aan als grondoorzaak van afhankelijkheid, armoede en onderdrukking. Ook de ‘bevroren verhouding’ met het Oostblok kwam ‘ten diepste voort uit de dreiging die uitging van het kapitalisme’. Hoewel het communisme door dit agressieve economische systeem was verworpen tot een ‘onzalig staatsdirigisme’, was in de felheid waarmee het marxisme zich tegen het kapitalisme keerde veel van de Bijbelse boodschap van vrede en gerechtigheid te herkennen. Blijkens de bespreking in het partijblad kon de harde toon van Coppes in de partij op veel instemming rekenen. Vooral de gedachte dat de PPR als partij

HET BAS-EFFECT

Geert Pool

Bas de Gaay Fortman (1937) klom snel op binnen de PPR. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1971 was hij een van de vier regionale lijsttrekkers. Na de verkiezingen nam De Gaay Fortman een van de twee behaalde zetels in. De andere werd bezet door Jacques Aarden, een van de partijoprichters. Op het congres van 7 oktober 1972, in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar, kozen de leden van de PPR met algemene instemming Bas de Gaay Fortman als landelijk lijsttrekker. Hij behaalde na een succesvolle campagne zeven zetels, waarmee de PPR de vijfde partij van het land werd.

Dit was een knap resultaat. Achteraf bleek het ook een ongeëvenaard resultaat in de geschiedenis van de PPR. Algauw spraken journalisten over het 'Bas-effect'.¹ Een van de verklaringen daarvan is dat De Gaay Fortman in verkiezingstijd handig gebruikmaakte van de media. Samen met zijn inhoudelijke tegenstrever Hans Wiegel van de vvd wist hij als geen ander hoe belangrijk het was om op het juiste moment en op de juiste plek te verschijnen om media-aandacht te krijgen. Hij probeerde daarnaast op een andere, opvallende wijze herkenbaar te zijn voor de kiezer. Zo droeg hij in verkiezingstijd bijna altijd een typerende Amerikaanse pet met daarop 'PPR'. Dat zorgde voor naamsbekendheid, en het maakte hem herkenbaar en eigenaardig tegelijkertijd. Saillant detail is dat uitgerekend de Limburgse afdeling hem verzocht de pet niet te dragen, uit vrees dat de afdeling nog meer werd vereenzelvigd met het carnavalsimago van de provincie.² Een derde kenmerk van De Gaay Fortman was, wederom net als Wiegel, dat hij betrekkelijk jong was voor een lijsttrekker. Uit peilingen uit de jaren zeventig bleek dat deze twee jonge voormannen met name een grote schare jonge, vaak nieuwe kiezers aantrok. Daar kwam bij dat die zich herkenden in de ideeën van de PPR. Thema's als milieu, democratisering, ontwikkelingssamenwerking en pacifisme sloegen duidelijk aan bij jongere kiezers.³

Onderwijl groeiden de ledenaantallen van de PPR onder leiding van De Gaay Fortman spectaculair. In 1972 had de partij 3.800 leden. Het hoogtepunt bereikte de partij in 1977 met ruim 13.000 leden. Al met al was De Gaay Fortman een belangrijke factor in het succes van de partij in de jaren zeventig. Niettemin was er onder zijn leiding geenszins sprake van een voortdurende hosannastemming binnen de partij. Al vanaf de start van de formatieonderhandelingen die tot het kabinet-Den Uyl zouden leiden, was er binnen de PPR kritiek op de koers en zijn leiderschap. Dat hij bij de aanvaarding van het lijsttrekkerschap in 1972 en nogmaals bij de Statenverkiezingen van 1974 verklaarde dat hij slechts voor één periode voorman van de partij wilde zijn, droeg niet bij aan zijn gezag.⁴ Dit was echter niet de enige reden dat zijn positie nooit onomstreden was.

De gemiddelde PPR-kiezer stond weliswaar achter de keuzes van De Gaay Fortman, maar dat gold niet voor alle partijleden. Hij werd geregeld geconfronteerd met de Kerngroep (partijraad) of een congres dat morde dat de partij niet radicaal genoeg was. Een voorbeeld hiervan was het besluit van het partijcongres in 1974 om te streven naar beëindiging van het NAVO-lidmaatschap van Nederland. De Gaay Fortman was geen voorstander van dat besluit, maar het congres nam de motie toch aan. Opmerkelijk genoeg bleek uit een peiling dat driekwart van de PPR-kiezers het met de fractievoorzitter eens was. In zijn periode als fractievoorzitter werd De Gaay Fortman tijdens interne discussies geregeld gevraagd of de PPR het kabinet wel moest blijven steunen. Het overgrote deel van de kiezers beantwoordde deze vraag bij herhaling positief. Desondanks kreeg De Gaay Fortman zelden dezelfde steun in de eigen partij. Zo populair als de voorman was onder het electoraat, zo onmachtig was hij bij tijd en wijle in het bewaren van de eenheid en de koers van de partij. De aankondiging dat hij slechts voor één periode voorman zou zijn en de onenigheid binnen de partij tussen verschillende bloedgroepen droegen daar ongetwijfeld niet aan bij.

Na een roerige periode met het kabinet-Den Uyl droeg De Gaay Fortman in 1977 het partijleiderschap over aan Ria Beckers. In 1977 werd hij fractievoorzitter voor de PPR in de Eerste Kamer. Hij bleef tot 1991 Eerste Kamerlid; vanaf eind 1990 voor GroenLinks. In deze hoedanigheid wist De Gaay Fortman de aandacht nog geregeld op zich te vestigen. Zo pleitte hij – tot ergernis van Beckers – er in 1986 voor om de PPR op te heffen en de partij te laten opgaan in de Groene Partij Nederland,⁵ en verscheen hij tijdens de verkiezingscampagne van 1987 in zeer ceremonieel tenue.⁶ De Gaay Fortman behield zijn gevoel voor publiciteit.

toekomst had en er dus ook een eigen maatschappijanalyse moest komen, was voor leden belangrijk.⁴⁶

De voorstanders van een eigenstandige rol van de PPR in de Nederlandse politiek kregen met dit denkwerk voldoende munitie. Er lag de ambitie om het begrip 'gidsland' concreet vorm en inhoud te geven, door bijvoorbeeld te pleiten voor de hervorming van de NAVO of voor eerste, eenzijdige stappen richting ontwapening. Er was het streven in het 'fractie-actie-plan' om parlementaire politiek en maatschappelijk activisme veel vaster met elkaar te verbinden. En er lag een analyse van de achterliggende oorzaak van de problemen die de partij te lijf wilde gaan, waarin er een soort synthese gezocht werd tussen Bijbelse en marxistische noties van gerechtigheid. In een bundel beschouwingen over de menselijke maat in politiek en samenleving uit 1977 werd die gedachte heel consequent doorgevoerd. De wapenwedloop was bijvoorbeeld vooral een gevolg van de kapitalistische economische dynamiek. Militaire verdedigingssystemen waren geen hulpmiddel bij het bereiken van vrede en veiligheid, maar onderdeel van de 'groei-economie' met alle kenmerken van dien: 'een hoog groeipercentage, grootschalige en een zeer kapitaalintensieve productie, ondoorzichtige en ondemocratische structuren'. Het doorbreken van die economische wetmatigheden was een voorwaarde voor het doorbreken van de bewapeningsspiraal.⁴⁷

Ook binnen de werkgroep vredespolitiek was de beoogde verbinding tussen parlement en actiewezen niet aan dovemansoren gericht. De leden wilden graag verbinding maken met de vredesbeweging. Tegelijkertijd werd de inzet van Coppes om alle politiek terug te brengen tot een analyse van de economische onderbouw zeker niet door iedereen onderschreven. De werkgroep vredespolitiek wees de analyse dat de wapenwedloop alleen te verklaren én bestrijden was met economische systeemkritiek van de hand. Maar het gesprek daarover met de partijtop wilde maar niet op gang komen. In augustus 1973 schreven Derk Cools en Ton Schutte, voorzitter en secretaris van de werkgroep vredespolitiek, de frustratie maar eens van zich af. Had de Kamerfractie eigenlijk wel belangstelling voor nieuwe inzichten in de internationale verhoudingen of voor nadere samenwerking met de vredesbeweging? Niet voor het eerst werd de fractie aangespoord nu eindelijk eens oog te hebben voor de deskundigheid van betrokken partijleden en de mogelijke winst van meer samenwerking met de vredesbeweging. Waren de uitkomsten van eerdere gesprekken dan louter vrome beloften? Ook toen hadden de gekozen volksvertegenwoordigers van de 'kleine fractie' immers toegezegd beter te luisteren en meer dan lippendienst te bewijzen aan samenwerking met de vredesbeweging. Er moest snel wat gebeuren, schreven Cols en Schutte. De betrokkenheid en actiebereidheid onder de leden liepen terug.⁴⁸

Het speciale congres over de NAVO was een poging van de werkgroep om het debat over de vredespolitiek onder partijleden nieuw leven in te blazen.

In de *Radikalen-krant* werd al ruim van tevoren aangegeven dat er alle ruimte zou zijn om het thema, dat al vanaf de oprichting van de partij voor verdeeldheid zorgde, van alle kanten te bekijken.⁴⁹ Aan het begin van het congres markeerde partijvoorzitter Wouter van Dam bovendien dat het hier niet ging om een gesprek zonder consequenties. De PPR was immers 'een basisbeweging'. Dat wilde zeggen dat 'al die bestuurders en volksvertegenwoordigers' niets meer waren dan 'werknemers van kiezers, sympathisanten en partijleden'. Het was aan hen om de ideeën die binnen en buiten de partij ontwikkeld werden om te zetten in politieke daden. Maar ook niet meer dan dat. Impliciete waarschuwing van de voorzitter was dat een radicaal eigen geluid van leden en betrokken organisaties door elke politiek vertegenwoordiger namens de PPR ten volle serieus genomen moest worden.⁵⁰

Terwijl De Gaay Fortman en met name defensiewoordvoerder Henk Waltmans in de Tweede Kamer tal van voorstellen deden om de NAVO bijvoorbeeld te laten verklaren nooit als eerste over te gaan tot het gebruik van nucleaire wapens, werd bij aanvang van het congres direct vastgesteld dat dit alles natuurlijk volstrekt onvoldoende was. Onder aanvoering van voormalig provo Roel van Duijn werd gepleit voor een direct, eenzijdig vertrek van Nederland uit de NAVO als eerste stap richting nieuwe internationale verhoudingen. De PPR zou een vertrek uit de NAVO tot speerpunt van haar parlementaire politiek moeten maken, en geheel in lijn met het 'fractie-actie-plan' konden leden de straat op om de maatschappelijke druk op te voeren. Van Duijn omschreef dat als een 'twee-handen-strategie'. Met de ene hand werd parlementaire politiek bedreven, met de andere maatschappelijke actie. Het pleit werd zoals gezegd beslecht in het voordeel van de voorstanders van direct uittreden uit de NAVO, en overeenkomstig zijn openingswoord besloot voorzitter Van Dam dat het nu aan de Kamerfractie was om de partijlijn in het politieke debat zichtbaar te maken. Dat in het programma, op basis waarvan de fractie gekozen was, werd aangegeven dat Nederland alleen dan de NAVO zou moeten verlaten wanneer er na één volledige progressieve regeerperiode geen ontwikkelingen ten goede waren, was voor de partijvoorzitter ogenschijnlijk geen bezwaar.⁵¹

Onenigheid ten aanzien van de NAVO

De werkgroep vredespolitiek had de ontwikkelingen op het NAVO-congres met verbazing gevolgd. Hoewel veel leden van de werkgroep wel sympathie hadden voor de motie over een eventuele uittreding, liep zeker de harde kern niet over van enthousiasme. Zo kwam de werkgroep enigszins klem te zitten tussen activistische leden die onder leiding van Van Duijn een stevige stellingname eisten en de Tweede Kamerfractie, die bij monde van Waltmans en

De Gaay Fortman stevig oppositie gevoerd had tegen de congresuitspraak. De fractie maakte bovendien geen haast de motie ook uit te voeren. In een persverklaring hadden voorzitter Van Dam en fractieleider De Gaay Fortman gebroederlijk aangegeven vooral teleurgesteld te zijn in 'voorstanders van de NAVO', die in plaats van af te geven op de PPR op basis van argumenten het debat zouden moeten aangaan. Maar ondanks de belofte met welke congresuitspraak dan ook aan de slag te gaan, werd ook meteen opgemerkt dat de PPR-fractie stond voor haar handtekening onder *Keerpunt 1972*. De aangenomen motie deed daar niets aan af.⁵²

In het voorjaar van 1975, nog geen jaar na het NAVO-congres, werd de PPR-leden een door de fractie in samenwerking met leden van de werkgroep vredespolitiek opgestelde notitie toegestuurd. Daarin was een 'strategie voor vredespolitiek' neergelegd. In de nota werd het congresbesluit van juni 1974 stevig afgezwakt. De partij zou het beleid van het huidige kabinet blijven toetsen aan de afspraken in *Keerpunt 1972*. De congresuitspraak werd beschouwd als een perspectief op de langere termijn. Daarmee bleef er in de praktijk weinig van over. De strategie ging bovendien minder ver dan het PPR-programma van 1972. Daarin was immers opgenomen dat Nederland bij te weinig vooruitgang aan het einde van een progressieve kabinetsperiode de NAVO zou verlaten. Van die spreekwoordelijke stok achter de deur werd nu niets meer vernomen. Desondanks stelde het congres de strategie op 31 mei 1975 na een 'ordelijke discussie' vast. Een amendement vanuit de Friese afdeling Dokkum, dat rechtstreeks inging tegen de motie van het NAVO-congres, haalde het niet. Desondanks werd meer dan duidelijk dat direct en eenzijdig uittreden uit de verdragsorganisatie voor de PPR voorlopig niet meer aan de orde was.⁵³

Uitgesproken tegenstander van een direct vertrek uit de NAVO was Hylke Tromp. Hij was als polemoloog al lang actief in de vredesbeweging en in zowel Pax Christi als het IKV betrokken bij tal van initiatieven, werkgroepen en activiteiten. In een ingezonden brief in het partijblad had hij direct na het NAVO-congres al aangegeven dat het op zichzelf moedig en juist was duidelijk te zijn over de weerzin tegen de politiek van de verdragsorganisatie. Maar stel dat de motie onverkort zou worden uitgevoerd en Nederland stapte eruit. Wat dan? Er zou volgens Tromp weinig veranderen, buiten dat Nederland zichzelf stevig zou moeten bewapenen. Het was voor zijn eigen veiligheid dan immers aangewezen op de eigen krijgsmacht.⁵⁴

In een notitie voor de werkgroep vredespolitiek legde Tromp begin 1975 nog eens uit hoe ingewikkeld de uitspraak van de leden was. Het stuk ging in eerste aanleg over de dienstplicht. Na lang beraad in verschillende themagroepen was besloten dat de PPR van mening was dat die gehandhaafd moest blijven, zij het met aandacht voor gewetensbezwaarden. In lijn met het denken in de partij over de krijgsmacht, was het wel zaak dienstplichtigen

vooral in te zetten in het vredesonderwijs. Maar intussen was 'de PPR ook de partij die uit de NAVO wil. Wat krijgen we dus nu: uit de NAVO, en dan de boel verdedigen met een groot slap dienstplichtleger?' mopperde Tromp. Beide standpunten waren toch niet te verenigen? De 'uiteindelijke konsekwentie van zo'n NAVO-standpunt is natuurlijk afschaffing van het leger: dat is het standpunt dat de PSP al 25 jaar lang zonder enig succes aan de man heeft proberen te brengen'. En dat was geen aanbeveling; de PPR dreigde hier haar eigenstandige positie te grabbel te gooien omwille van een mooie protestleuze. Tromp was overigens zeker geen warm pleitbezorger van de NAVO. Die moest op termijn verdwijnen ten faveure van een Europees veiligheidsstelsel. Maar hij had een nog grotere hekel aan intellectuele gemakzucht dan aan de verdragsorganisatie.⁵⁵

Het werd er allemaal niet duidelijker op. Binnen de partij was er door Van Hulten en Coppes ingezet op een koers een flink stuk links van de PvdA, waarbij actiegroepen een woordje mochten meespreken en betrokken leden de fractie moesten voeden met praktische ideeën. Maar dat betekende in de praktijk dat een radicale minderheid aan de leden uitspraken kon voorleggen die prachtig klonken in hun eenvoud, maar verstrekkende gevolgen hadden voor de fractie.

De werkgroep vredespolitiek had het er maar moeilijk mee. Toen bleek dat de centrale programmacommissie in het voorjaar van 1976 ook nog eens relatief weinig ruimte liet voor de inbreng van de werkgroep, kreeg de frustratie de overhand. Het idee een boze brief aan het partijblad te schrijven werd al snel verworpen; het voornemen het programma via een serie amendementen te verbeteren kreeg geen opvolging.⁵⁶ Toen de PPR bij de Kamerverkiezingen van 25 mei 1977 een daverende nederlaag leed, was de maat voor verschillende leden van de werkgroep vol. Tromp zegde zelfs zijn partijlidmaatschap op. De partij was gaan zwalken na de congresuitspraak over de NAVO, had geen eigenstandig programma en wist onvoldoende een brugfunctie te vervullen tussen het nieuwe CDA en de PvdA. Een positionering links van de PvdA bood geen toekomst; dan kon je beter lid worden van die partij en daar desgewenst de linkervleugel gaan versterken.⁵⁷

De fut leek er met het vertrek van Tromp wel een beetje uit. Vrede bleef een mooi ideaal, maar hoe bracht het mensen in beweging? En kon dat zonder de complexiteit van de internationale verhoudingen geweld aan te doen? Het debat over juist die vraag had de neiging nogal door te etteren, ook in de vredesbeweging. Noch de werkgroep vredespolitiek in de PPR noch de besturen van Pax Christi en het IKV leken bereid om voor een stevig standpunt dat goed zou vallen bij een mogelijke achterban de nuance op te geven. Intussen liep de belangstelling voor de Vredesweek zienderogen terug, ook vanuit partners als de PPR. Het gebrek aan ruimte voor vredespolitiek in het conceptprogramma voor de Kamerverkiezingen van 1977 stond niet

op zichzelf. Verschillende subgroepen, die waren ingericht vanuit de werkgroep vredespolitiek om over specifieke thema's door te praten, liepen leeg en moesten worden opgeheven vanwege een gebrek aan belangstelling. De noodklok klonk inmiddels bij herhaling. Andere onderwerpen kregen voorrang in de partij. De relatief kleine groep actieve leden was liever met andere dingen bezig.⁵⁸

Binnen het IKV sloeg een stevige evaluatie van de Vredesweek 1976 uiteindelijk het deksel van de put. Ben ter Veer, sinds de oprichting lid van het beraad en als polemoloog collega van Tromp, kreeg van het bestuur de vrije hand zich te zetten aan een plan. In het voorjaar van 1977 stelde hij in een uitvoerige notitie een langlopende campagne tegen de kernbewapening voor. De vredesbeweging zou zich naar zijn oordeel moeten richten op één speerpunt en daarbij een duidelijke keuze maken. Hij koos voor de leuze 'Help de kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Nederland!' Om een bredere achterban aan te spreken was een helder verhaal nodig dat kon worden teruggebracht tot een speerpunt. Een eerste, eenzijdige stap kon bovendien door Nederlandse burgers worden afgedwongen. Zij kregen daarmee daadwerkelijk zeggenschap over en invloed op de internationale politiek. Vervolgens zou de eerste stap volgens Ter Veer een positief effect kunnen hebben op de wapenwedloop, zeker als samenwerking gezocht werd met een land aan de andere zijde van het IJzeren Gordijn. Contacten daar konden dan pleiten voor een vergelijkbare reactie.⁵⁹

Onder PPR-leden kon de actie direct op veel instemming rekenen. Een van de redenen voor de leegloop van verschillende werkgroepen was dat mensen liever actief werden binnen het IKV. In de werkgroep vredespolitiek kon men zich bovendien niet helemaal aan de indruk onttrekken dat Ter Veer, zelf lid van de PvdA, expres leentjebuurt gespeeld had bij oudere ideeën van de PPR. Hadden Waltmans en De Gaay Fortman niet al binnen en buiten het parlement gepleit voor eenzijdige eerste stappen vanuit Nederland? In het eerder al aangehaalde boekje over de menselijke maat in de politiek, verschenen in 1977, werd bovendien in vergelijkbare termen gesproken over een eerste Nederlandse stap in het ontwapeningsproces. In een briefwisseling met Gied ten Berge, studiesecretaris van het IKV, reageerde de werkgroep dan ook wat stekelig op een verzoek om informatie over de manier waarop de partij haar leden betrok bij het formuleren van standpunten over internationale politiek. Het IKV hoefde de PPR op dat punt weinig wijs te maken.⁶⁰

In de publieke uitingen van de partij was van die wrevel intussen weinig te merken. In de partijkrant viel te lezen dat veel leden via de Vredesweek en lokale IKV-kernen meededen en dat het bestuur in overleg met de werkgroep vredespolitiek zou bekijken hoe de partij 'zo konstruktief mogelijk' aan de campagne tegen de kernbewapening kon bijdragen. De Kamerfractie was een van de eerste 'organisaties' die zich als partner bij het IKV meldde. De

natuurkundige Egbert Boeker, vicevoorzitter van de PPR, nam bovendien samen met Mient Jan Faber van het IKV het initiatief tot een breed overleg tegen kernbewapening, waarvan tal van partijen en organisaties lid zouden worden.⁶¹

Ondanks ieders inzet deed de campagne in het begin niet zoveel. Dat zou echter veranderen. In augustus 1977 had de CPN met steun vanuit Oost-Berlijn een campagne opgezet tegen de voorgenomen productie van een zogenoemd neutronenwapen door de Verenigde Staten. Omdat voor verschillende partijen samenwerking met de communisten een brug te ver was, werd op initiatief van de PvdA op 5 november 1977 een 'brede manifestatie tegen de neutronenbom' georganiseerd. De campagne was een succes: na ampele overweging zag de Amerikaanse president Jimmy Carter mede vanwege de nationale en internationale onrust af van productie van neutronenwapens. Belangrijker voor het IKV was dat het thema blijkbaar leefde.⁶² Toen de NAVO na veel druk vanuit met name West-Duitsland in december 1979 tot het zogenoemde dubbelbesluit kwam, kreeg de campagne pas echt de wind in de zeilen. Dat besluit was een reactie op de modernisering van haar nucleaire arsenaal door de Sovjet-Unie. Vanaf 1976 werden verouderde wapens voor de middellange afstand vervangen door zogenoemde ss-20-raketten. Die waren voorzien van een meervoudige kernkop en bovendien mobiel, wat ze veel minder kwetsbaar maakte. In reactie besloten de lidstaten van de NAVO tot een tweezijdige strategie. Vanaf 1983 zou worden overgegaan tot de plaatsing van nieuwe kruisvluchtwapens in West-Europa. Tegelijkertijd werd er een open uitnodiging aan Moskou gezonden om de onderhandelingen over wapenreductie te openen.⁶³

Het dubbelbesluit betekende dat ook Nederland 48 nieuwe kruisvluchtwapens – in de volksmond: kruisraketten – moest plaatsen. Tot afgrijzen van de initiatiefnemers werd de campagne tegen kernbewapening hierna versmald tot een actie tegen de plaatsing van kruisraketten. En hoewel vooral vicevoorzitter Boeker bleef hameren op het belang van gezamenlijkheid in het optreden van vredesbeweging en politiek, was de PPR voor het IKV eigenlijk geen factor van betekenis meer. De steun van de partij was een gegeven; de aandacht ging intussen uit naar PvdA en CDA. Alleen door die partijen helemaal voor de campagne te winnen, was er voldoende politiek draagvlak voor een echte koerswijziging. Bovendien werd vanaf 1982 door Ter Veer geprobeerd de campagne te verbreden door de vrijheid en mensenrechten van dissidenten in het Oostblok te verbinden met de ambitie tot ontwapening. Maar zeker totdat in 1985 het besluit viel om definitief over te gaan tot plaatsing van de wapens, viel die ambitie in ieder geval bij het grote publiek op dorre grond. Als een tovenaarsleerling had Ter Veer krachten opgeroepen die eigenlijk niet meer te beheersen waren.⁶⁴

De PPR bleef van begin tot einde trouw betrokken bij de campagne, maar had daarin niet echt een eigen rol. De dominantie van het IKV en de discussie over plaatsing ja of nee overvleugelde elk ander debat over de internationale verhoudingen. Fractievoorzitter Ria Beckers deed nog een poging tot een eigenstandige bijdrage door in het parlement te betogen dat een plaatsingsbesluit in strijd zou zijn met de Grondwet en dat er daarom een tweederde-meerderheid vereist was, maar dat pleidooi haalde weinig uit. Partijleden, zo bleek uit onderzoek, liepen in groten getale mee met de demonstraties tegen de kruisraketten in 1981 en 1983. De vraag is echter in hoeverre ze dat nog deden als partijlid. Uit onderzoek van het Nijmeegse Studiecentrum voor Vredesvraagstukken bleek dat veel demonstranten wel sympathie hadden voor de PPR. Maar of ze er ook nog op zouden stemmen was vers twee. Met de ongeclausuleerde steun aan de IKV-campagne was de PPR verre van uniek, en als factor van politieke betekenis werd de partij te klein geacht.⁶⁵

Bas de Gaay Fortman (r) loopt in 1981 mee met de vredesmars tegen kernwapens in Amsterdam, samen met 300.000 demonstranten. Naast hem lopen Wim Kok (toenmalig voorzitter FNV) en Nico Schouten (voorzitter Stop de neutronenbom).

Een grimmige partij

In aanloop naar de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 had de PPR zich wel degelijk rekenschap gegeven van haar ingewikkelde positie. In een uitvoerig campagneplan zag de partij zichzelf als de laatste vaandeldrager van de culturele revolutie van de jaren zestig. Het zouden juist voor progressieven lastige verkiezingen worden. 'De ontwikkelingen van de jaren zestig hebben niet doorgezet, ze zijn niet echt ingezonken in de brede en diepe maatschappelijke processen: integendeel, de reactie brengt een sterke verrechtsing teweeg.' Het was aan de PPR om daar wat aan te doen, maar hoe dat precies moest bleef toch wat onduidelijk. Wie was nu eigenlijk de eigen kiezer? In het campagneplan werd betoogd dat de partij er vooral moest willen zijn voor 'mensen die de huidige maatschappelijke orde niet als een gegeven aanvaarden, die het denken in termen van voortgaande groei van de materiële welvaart afwijzen.' Maar wie waren dat?⁶⁶ Een strategie om electoraal overeind te blijven naast de PvdA van premier Joop den Uyl leek afwezig, terwijl de voorspelling dat de campagne zou uitdraaien op een tweestrijd tussen hem en CDA-voorman Dries van Agt toch voor de hand lag.

In een terugblik op de campagne voerde lijsttrekker Ria Beckers die tweestrijd wel op als verklaring voor de teruggang van de PPR. 'Onze poging om de jaren zestig vast te houden in een eerlijke en duidelijke politiek' was bij de kiezer niet overgekomen. Dat was teleurstellend, vooral omdat er nu waarschijnlijk een kabinet kwam dat de zakken van het bedrijfsleven zou spekken, de ongelijkheid zou laten groeien, de geopolitieke blokvorming zou bestendigen en de wapenwedloop niet zou doorbreken. Dat noopte tot strijdbaarheid. 'Ook tegenslagen horen bij een groeiproses, omdat ze dwingen tot bezinning. Vanuit die bezinning zullen we elkaar en onze nieuwe leden motiveren om aan het werk te gaan.'⁶⁷ In de maanden die volgden, bleek die bezinning nogal eens uit te lopen op onderlinge wrevel. Op 5 november 1977 koos de partij een nieuw bestuur, met priester Herman Verbeek als voorzitter. Het zetelverlies had van de PPR naar zijn oordeel 'een grimmige partij' gemaakt. In zijn congres toespraak riep hij dan ook op tot een fundamenteel andere manier van politiek bedrijven. Mensen herkenden de PPR vooral in haar radicaliteit, tegen de heersende mode in. Dat moest dan maar het wezen van de club worden: vooralsnog klein, maar dapper tegen de stroom in.⁶⁸

Het was een mooi uitgangspunt, maar de vraag was en bleef hoe dat precies moest. In juli 1978 stuurde het bestuur onder leiding van Verbeek een beleidsvisie naar de verschillende themagroepen. Daarin werd het aloude idee van de 'grote fractie', waar van gedachten gewisseld werd tussen Kamerleden, maatschappelijke organisaties en partijleden, min of meer losgelaten. Er kwam een andere werkverhouding. De partij moest zich bezighouden met de koers op langere termijn; de verschillende werkgroepen werd dan ook opgedragen

zich te zetten aan een plan. Met de politieke actualiteit zou de fractie zich intussen wel bezighouden. Ook inhoudelijk werden andere keuzes gemaakt. Waar vrede en ontwikkelingssamenwerking, ontspanning en ontwapening zeker tot medio jaren zeventig in de partij altijd grote thema's geweest waren, waren ze nu minder belangrijk. Veel aandacht ging uit naar de ongelijke verdeling van de welvaart – in Nederland maar ook internationaal –, naar onderwijs en vooral naar het milieuvraagstuk. Daarbij viel op dat het bestuur, ondanks het voornemen de concrete politiek aan de Kamerfractie te laten, met heel specifieke onderwerpen op de proppen kwam, zoals de kwaliteit van het oppervlaktewater en het belang van voedselveiligheid. Juist dat soort onderwerpen, dicht bij de dagelijkse praktijk van mensen, waren voor de PPR interessant.⁶⁹

De vredespolitiek kon wel aan de vredesbeweging worden gelaten. Plichtmatig werd nog wel vastgesteld dat het onverteerbaar was en bleef dat er vanuit West-Europa kernwapens gericht waren op het Oosten en er dus 'miljoenen mensen' in hun bestaan bedreigd werden. Het was daarom goed dat er werd ingezet op eenzijdige eerste stappen om tot ontwapening over te gaan. Daarbij viel op dat het gegeven dat er vanuit de Sovjet-Unie toch ook raketten op het Westen gericht waren, niet werd vermeld. Sinds haar oprichting had de PPR een gecompliceerde verhouding tot de regimes aan de andere zijde van het IJ-zeren Gordijn. Zo werd na een bezoek aan Oost-Berlijn grinnikend vastgesteld dat ze daar nog net zo dogmatisch dachten als de katholieke kerk in de jaren vijftig, maar echt kritisch over de onvrijheid daar was de delegatie niet. Terwijl zeggenschap van burgers voor de partij toch een kernthema was. De tegenstelling tussen de nadruk op democratie en zeggenschap in eigen land en de onvrijheid achter de Muur werd niet opgemerkt, laat staan gethematiseerd.⁷⁰

In zijn eerder al aangehaalde notitie uit 1972 legde Coppes de verantwoordelijkheid voor de Koude Oorlog wel heel eenzijdig bij de Verenigde Staten. In de vredesbeweging werd eenzelfde geluid vertolkt door de benedictijn Michel van Winkel. Na zijn lidmaatschap van de PPR-fractie tussen 1975 en 1977 sprak hij zich binnen Pax Christi bij herhaling uit tegen 'misprijzende uitlatingen' van bijvoorbeeld Ter Veer over vooral de Poolse regering en de eenzijdige aandacht voor dissidenten. Voor Van Winkel leken communisme en vredespolitiek bijkans synoniem.⁷¹

Tot echt debat over de vraag hoe het nu verder moest met de internationale politiek kwam ook de werkgroep vredespolitiek intussen niet. Het vuur was er zoals gezegd een beetje uit, en de werkgroep was vooral druk met personele aangelegenheden. De vraag over de stand van de progressieve samenwerking etterde wat door in een discussie over het eventueel gezamenlijk met de PvdA deelnemen aan de eerste rechtstreekse verkiezingen voor het Europees Parlement in 1979. Dat ook de PvdA daarin eigenlijk maar weinig meerwaarde zag, bleek wel uit het aanbod dat een vertegenwoordiger van de PPR een 'eerste opvolgingsplaats' op de lijst kon krijgen. Een van de verkiesbare

plaatsen zat er ook na herhaald aandringen niet in. Door de werkgroep vredespolitiek werd die gedachte in overleg met het partijbestuur als 'arrogant' van de hand gewezen. Toen bleek dat de sociaaldemocraten niet op andere gedachten te brengen waren, werd besloten dan maar op eigen kracht te proberen een zetel te bemachtigen.⁷² In zijn congresrede koos lijsttrekker Leo Jansen voor een scherp aanvallende toon. De PPR zou de 'tenenkrommende machtspolitiek in al zijn verschijningsvormen' die in Europa dominant was en die ook de Europese sociaaldemocratie had aangetast, binnen en buiten het parlement stevig bestrijden. Daar kwam het niet van: de partij haalde bij lange na de kiesdeler niet.⁷³

De rede van Jansen las toch een beetje als een herhaling van de notitie van Coppes uit 1972. Na de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1977 leek het denken in de partij tot stilstand gekomen. Tot die conclusie kwam ook De Gaay Fortman, die minder dan een jaar na zijn vertrek als Tweede Kamerlid de knuppel maar eens in het hoenderhok wierp. Wilde de PPR zich nog onderscheiden, nog toekomst hebben, dan was een nieuwe benadering nodig. Zowel bij 'jongeren' als binnen de samenwerkende kerken had hij gemerkt dat 'het verzet tegen groeieconomie en het vooruitgangsgeloof' aansloeg. Dat moest dus ook het centrale thema worden.

De Gaay Fortman wees de partij op een pan-Europese beweging die onder de noemer 'Ecoropa' een streven naar vreedzame internationale samenwerking, herbezinning op economische groei en een fundamentele keuze voor milieubehoud samenbracht. Volgens hem kon de PPR prima als Nederlandse tak van de internationale groene beweging gaan functioneren. In de partij was immers al langer duidelijk dat Europese integratie niet haaks hoefde te staan op 'onze ideeën over kleinschaligheid en decentralisatie'. Maar dat betekende wel dat aan die Europese integratie de nodige voorwaarden gesteld moesten worden, en juist dat gebeurde nu nauwelijks. De Europese groenen hadden daar volgens De Gaay Fortman het beste programma voor. Daarbij aansluiting zoeken was in elk geval te verkiezen boven het vormen van een soort aanhangsel van de sociaaldemocratie.⁷⁴

Het was een op zichzelf interessante analyse, en zo werd ze door de werkgroep vredespolitiek ook wel ontvangen, maar het leek wel of er voorlopig geen ruimte was voor andere inzichten naast de gedachte dat de kernwapens de wereld uit moesten en dat er daarom absoluut geen kruisraketten in Nederland geplaatst mochten worden. De campagne tegen plaatsing sloeg in Nederland alle lucht uit het debat. Tot het einde toe hield de PPR vast aan haar verzet tegen de komst van 48 kruisraketten. Toen in november 1985 definitief werd besloten dat Nederland tot plaatsing zou overgaan, werd dat in de partij geïnterpreteerd als slechts de volgende slag in de voortgaande oorlog. De 'vredesbeweging' bleef vol vertrouwen, 'burgerlijk verzet' was nu een logische optie. 'Niet de Nederlandse verantwoordelijkheid om de kernwapenwedloop

DILIA VAN DER HEEM: OMDAT HET OM MENSEN GAAT

Jantine Oldersma

'Het is ons opgevallen dat het directe contact van de gemeenteraad met de bevolking klein is. Dat contact willen wij opnieuw gaan leggen. Wij willen de burger direct mee laten beslissen.'¹ Kandidaat-gemeenteraadslid Dilia van der Heem was duidelijk over haar inspiratie. Ze was destijds 22 jaar en nog te jong om in de Rotterdamse raad gekozen te kunnen worden, maar de afspraak was dat een plaatsvervanger de eerste maanden haar plaats zou innemen. Zover zou het niet komen: de PPR kreeg in 1970 geen raadszetels.

Ze werd in 1947 geboren in een Rotterdams katholiek gezin: haar vader was grossier in kappersbenodigdheden en haar moeder huisvrouw. Ze deed gymnasium alfa op het rooms-katholieke meisjeslyceum en ging daarna naar de sociale academie.² Daar ontwikkelde ze haar politieke en maatschappelijke belangstelling. De betrokkenheid bij de PPR kwam min of meer vanzelf: Van der Heem was lid van de jongerenafdeling van de KVP, waar ze heftige discussies meemaakte over de koers van de partij. De afdeling liep en bloc over naar de PPR.³

Na haar studie werd zij assistente van Jan Mertens, de voorzitter van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), maar negen maanden later koos ze voor een functie als districtsbestuurder bij het nvv. Ze zei daarover: 'Toen ik van de sociale academie afkwam, merkte ik tot mijn stomme verbazing dat de vrouw zelfs in de vakbeweging nauwelijks voor vol werd aangezien.'⁴

In 1972 kreeg haar politieke carrière vleugels. De PPR zat met twee zetels in de Tweede Kamer, maar toen het eerste kabinet-Biesheuvel viel en er nieuwe verkiezingen plaatsvonden, stond Van der Heem op de lijst op plaats acht. Onverkiesbaar, dacht ze zelf.⁵ Doordat de PPR zeven zetels behaalde, leek dat in eerste instantie inderdaad het geval, maar toen Michel van Hulten toetrad tot het kabinet-Den Uyl kwam zij alsnog in de Kamer.

Van der Heem genoot van het spektakel van het legendarische kabinet-Den Uyl. Zoals veel nieuwkomers stond ze versteld van de gebruiken in de Tweede Kamer: 'Het komt op me af als een enorme, inefficiënte, ouderwetse, en archaische toestand. De sfeer daar is niet van deze tijd, dat gebouw ook, hopelijk kan daar iets aan veranderd worden. (...) En dan, de damestoiletten bijvoorbeeld zitten er nog steeds op slot. Daar krijg je dan een sleutel van.'⁶

Sociale zaken, onderwijs en volkshuisvesting vormden haar speciale aandachtsggebieden. Met de problemen rond arbeidsmigratie had ze bij het nvv al te maken gehad. In 1973 zei ze: 'Het zou beter zijn als je de industrieën zou vestigen in de landen waar die mensen vandaan komen. Maar als je ze dan toch hier heen haalt, moet je voor goede voorzieningen zorgen.'⁷ In november 1974 ontstond beroering rond een 'oprotpremie' die het kabinet wilde invoeren. Van der Heem noemde de gastarbeiders daarop de 'slaven van de moderne samenleving' en

Persconferentie over het initiatief tot een linkse samenwerking, 1 september 1983.
Aan het hoofd van de tafel zit Dilia van der Heem-Wagemakers namens de PPR.

kwam stevig in aanvaring met haar partijgenoot minister Harry van Doorn.

Ook in de kleine fractie van de PPR ontstonden meningsverschillen. De abortuswetgeving was een heet hangijzer. De verhoudingen kwamen op scherp te staan toen minister van Justitie Dries van Agt de Bloemenhovekliniek dreigde te sluiten. Drie leden van de fractie waren eigenlijk tegen abortus en wilden ook tegen de compromiswet van Jan Lamberts en Hein Roethof, beiden van de PvdA, stemmen. Van der Heem voerde haar partij als woordvoerder langs de klippen. Op een congres in 1975 in Arnhem schaarde de PPR zich achter het progressieve abortusstandpunt.

De PPR viel na de periode van het kabinet-Den Uyl bij de Tweede Kamerverkiezingen terug naar drie zetels en Van der Heem kwam erbuiten te staan. In Rotterdam wachtte haar opnieuw een rol in de politiek, nu in de gemeenteraad. Het enige raadslid voor de PPR, Hans Simons, stapte over naar de PvdA en verliet de raad. Van der Heem nam zijn zetel over. Simons vond dat de PPR als machtsfactor te marginaal bleef; hij dacht bij een grotere partij zijn idealen beter te kunnen verwezenlijken. Ook Van der Heem sloot zich in 1985 aan bij deze partij.

De PPR, zegt ze terugkijkend in 2021, heeft vooral haar horizon verbreed. Ze kwam terecht in interessante discussies tussen vaak hooggeleerde mensen. Politici van nu, zegt ze, doorzien niet hoe een besluit uiteindelijk de positie van mensen raakt en verzwakt. 'Wat we missen is een partij die aansluit bij een visie op hoe je een samenleving opbouwt, een partij die aansluit bij de mensen en ze niet alleen maar vertelt hoe ze moeten leven.'⁴⁸ Een soort PPR?

te doorbreken was en is doorslaggevend, maar het behoud van de regeringscoalitie,' meende Beckers in een reactie. Jarenlang was, in lijn met de bedoeling van het dubbelbesluit, gewacht op een 'hoopvol signaal van de Sovjet-Unie'. Nu dat er volgens Beckers dan eindelijk was, bleek de regering slechts in staat tot 'een verkrampde reactie: ze slaat de deur dicht'.⁷⁵ Om die weer open te krijgen waren radicale middelen geoorloofd. In het overleg met het IKV, Pax Christi en andere partners betrokken bij de campagne tegen de kernbewapening pleitten vertegenwoordigers van de PPR dan ook voor burgerlijke ongehoorzaamheid of blokkades op het moment dat de kernwapens daadwerkelijk naar hun standplaats te Woensdrecht gebracht zouden worden.⁷⁶

Met name Ter Veer en Jan ter Laak, secretaris van Pax Christi, zagen dat niet zitten. Na 1 november 1985 zouden geen nieuwe acties volgen. Om te voorkomen dat anderen uit naam van de vredesbeweging toch tot radicale acties zouden overgaan, werd het zogenoemde Komitee Kruisraketten Nee (KKN) officieel 'te slapen gelegd', om vervolgens nooit meer wakker te worden. Dat comité was een voortzetting van het mede door de PPR opgezette breed overleg tegen kernbewapening.⁷⁷ Aan de hand van Ter Veer en Ter Laak kwam in de vredesbeweging een heroriëntatie op gang waarbij de aandacht voor mensen getroffen door onvrijheid, schending van mensenrechten en geweld voorrang kreeg boven thema's als blokvorming en ontwapening. De vele bezoeken aan en samenwerking met dissidenten in Oost-Europa was vanaf begin jaren tachtig steeds belangrijker geworden: na het plaatsingsbesluit waaierde het werk uit over tal van landen. Na de val van de Muur stelde Ter Veer dat de vredesbeweging geluk had gehad zich op tijd te realiseren dat er buiten de campagne tegen de kernwapens ook meer geïnvesteerd moest worden in contacten met en hulp aan dissidenten.⁷⁸

Ook in de PPR drong dat langzaam maar zeker door. In 1979 werd in de werkgroep vredespolitiek al een notitie van werkgroep lid Karel van Kesteren besproken over de rechten van de mens en verschillende vormen van hulp aan politieke dissidenten. In 1975 was tijdens de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa te Helsinki in het derde deel van het akkoord afgesproken dat staten de mensenrechten en de rechten van dissidenten moesten respecteren. Deze zogenoemde 'derde mand' van het akkoord was betrekkelijk globaal en daarmee voor veel beschouwers een dode letter. Dissidenten in het Oostblok vonden er desondanks een basis in om hun eigen regering aan te spreken op het negeren van die afspraken.⁷⁹ Ondanks dat Van Kesteren daar wel oog voor had, was hij al met al weinig hoopvol over de meerwaarde van meer aandacht voor mensenrechten. 'Mensenrechten gaat dan omvatten: alle goeds voor de mens. Dat is heel mooi, maar [zo] dreigt het begrip mensenrechten te verwateren tot een in de praktijk nauwelijks nog operationeel te maken concept.' Hij riep de werkgroep dan ook op nog maar eens goed over een en ander na te denken. Misschien kon op basis daarvan

een aantal speerpunten geformuleerd worden, maar Van Kesteren had daar niet echt hoge verwachtingen van.⁸⁰ Voor wie het debat in de werkgroep sinds de oprichting een beetje gevolgd had, kon die aanbeveling onmogelijk als een verrassing komen.

Het advies werd zoals te doen gebruikelijk ook niet echt opgevolgd. Pas in april 1985 volgde een themanummer over mensenrechten, ontwikkelings-samenwerking en ontspanning van het partijblad. Daarin was wel iets van een nieuwe koers voorbij de campagne tegen de kernbewapening zichtbaar, maar heel overtuigend was het allemaal niet. Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 zou de PPR zich moeten richten op het 'afschaffen' van alle Nederlandse nucleaire taken. Ook werd de ambitie gelanceerd het Ministerie van Defensie om te vormen tot departement voor Vrede en Ontwapening. Dat moest zijn beleid richten op ontspanning door 'aktieve stimulering van Oost-West kontakten op alle niveaus'. Het zal de partijleden die wat langer meegingen allemaal bekend in de oren geklonken hebben. Vernieuwender was de nadruk op een 'aktief mensenrechtenbeleid' dat niet alleen gericht was op andere landen, maar nadrukkelijk ook op Nederland zelf. Er werd verbinding gezocht tussen de menselijke waardigheid van iedere burger en het beschermen van diens grondrechten. Ook mochten politieke rechten als stemrecht en de vrijheid van meningsuiting niet eenzijdig de internationale agenda gaan bepalen; sociale rechten als het recht op onderwijs, huisvesting en enige mate van bestaanszekerheid waren minstens zo belangrijk. De laatste overwegingen pasten goed bij de aandacht in de PPR voor een eerlijker verdeling van de welvaart, maar voor een echt vernieuwende internationale politiek waren ze nog te weinig uitgewerkt.⁸¹

In Nederland werden de rechten van de mens na 1985 voor verschillende partijen een belangrijk thema en dat bleef zo gedurende de jaren negentig. De PPR was geen uitzondering, ook niet nadat de partij opging in GroenLinks.⁸² Maar vanaf het midden van de jaren zeventig was de internationale politiek voor de PPR steeds minder echt een speerpunt. De werkgroep vredespolitiek bleef in functie en de partij was en bleef een trouwe partner in de campagne tegen kernbewapening, maar het geloof in de vredespolitiek leek afwezig. Na de laatste zelfstandige deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen in 1986, waarbij twee zetels werden gehaald, werd de aloude congresuitspraak over de NAVO weer eens uit de archieven opgediept. Binnen de partij was de discussie kortstondig weer opgelaaid, omdat de Kamerfractie in een debat had aangedrongen op 'een goede naleving van het NAVO-verdrag'. Die uitspraak werd in het partijblad aangehaald als bewijs dat ook in de PPR de 'nieuwe zakelijkheid' haar intrede gedaan had. De hoop dat oude tijden nog eens zouden herleven leek daarmee min of meer definitief vervlogen.⁸³

Voorhoede van een gidsland

Terugblikkend valt op dat internationale vraagstukken altijd een rol hebben gespeeld in de PPR. Nadat eind februari 1968 door de Werkgroep van Christen-Radicalen werd besloten tot de oprichting van een eigen partij, ontvingen alle betrokkenen en sympathisanten van wie men een adres had een brief. Daarin schreven de initiatiefnemers dat zij graag zagen dat velen van hen aan 'deze nieuwe start' zouden meewerken. De partij was gelukkig 'met geestdrift' begroet; nu was er werk te doen.⁸⁴ De betrokkenheid viel in het begin wat tegen, zowel qua ledental als electoraal. Toch ging een deel van de partij steeds meer geloven in de toekomst van de nieuwe PPR als zelfstandige kracht in het Nederlandse politieke bestel. Een politieke voorhoede in een gidsland. Een partij die anderen zou voorgaan naar een nieuwe wereld. Op de analyse dat in de confessionele partijen veel progressief denkende mensen opgesloten zaten, volgde de gedachte dat voor zo'n partij links van de PvdA politiek voldoende ruimte was.

Internationale vraagstukken waren daarbij van begin af aan een belangrijk thema. Maar de vraag hoe de gewenste vredespolitiek precies vorm en inhoud moest krijgen, werd eigenlijk nooit van een onomstreden antwoord voorzien, ook omdat de precieze inzet van de partij op internationaal terrein zo nadrukkelijk samenhang met de manier waarop ze zichzelf positioneerde. Wie voor de partij een brugfunctie voor progressief denkende christenen richting linkse politiek weggelegd zag, was scherp en soms provocatief, maar met mate. Wie de partij een rol toekende als radicaal groen en vooruitstrevend alternatief voor de PvdA sloeg weer een andere toon aan. Maar als het partijkader het al niet eens kon worden over de precieze invulling van de eigen vredespolitiek, hoe was daarvan dan een breed publiek te overtuigen? De vredespolitiek van de radicalen kreeg nooit de daarvoor vereiste vanzelfsprekendheid.⁸⁵

Een van de grote problemen van de naoorlogse vredesbeweging was, ook in Nederland, dat na het buiten de orde verklaren van de leer van de rechtvaardige oorlog na de Cubacrisis geen overtuigend en verbindend alternatief gevonden werd. De campagne tegen de kernbewapening was een noodsprong, waarbij het wel wrang was dat het IKV enorme mensenmassa's op de been wist te brengen met een speerpunt dat binnen de PPR al enkele jaren prominent onderdeel van het eigen programma was. Maar zoals de campagne door een combinatie van toeval en doorzettingsvermogen de wind in de zeilen kreeg, zo bracht de congresuitspraak over de directe en eenzijdige uittreding van Nederland uit de NAVO de PPR ongewild en onbedoeld een hoop narigheid. Voor de partij verloor de vredespolitiek daarmee wel iets van haar glans en werden andere onderwerpen belangrijker. Van de energie waarmee de jonge PPR zich stortte op een nieuw soort vredespolitiek was niet veel meer dan een waakvlammetje over.

4: RADICALE ZEGGENSCHAP. DE PPR EN HET IDEAAL VAN EEN DEMOCRATISCHE MAATSCHAPPIJ

Wim de Jong

‘t Is altijd weer het zelfde liedje. Het is de schuld van het kapitaal,’ zongen meer dan honderd vrouwen toen ze op 18 september 1972 uit Breda vertrokken voor een demonstratieve tocht naar Den Haag. Ze vroegen om aandacht voor hun mannen, die de ENKA-Glanzstoff-fabriek in Breda hadden bezet. Deze mannen sliepen in de kantine en hielden overdag het productieproces gaande. Evenals hun collega’s bij de vestiging in Wuppertal-Barmen protesteerden de 462 arbeiders daarmee tegen het voornemen van het conglomeraat AKZO, waartoe de Algemene Kunstzijde Unie (AKU) en Koninklijke Zout Organon in 1969 waren gefuseerd, om de fabriek te sluiten. Daardoor zouden 1700 arbeiders op straat komen te staan. Het was de eerste keer sinds de Tweede Wereldoorlog dat de georganiseerde vakbeweging van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) en het Nederlandse Verbond van Vakverenigingen (NVV) meedeed aan een bedrijfsbezetting: zo’n ‘wilde’ methode was tijdens de naoorlogse wederopbouw onaanvaardbaar voor de grote vakbonden, en al zeker voor het overgrote deel van de politiek.¹

Begin jaren zeventig veranderde deze houding: linkse politieke partijen verklaarden zich solidair met de arbeiders. De fractievoorzitters van de PvdA en de PPR, Joop den Uyl en Bas de Gaay Fortman, ontvingen de echtgenotes van de bezetters. De Gaay Fortman bezocht zelf het bezette bedrijf. In augustus draaide hij tien dagen ploegendiensten mee in de ENKA-vestiging in Ede, om als volksvertegenwoordiger aan den lijve te ondervinden wat de problemen waren. Hij zei veel te voelen ‘voor het Chinese systeem dat leidinggevende mensen in een bedrijf gedurende een bepaalde periode ergens “onderaan” gaan werken. Dat voorkomt vervreemding.’² Terwijl het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel de bezetting juridisch onaanvaardbaar vond, bood De Gaay Fortman juist aan te bemiddelen tussen directie en de bezetters, wier eisen hij ‘alleszins gerechtvaardigd’ achtte.³ Toen de actie succes had – AKZO bond in en de fabriek bleef nog tot 1982 open – stuurde hij de

bezitters een telegram waarin hij ze feliciteerde met de bijdrage die ze met hun strijd hadden geleverd 'aan de maatschappelijke orde in ons land'.⁴ De PPR was drager van een streven naar versterking en uitbreiding van de democratie, dat zich internationaal en vanaf 1966 ook in Nederland manifesteerde. Voor de progressieve bewegingen die historici vaak aanduiden als de *New Left* was actieve invloed van gewone burgers op de vormgeving van politiek en maatschappij een centraal ideologisch doel. Ze keerden zich daarmee tegen de consensus tijdens de wederopbouw, die dicteerde dat besluitvorming het best kon worden overgelaten aan oudere, gematigde bestuurders.⁵

Jongere bestuurders wilden de bestaande parlementaire democratie omvormen tot een zogeheten 'participatiedemocratie': gewone mensen moesten veel meer inzicht krijgen in en kunnen meebeslissen over het beleid van bijvoorbeeld bedrijven, welzijnsinstellingen en kerken. In Nederland publiceerde Nieuw Links, een pressiegroep binnen de PvdA, in 1966 het manifest *Tien over rood*. Zij kreeg in 1969 een plek in het partijbestuur en leverde in 1971 zelfs de partijvoorzitter. In 1966 werd ook de nieuwe partij D66 opgericht. Deze streefde een 'fundamentele' democratisering na, door het bestaande bestel te laten 'ontploffen' en achterhaalde 'regenteske' structuren af te breken. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 haalde zij meteen zeven zetels, voor die tijd een ongekennde aardverschuiving.⁶ Net als andere progressieve en nieuwlinkse bewegingen vond de PPR de vernieuwing van de parlementaire democratie essentieel. Ze meende dat het bestaande coalitiestelsel en de schimmige gang van zaken tijdens de kabinetsformatie een heldere politiek in de weg stonden. In plaats daarvan wilde ze een politiek waarin de kiezer kon kiezen tussen duidelijke ideologische alternatieven en invloed kreeg op de machtsvorming, bijvoorbeeld door stembusakkoorden. De uit de KVP getreden radicalen streefden zo niet alleen een progressievere, maar ook een transparantere politiek na. De nadruk lag voor de PPR evenwel op de ontwikkeling van een democratische maatschappij. Zij en andere bewegingen van de *New Left* wilden zeker ook een vernieuwing van de parlementaire democratie, maar de democratisering die ze nastreefden ging veel verder. Veel PPR'ers werden actief in de sociale bewegingen die eind jaren zestig in Nederland opkwamen. Het ging hun om het afbreken van maatschappelijke structuren en gezagsverhoudingen die echte zeggenschap van gewone mensen over hun leven in de weg stonden. Voor de *New Left* was immers alles in de samenleving politiek.

Deze ideologie van democratisering was van groot belang voor de politiek van de PPR. Vrede, milieu en welzijn waren beleidsmatig de steunpilaren van de partij, maar zonder macht ging het niet. Het vergroten van de macht van gewone mensen om hun leven vorm te geven was voor haar een voorwaarde om de andere drie doelen te realiseren, maar ook een doel op zich. Het eerste beginselprogramma van de PPR stelde in 1969 dat de partij

‘ontstond en bestaat, omdat de mensen te weinig kunnen meepraten en mee-beslissen over zaken die hen aangaan.’⁷ Het programma verbond macht voor gewone mensen met vrede, milieu en welzijn: PPR’ers achtten de omvorming van het bestaande systeem tot een participatiedemocratie noodzakelijk om de uitbuiting en achterstelling van Nederlandse arbeiders en burgers in het algemeen uit te bannen. Echte zeggenschap van onderop zagen ze als voorwaarde om nationale en internationale bedrijven en bestuurders te bekeren tot ecologisme, pacifisme (of tenminste het bevorderen van vrede) en ontwikkelingshulp. Volgens de progressieve maatschappijkritische analyse van eind jaren zestig was dat noodzakelijk. Alleen zo kon de vervreemding van het individu van zijn authentieke persoonlijkheid die de moderne maatschappij teweeggebracht had, worden bestreden. Omdat de macht bij anonieme structuren lag, maakte het kapitalistische bedrijfsleven arbeiders tot robots, en burgers tot materialistische consumenten.⁸ De PPR wilde in haar maatschappijkritiek steeds de verbinding leggen tussen het lokale, nationale en internationale niveau. Nederlanders zouden niet wezenlijk mondig en gemancipeerd zijn zolang in andere landen, vooral ten zuiden van de evenaar, mensen nog werden uitgebuit. Zij wilde mondiaal een menswaardig leven mogelijk maken voor alle mensen.

Het ideaal van democratisering ontwikkelde zich binnen de PPR in vier fasen. Allereerst kwam het in de eerste jaren van de PPR naar voren in het programma, waarin zij dit ideaal formuleerde. Zij steunde concrete acties om de participatiedemocratie naderbij te brengen, zoals studentenbezettingen eind jaren zestig. In reactie op de geruchtmakendste daarvan, de Maagdenhuisbezetting in Amsterdam, ontstond een fundamentele discussie over buitenparlementaire actie en over de methoden van burgerlijke ongehoorzaamheid die daarbij geoorloofd waren. De PPR hield toen en daarna steeds vast aan de lijn dat buitenparlementaire actie geweldloos moest zijn.

In de tweede fase, rond het begin van de jaren zeventig, ontwikkelde de PPR ideeën over de democratisering van het bedrijfsleven. Zoals de tiendaagse ‘stage’ van De Gaay Fortman bij de ENKA liet zien, waren bedrijven namelijk een belangrijke plek waar de partij tijdens de jaren zeventig probeerde de participatiedemocratie concreet uit te werken, onder andere door radicale voorstellen voor arbeiderszelfbestuur. Net als thema’s als vrede en milieu zag de PPR ook democratisering in internationaal licht. Inspiratie voor haar ideaal van arbeiderszelfbestuur zocht ze in het Joegoslavië van Tito en de vakbeweging in de derde wereld.

Een derde fase begon toen de PPR in 1973 toetrad tot het kabinet-Den Uyl, dat vergaande maatschappijhervormende voorstellen deed. Tot ongeveer 1977 kwam het thema democratisering het nadrukkelijkst naar voren in de heftige strijd tijdens het kabinet-Den Uyl over een nieuwe wet op de ondernemingsraden, die de wet van 1971 moest vervangen door een radicaler

exemplaar. De vraag of dit programmapunt echt een breekpunt moest zijn, spleet ook de PPR. Voorstanders van radicale hervorming zorgden er wel voor dat het hoog op de agenda van het kabinet-Den Uyl bleef staan. Zo droeg de PPR bij aan de versterking van de medezeggenschap in een zelfstandige ondernemingsraad, die in de nieuwe wet van 1978 zijn beslag kreeg.

De vierde en laatste fase wordt gekenmerkt door de pogingen binnen de PPR vanaf 1978 tot het einde van haar bestaan om vorm te geven aan het ideaal van democratisering. Waar tot 1978 veel aandacht uitging naar structurele maatschappijhervorming op plekken als het bedrijfsleven, ging zij als kleine oppositiepartij steeds meer denken vanuit kleinschaligheid op lokaal niveau. Met als adagium *small is beautiful* verzette zij zich tegen schaalvergroting in de maatschappij. Zij probeerde uiting te geven aan een onbehagen over steeds grotere organisaties, waarin gewone burgers zich niet meer konden herkennen en waar ze steeds minder invloed op konden uitoefenen.

*Meer eigen verantwoordelijkheid voor allen:
democratisering in de beginfase van de PPR (1968-1969)*

De PPR presenteerde zich in 1968 als een partij die 'de broodnodige politieke vernieuwing wil versnellen en verhevigen'.⁹ Als kleine opkomende partij zette zij in de eerste fase van haar bestaan in op vernieuwing van de parlementaire democratie, en ook op democratisering van de maatschappij. Zij wilde om te beginnen meer transparantie en invloed van kiezers op de gang van zaken in de politiek, waarbij zij meer dacht aan stembusakkoorden dan aan zaken als referenda. Daarnaast wilde zij meer inspraak voor gewone mensen in bijvoorbeeld bedrijven en scholen. Daartoe engageerde zij zich ook met buitenparlementaire actie. Eind jaren zestig ontstond binnen de partij discussie over de middelen die daarbij geoorloofd waren, zoals onwettig handelen door studenten. De partijleiding wees het gebruik van geweld daarbij consequent af.

Democratisering was een kernonderdeel van de politieke vernieuwing die nieuwlinkse groeperingen zoals de PPR nastreefden. Het woord 'democratisering' klonk nogal abstract, evenals 'grótere eigen verantwoordelijkheid voor allen'. De programcommissie maakte duidelijk waar zij aan dacht: 'Nationaal moeten wij ons bezig houden met de zeggenschap op alle niveaus (zoals: bij het onderwijs, het bedrijfsleven, de justitie, de strijdkrachten en de gezondheidszorg) en met de strijd tegen elke vorm van achterstelling op grond van ras, afkomst, levensbeschouwing of levensomstandigheden. Bescherming tegen bureaucratie en technocratie moet concreet worden aan-gegeven.' Zij koppelde zo meer inspraak aan meer maatschappelijk verantwoord gedrag van organisaties, zowel van de overheid als van bedrijven en

andere organisaties. Zaken als misleidende reclame, agressieve verkoop en perslaster moesten bijvoorbeeld worden aangepakt.¹⁰

Democratisering betekende bovendien vernieuwing van de parlementaire democratie. In het eerste beginselprogramma dat de programcommissie in 1969 afleverde, nam de PPR op dat er automatisch verkiezingen zouden moeten komen als een kabinet viel. Net als D66 legde zij grote nadruk op een transparanter politiek proces, bijvoorbeeld doordat adviezen aan de regering direct naar de Tweede Kamer werden gestuurd. Die laatste moest ook de formateur van een nieuw kabinet verkiezen. Daarnaast beoogde de PPR meer directe invloed op het politieke proces: het Europees Parlement moest direct worden gekozen, en de Eerste Kamer, die niet direct werd gekozen, wilde zij afschaffen. De gemeenteraad moest de burgemeester voordragen en verkiezen, in plaats van de minister. De PPR wilde bovendien dat een minderheid in de Tweede Kamer al een parlementair onderzoek kon instellen en daarbij getuigen onder ede horen. Een belangrijk punt was ten slotte dat de kiezer directer invloed moest krijgen op welke partijen gingen regeren. Partijen zouden stembusakkoorden moeten sluiten, om blokvorming te bevorderen.¹¹ In 1969 zou de PPR zelf zoiets proberen in de vorm van het Progressief Akkoord met de PvdA en de PSP.

Het beginselprogramma bepleitte dus vernieuwingen in de parlementaire democratie. Het legde niettemin vooral grote nadruk op de eigen activiteit van burgers op tal van maatschappelijke domeinen. Het onderwijs was bijvoorbeeld een terrein waarop de PPR die wilde versterken. Om zelfwerkzaamheid door mondige burgers te bevorderen wilde zij dat alle vormen van onderwijs 'broedplaatsen van democratie' zouden worden, door de leerlingen medeverantwoordelijkheid te geven voor vorm en inhoud van de lessen, en voor de gang van zaken op school. Ouders dienden echte inspraak te krijgen, net als het schoolpersoneel, en in het voortgezet onderwijs ook leerlingen zelf. Een dergelijke opzet van onderwijs zou een voorwaarde moeten worden voor financiering met gemeenschapsgeld. In het hoger onderwijs moesten vertegenwoordigende lichamen, gekozen door docenten, studenten, technisch en administratief personeel, de beslissingen nemen en het bestuur verkiezen.¹²

In zijn openingsrede op het oprichtingscongres in april 1968 sprak voorzitter Pieter Bogaers van een kloof tussen de 'gelukkig steeds meer toeneemende mondigheid en de onvoldoende inspraak'. Het dichten van die kloof betekende voor Bogaers niet het scheppen van 'ontelbare individuen, als evenzovele middelpunten van eigen wereldjes'. Wel zag hij graag mondige mensen, die zelf medeverantwoordelijkheid wilden dragen voor het geheel en die daarvoor offers wilden brengen.¹³ Ook voor Erik Jurgens, die al snel het voorzitterschap overnam, betekende democratie 'dat wij allen daarbij betrokken zijn'.¹⁴ Zelfwerkzaamheid betekende dus dat gewone mensen

moesten kunnen participeren aan de macht. Toen de bevolking nog niet zo mondig was 'moest de staat de zaak nog op orde brengen', omdat de burgers te zwak waren om het zelf te doen. Maar eind jaren zestig zag de PPR een inmiddels veel hoger opgeleide en mondiger bevolking, met een 'terechte afkeer van het loket van waarachter alles wordt geregeld'. De staat, de gemeente, het onderwijs, het bedrijf mochten geen ongrijpbare, onpersoonlijke lichamen blijven. Ze moesten van de burgers zelf zijn.¹⁵ De PPR wilde een maatschappij waarin iedereen zich kon ontplooien. Om Nederland, en de wereld als geheel, bewoonbaar te maken voor alle mensen, moesten die samenwerken. Ze voelde zich sterk verantwoordelijk voor groepen die werden achtergesteld, van bijstanders tot gehandicapten, die zij enigszins paternalistisch aanduidde als de 'maatschappelijke achterhoede'.¹⁶ Van meet af aan zag de PPR de democratisering in mondiaal perspectief. Bogaers schetste in zijn congresrede eerst uitgebreid de internationale ontwikkelingen, alvorens over te gaan op binnenlandse kwesties. Hij noemde de nucleaire oorlogsdreiging 'de meest fundamentele anti-ontplooiing van de persoon'.¹⁷ Vrede en de realisering van ontwikkelingssamenwerking waren essentieel om het mondiger maken van Nederlanders ook zinvol te maken. Het beginselprogramma wenste een 'fundamentele democratisering van de samenleving, waarin zelfbestuur van de bedrijven en organisaties een leidend beginsel dient te zijn'.¹⁸ PPR-lid en toekomstig hoogleraar arbeidsrecht Ivo van Haren wilde dat de eigenaars en de werknemers gezamenlijk de macht in de onderneming uit zouden gaan oefenen. Het bestuur van bedrijven moest het zadel delen: het mochten 'niet langer de eigenaars der produktiemiddelen (dus "het kapitaal") zijn of hun gemachtigden' die de touwtjes in handen hadden. Als arbeiders meer te zeggen kregen binnen bedrijven, zouden kapitalisme en socialisme naar elkaar toe kunnen groeien. Zo zou een 'sociale markteconomie' kunnen ontstaan, een derde weg tussen kapitalisme en staatsocialisme.¹⁹

Hoezeer het thema democratie de PPR ernst was, blijkt wel uit het instellen van een commissie die moest toezien op de democratische gang van zaken binnen de partij zelf. Die commissie bracht een kritisch rapport uit over de eerste werkconferentie: weliswaar begreep zij dat niet iedereen evenveel spreekruimte kon krijgen, maar de ruimte die Bogaers kreeg om het woord te voeren vond zij eigenlijk ondemocratisch. Natuurlijk hechtte zij ook aan goede persoonlijke relaties in de PPR, maar: 'We zullen er echter voor moeten oppassen, te veel nadruk te leggen op dit feit.' Zij ergerde zich ook aan de gewoonte van het partijkader om elkaar te tutoyeren en elkaar bij de voornaam te noemen, zoals gebeurde bij de toespraak van medepartijoprichter Michel van Hulten tot Erik Jurgens na diens verkiezing als nieuwe partijvoorzitter. Een bestuursklik zou een echt democratische partij in de weg kunnen staan, zo vreesde de commissie.²⁰

Progressieve concentratie en buitenparlementaire actie: strategieën van democratisering

Hoe dacht de PPR haar agenda van democratische hervorming te gaan realiseren? Zij wilde niet simpelweg een elitaire voorhoedepartij zijn, die de massa voorleefde hoe zij moest leven, en al zeker geen radicale intellectuelenclub. Er tekende zich al snel een tegenstelling af tussen voorstanders van een focus op de parlementaire politiek enerzijds en van buitenparlementaire actie anderzijds. De politici in de groep-Aarden, de Tweede Kamerleden die zich van de KVP hadden afgesplitst en zich aansloten bij de PPR, zagen de strategie van de nieuwe partij vooral in het licht van de parlementaire politiek. Radicals van het eerste uur, zoals Pieter Bogaers, Paul Janssen en Annie Kessel, hadden banden met de katholieke vakbeweging en koesterden een droom van de PPR als nieuw thuis voor geactiveerde katholieke arbeiders. De Limburgse PPR'er Tine Jager achtte partijvernieuwing noodzakelijk om 'de burger de mogelijkheid te bieden zelf het soort beleid dat hij wenst te kiezen'. Daarvoor zagen de radicalen een concentratie van progressieve krachten als noodzakelijk. De PPR moest daar een breekijzer in zijn.²¹ Op het werkcongres in 1968 hield Van Haren een inleiding over democratisering van het bedrijfsleven. Hij meende dat de PPR het best eerst in het parlement een progressieve concentratie moest proberen te bereiken om fundamentele hervormingen af te dwingen, en pas dan zich zou moeten wenden tot onconventionele vormen van actie. Hij signaleerde binnen de partij wel erg weinig waardering voor de bijdrage van de georganiseerde vakbeweging aan de opbouw van de naoorlogse welvaartsstaat.

Er waren echter ook stemmen binnen de PPR die meer zagen in buitenparlementaire actie. Jonge afgevaardigden stelden tijdens de werkconferentie als antwoord op Van Harens betoog dat de vakbeweging sinds de oorlog in een winterslaap was gesukkeld en te weinig had gedaan om arbeiders politiek bewust te maken.²² Bas van Eynthoven van het actiecentrum Amsterdam oogstte applaus met de stelling dat 'we niet door moeten zeuren binnen de bestaande structuren'.²³ Ook Jurgens noemde niet-parlementaire uitingsvormen nodig en belangrijk.²⁴ Dat de lokale afdelingen al direct actiecentra werden genoemd duidt hier eveneens op. De bedoeling was dat die veel meer zouden doen dan rekruten aanleveren voor gemeenteraden: ze moesten actievoeren voor lokale thema's en burgers mobiliseren. Het PPR-bestuur steunde de studenten die in maart 1969 de hogeschool Tilburg bezetten dan ook van harte.²⁵ Bij de geruchtmakende bezetting van de Pedagogische Academie in Beverwijk begin 1970 deed het een verklaring uitgaan waarin stond: 'Het gaat de studenten kennelijk om twee dingen: onderwijsvernieuwing gericht op maatschappijhervorming en zeggenschap van alle betrokkenen in het werk waarvoor zij verantwoordelijk zijn. Dit zijn ook in het programma

van de radikalen punten van hoge prioriteit.' De schoolbesturen moesten zich niet 'regentesk' opstellen en interne democratie toestaan.²⁶

De bezettingen waren aanleiding voor een discussie binnen de PPR over de grenzen van buitenparlementaire actie. Toen de Amsterdamse studenten in mei 1969 het bestuursgebouw van de Gemeente Universiteit, het Maagdenhuis, bezetten, keurde medepartijoprichter Jacques Aarden hun methoden, waaronder het openbreken van kasten en het publiceren van geheime stukken, af. Het aktiecentrum Amsterdam was het hartgrondig met hem oneens; radicale acties waren wel degelijk nodig om de ondemocratische structuur van de universiteit te doorbreken. In de *Radikalen-krant* bekritiseerde Theo Balvers van het aktiecentrum Amsterdam de partijlijn ten aanzien van de Maagdenhuisbezetting. Hij ergerde zich eraan dat Aarden in de Tweede Kamer had gezegd dat het doel de middelen niet heiligt: hij vond dit tegenstrijdig, omdat Aarden in andere landen het gebruik van 'revolutionaire' middelen wel rechtvaardig vond. Hij vond dergelijke radicale acties in Nederland ook nodig, om de ondemocratische structuur van de universiteiten te doorbreken, aangezien de autoriteiten de studenten anders nooit een gelijkwaardige plek aan tafel zouden gunnen. De studenten pleegden geen lokaalvredebreuk; de autoriteiten hadden zich de lokalen onrechtmatig toeëigend en waren de werkelijke geweldplegers. Maar het dagelijks bestuur hield voet bij stuk: de PPR was geen actiegroep, maar een politieke partij. Zij diende zich te houden aan de spelregels in een democratische samenleving, die allerlei manieren bood om standpunten uit te dragen. Alleen in een 'werkelijk revolutionaire situatie' wilde het bestuur daar afstand van nemen. De situatie aan de Gemeente Universiteit Amsterdam kwam daarvoor niet in aanmerking.²⁷

Binnen de PPR kwam zo een onderscheid naar voren dat tijdens de jaren zeventig ook andere sociale bewegingen van de *New Left* zou splitsen: enerzijds waren er de radikalen, die de bestaande democratische spelregels op wilden rekken ten faveure van wat zij zagen als échte democratie en revolutie. Die laatste term gebruikten ze vooral om radicale hervormingen aan te duiden. Mensen als Balvers flirtten wel met de strategie van gewelddadige revolutie, maar verder dan het openbreken van kasten ging dat toch niet. Pater Jan van Eupen van het aktiecentrum Amsterdam wilde wel toegeven dat de situatie in Nederland anders was dan die in Latijns-Amerika, waar hij gewelddadige methoden kon billijken. Maar wat volgens hem in Nederland dreigde, was een apathische aanvaarding van de rechtsorde zoals die nu eenmaal was, terwijl die rechtsorde bijdroeg aan onrecht in andere landen.²⁸

Anderzijds waren er de meer gematigde progressieven, die ook fundamentele democratisering wilden, maar geweld afwezen ten faveure van dialoog. Bestuurslid Kees Lafeber, actief in de vredesbeweging, vond bijvoorbeeld dat het verheerlijken van geweld, dat hij in de studentenacties

observeerde, alleen maar averechts werkte. De PPR moest geen 'avant-gardisme met duidelijk revolutionaire kenmerken' willen – wie dat nastreefde, ging wat hem betreft maar naar de CPN – maar intern en extern het pluralisme koesteren. Lafeber: 'Dat is geen vuig opportunisme, maar gegrondvest op de eerlijke overtuiging dat de strategie van het geweld een instinctieve afkeer oproept bij mij en bij vele anderen, én op de wetenschap dat het geweldgebruik slechts averechts werkt, de behoudende groeperingen sterker maakt en onze menselijke samenleving gevaarlijker.'²⁹

Achter een gedeeld 'radicaal' jargon ging zo in de eerste jaren een fundamenteel meningsverschil schuil over het primaat van parlementaire waarden, dat ten gunste van het gematigde standpunt werd beslist. Dat betekende overigens niet dat PPR'ers zich in de jaren zeventig gingen beperken tot parlementaire politiek, zoals al bleek uit de aanwezigheid van De Gaay Fortman bij de ENKA-fabrieken aan het begin van dit hoofdstuk. Prominente radicalen waren betrokken bij buitenparlementaire acties. In mei 1973 was Dolf Coppes, tot drie maanden daarvoor partijvoorzitter, demonstratief aanwezig bij een door burgemeester Pieter Bode verboden actie van jonge wereldwinkelaars in Veenendaal. De alternatieve 'wereldwinkels' waren een progressief initiatief om door maatschappelijk verantwoord geproduceerde goederen vorm te geven aan engagement met de derde wereld. Op het Raadhuisplein verstrekten zij rotte sinaasappels, om die demonstratief tegen een levensgrote kaart van Zuid-Afrika aan te gooien. Coppes zei zich desnoods door de politie te zullen laten wegslepen.³⁰ Hij was inderdaad aanwezig bij de actie, waarbij de politie niet ingreep.³¹

De strategie van buitenparlementaire actie en burgerlijke ongehoorzaamheid was soms nodig, maar moest geweldloos zijn en de democratische rechtsorde helpen versterken. Aan die lijn zou de PPR steeds vasthouden, ook vanaf eind jaren zeventig, toen de acties, onder andere van de Antikern-energiebeweging (AKW) steeds harder werden. Zo wijdde de partij in 1977 voor het eerst een hele paragraaf aan de democratische eisen aan burgerlijke ongehoorzaamheid. Actievoerders gingen in eerste instantie uit van wettige middelen. Wanneer dit niet het gewenste effect had, moesten ze geweldloos actievoeren, met respect voor de rechten van anderen. Hiermee zouden ze het risico van straf bewust aanvaarden, en meewerken aan arrestatie en gerechtelijke vervolging. Het PPR-programma vond wel dat als aan die voorwaarden was voldaan, vervolging achterwege zou moeten blijven.³² In 1981 breidde de programmacommissie de paragraaf over burgerlijke ongehoorzaamheid uit, want 'de situatie kan zich voordoen dat de wettelijke volksvertegenwoordigers zó slecht inspelen op de behoeften van de bevolking, dat deze haar respect verliest voor de wet en in actie komt'.³³ In 1983 benadrukte het partijbestuur nog eens de principiële keuze voor geweldloze actie: het zou 'zelf niet meer meedoen als die grens wordt overschreden', en 'actief en

intensief eraan werken dat bewegingen en parlementaire democratie niet van elkaar vervreemden.³⁴

*Meedenken, meepraten, meebeslissen:
de strijd om medezeggenschap in het bedrijfsleven (1970-1972)*

Gezien de heisa eind jaren zestig rond de studentenbezettingen zou te verwachten zijn dat de universiteiten voor de PPR in deze periode het centrale aandachtspunt waren op het punt van 'democratisering'. De bezettingen domineerden de krantenkoppen, en leidden ook binnen de partij zoals gezegd tot debat, met name over de gekozen methodes van de studenten. In deze tweede fase, vanaf begin jaren zeventig, ging de PPR zich echter veel nadrukkelijker manifesteren op het terrein van de democratisering van het bedrijfsleven. Radicalere PPR'ers wilden het bedrijfsleven volledig socialiseren naar het model van arbeiderszelfbestuur, terwijl meer gematigde partijleden meer transparantie en controle op het bedrijfsproces het belangrijkste vonden. Voor de eerste groep was doorvoering van fundamentele hervormingen op het gebied van de medezeggenschap de inzet van de regeringsdeelname. Dat verschil van inzicht kwam scherp naar voren tijdens het kabinet-Den Uyl. Toen de wet op de ondernemingsraden die dit kabinet had voorbereid in 1978 werd aangenomen, kwam deze periode langzaam ten einde.

Nederland zat eind jaren zestig midden in een fusiegolf. In allerlei bedrijven en maatschappelijke organisaties was schaalvergroting het adagium. In deze fase van hoogconjunctuur waren bedrijfssluitingen door faillissementen minder aan de orde, maar tijdens de economische crisis die zich vanaf 1973 langzaam aftekende des te meer. De vele fusies waren aanleiding voor een publiciteitsstunt van de kleine PPR-fractie in de Tweede Kamer: zij wilde een parlementaire enquête naar de grote bedrijfsfusies tussen 1964 en 1968 om vast te stellen wie de machtige figuren waren in het bedrijfsleven. De fractie maakte daarmee handig gebruik van de geruchtmakende uitspraken die Jan Mertens, leider van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKKV), in oktober 1968 deed. Die stelde dat pakweg tweehonderd mensen alle belangrijke beslissingen namen in het Nederlandse maatschappelijk leven.³⁵ Mertens' uitspraken leidden tot een golf van onderzoeken door journalisten en academici naar deze mysterieuze tweehonderd mensen, en naar 'de elite' in het algemeen. Het wapen van de parlementaire enquête was sinds het onderzoek naar het regeringsbeleid tijdens de Tweede Wereldoorlog, afgerond in 1956, niet meer gebruikt. De enquête kwam er niet, maar de PPR genereerde wel aandacht.

De preoccupatie met democratisering van het bedrijfsleven hield verband met het feit dat de PPR zoals gezegd in de eerste jaren naast een intellectuelenpartij ook een partij met een sterke vakbondsvleugel was. De voorzitter

van de Nederlandse Katholieke Bond van Werknemers in de Bouwnijverheid Sint Joseph, Leo Brouwer, nam bijvoorbeeld plaats in het partijbestuur. Deze kritische vakbondsmensen vonden dat met name het NKV zich veel activistischer moest opstellen. De PPR raakte hierdoor sterk gericht op inspraak en medezeggenschap binnen bedrijven, waarvoor een programcommissie werd ingesteld. Op dat moment was veel in beweging: de banden van het NKV met de KVP werden doorgesneden. NKV-voorzitter Jan Mertens wilde niet langer in het bestuur van de KVP plaatsnemen. Jurgens schreef niettemin in 1969 dat de vakbeweging nadrukkelijker moest kiezen. Zij moest de politiek hinderlijk kritisch volgen en haar leden politiek bewust maken.³⁶ Volgens Tine Jager, een van de vijf Statenleden die zich in 1968 afscheidden van de KVP, verloor het NKV leden omdat het zich had losgemaakt van zijn moederpartij, de KVP, terwijl het nog geen nieuwe had gevonden. Zij en andere partijgenoten hoopten dat de PPR deze positie kon innemen, en zo een brede arbeidersaanhang zou kunnen veroveren.³⁷ Een van de KVP-afsplitsters in de Tweede Kamer, Paul Janssen, schreef in 1969 een notitie over de 'sociaal-economische verlangens van de PPR voor de komende regeringsperiode'. Meer gelijkheid in inkomen en vermogen was voor hem een prioriteit om ook de laagstbetaalden te verheffen zonder ze te betuttelen. Huisvesting, leefmilieu, lager onderwijs, zieken-, gehandicapten- en bejaardenzorg moesten worden verbeterd om aanwijsbaar het leven van de maatschappelijke achterhoede te verbeteren. Het minimumloon moest omhoog, net als de vermogens- en erfbelasting.³⁸ Deze ideeën kwamen nog neer op een verdere uitwerking van het beleid van zogeheten 'externe democratisering', die het politieke klimaat van de eerste helft van de jaren zestig bepaalde: gematigd progressieve politici zoals KVP-minister Gerard Veldkamp vatten toen democratisering vooral op als het toegankelijk maken voor gewone Nederlanders van een toenemend aantal voorzieningen, in het kader van de opbouw van de verzorgingsstaat. Een mooi voorbeeld daarvan is de toegang tot het onderwijs, die werd versterkt via de Mammoetwet, die in 1963 werd aangenomen en in 1969 in werking trad.

De nieuwlinkse bewegingen wilden eind jaren zestig echter een radicalere stap zetten richting *interne* democratisering. Dat ging veeleer over de macht *binnen* organisaties. De studentenbezettingen zijn daar het bekendste voorbeeld van. Net zoals de studenten directe invloed binnen de universiteiten eisten, wenste de PPR directe zeggenschap in bedrijven door de bezitsverhoudingen te doorbreken: Janssens notitie stelde dat de arbeid het kapitaal moest organiseren en niet omgekeerd, want 'bezit is geen titel voor machtsuitoefening'.³⁹ Er was wat dit betreft nog een wereld te winnen. De inspraak van werknemers stond volgens de PPR nog in de kinderschoenen.⁴⁰ Zij eiste daarom een einde aan de ondemocratische structuur van bedrijven. Als overgangsmaatregel naar zelfbestuur diende medebestuur tot stand

te komen van werknemers en aandeelhouders. Samen moesten die de raad van commissarissen vormen, als hoogste beleidsorgaan in de onderneming. Als de directie maatregelen overwoog met ingrijpende consequenties voor werknemers, zoals fusies en automatisering, moest zij terstond de ondernemingsraad raadplegen. Bovendien wilde het program vermogensongelijkheid bestrijden, onder andere met behulp van winstdelingsregelingen en vermogensaanwasdeling.⁴¹ Ondernemingen moesten verplicht een ondernemingsraad hebben, en die moest echt iets te zeggen krijgen, met name over het sociale beleid en de samenstelling van de raad van commissarissen. Die moest bestaan uit deskundige mensen die het belang van de onderneming dienden; het programma wilde overigens niet dat er aparte commissarissen zouden komen namens de werknemers- en aandeelhouders, die elk 'voor hun eigen standje' op zouden komen.⁴² Die opmerking is relevant omdat zij laat zien dat de PPR het naoorlogse harmoniemodel niet simpelweg wilde vervangen door een conflictmodel. Volgens de programcommissie moest democratisering de werknemer in staat stellen 'zich met zijn beste krachten en hoedanigheden, in het bijzonder ook met een groot verantwoordelijkheidsbesef, en in een goede geest van samenwerking voor deze onderneming in te zetten.'⁴³

In juli 1969 schreef PPR-bestuurslid Pier van Gorkum onder de titel 'Mee-denken, meepraten, meebeslissen' dat de PPR het komende jaar extra aandacht zou gaan besteden aan fusies en bedrijfssluitingen. Via acties en demonstratieve bijeenkomsten moesten politieke vernieuwers en vakbonden arbeiders ervan bewust maken dat de werknemers de verkiezingen beslissen.⁴⁴ Van Gorkum was een kleurrijk figuur. De gepromoveerde socioloog was docent aan de sociale academie De Horst en een spin in het web van het actiemilieu. Afkomstig uit een gereformeerd nest, werd hij actief in het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV): 'Het leek me logischer dat je de strijd voor recht en gelijke kansen aan het Evangelie koppelde. Dat optreden van Christus, dat sprak me geweldig aan.'⁴⁵ Hij richtte met anderen de Werkgroep voor een Maatschappijkritische Vakbeweging op, die de vakbonden wilde radicaliseren. Binnen de PPR ontwikkelde Van Gorkum zich begin jaren zeventig met Dolf Coppes tot de voorman van de radicalere stroming. De vele fusies en bedrijfssluitingen eind jaren zestig achtte Van Gorkum kenmerkend voor de machteloosheid die achter 'meedenken, meepraten, meebeslissen' schuilging. Meer dan aan de universiteiten bleek daar 'hoe weinig volwassen burgers in Nederland nog te vertellen' hadden over zaken die hen direct raakten. Medezeggenschap stond overal, van kerken, scholen, politiek, bedrijven tot het leger, in het middelpunt van de belangstelling, maar als het ging om concreet medebeslissingsrecht lag het anders. Meepraten, constateerde hij cynisch, vonden de machthebbers prima. Niemand was immers verplicht te luisteren. Zolang het maar niet onttaardde in tegenspreken:

inspraak moest 'constructief' zijn. Mensen konden intussen zomaar worden ontslagen, aldus Van Gorkum, ondanks de ondernemingsraden, die ze in naam 'medezeggenschap' gaven.⁴⁶

Bij bedrijfssluitingen was medezeggenschap nodig over wat, waar en hoe te sluiten, over omscholing en herscholing, bedrijfsplanning en vervangende werkgelegenheid. Het kweken van politiek bewuste en zelfstandig handelende Nederlandse staatsburgers begon bij het alledaagse arbeidsleven.⁴⁷ PPR'ers als Van Gorkum en Janssen stond daarom de vorming van een fabrieksraad voor ogen. Met deze roep om 'arbeiderszelfbestuur' sloot de PPR zich aan bij een internationale trend. De studentenopstand in Frankrijk van mei 1968 was mede een succes omdat hij gekoppeld werd aan een staking van fabrieksarbeiders, die *autogestion* eisten, 'zelfbeheer'. Die idee van arbeiderszelfbestuur was in de jaren zeventig enorm populair in progressieve kringen. De Franse aanhangers van *autogestion* lieten zich daarbij inspireren door hét model voor arbeiderszelfbestuur voor progressieve politici en intellectuelen: Joegoslavië, waar Tito (1892-1980) leiding gaf aan een eigenzinnige vorm van communisme, onafhankelijk van Moskou. Joegoslavische fabrieken kenden, althans op papier, sinds 1948 een verregaande vorm van arbeiderszelfbestuur (*samoupravljanje*).⁴⁸

Het is niet verwonderlijk dat het Joegoslavische model aftrek vond in een partij die 'radikaal' in de naam voerde. Toch vond bijvoorbeeld Van Haren het geen goed idee om, net nu de PPR tot een akkoord moest komen met de PvdA, nóg radicalere ideeën op tafel te leggen. Bovendien: hoe geweldig werkte het geroemde Joegoslavische systeem nu echt? De invoering daarvan was pas mogelijk geworden nadat alle productiemiddelen waren genationaliseerd. De PPR wilde kapitaal en arbeid juist gelijkwaardig aan elkaar maken – en dan hielp het niet om er bij voorbaat van uit te gaan dat dit onmogelijk was, zoals in het Joegoslavische model.⁴⁹ Volgens Janssen betekende arbeiderszelfbestuur ook nadrukkelijk iets anders dan nationalisering. Ophoping van kapitaal bij de staat vond hij even verwerpelijk als opstapeling van vermogen bij privépersonen. Veeleer wilde hij zo veel mogelijk mensen van onderop iets beslissends te zeggen geven over de bestemming van het kapitaal.⁵⁰ In het Progressief Akkoord, dat de PPR in 1969 sloot met de PvdA en de PSP, propageerden de radicalen ook geen grootscheepse nationalisering, wel medebeslissingsrecht van werknemers, vermogensaanwasdeling, spaarloon, investeringsloon en vormen van gemeenschappelijk bezit binnen de onderneming. Medebeslissingsrecht moest voorkomen dat 'de macht weer op andere plukjes komt te zitten en daar nieuwe elites kweekt'.⁵¹

De PPR zag hervorming van de ondernemingsraden als een belangrijk middel om arbeiderszelfbestuur te realiseren. In 1970 kwam het centrum-rechtse kabinet-De Jong met een ontwerp voor een nieuwe wet op de ondernemingsraden. De bestaande wet uit 1950 was kenmerkend voor het

PIER VAN GORKUM: HET RADICALE BUITENBEENTJE VAN DE PPR

Anne Bos

Voor Pier van Gorkum kon de maatschappijvernieuwing en in het bijzonder de democratisering van het bedrijfsleven niet snel genoeg gaan. Om zijn doel te bereiken zette hij alles in. Zo stond in zijn achtertuin in de lommerrijke Prof. Lorentzlaan in Zeist een caravan met in rode letters het opschrift: *PPR-Actie- en Informatiecentrum voor Ondernemingsraden*. Met die caravan als rijdend kantoor trok Van Gorkum langs bedrijventerreinen om net buiten de fabriekspoort voorlichting te geven over de herziening van machtsverhoudingen binnen de onderneming.¹

Na een studie en promotie in de economische wetenschappen werd Van Gorkum actief in de vakbeweging Christelijk Nationaal Vakverbond (cnv), en in 1968 sloot hij zich aan bij de PPR. Zijn missie daar was werk te maken van het arbeiderszelfbestuur, zoals dat werd verwoord in *Keerpunt 1972*, het regeerakkoord van de progressieve drie. In december 1972 werd hij lid van de Tweede Kamer voor de PPR. Het onderhandelingsresultaat van zijn partij bij de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl vond Van Gorkum erg mager, maar het was 'beter dan een herleving van het kabinet-Biesheuvel'. Verder dan het voor kennisgeving aannemen van het regeringsprogramma zou zijn binding aan het nieuwe kabinet niet gaan.

Pier van Gorkum tijdens een debat in de Tweede Kamer, 3 december 1974.

In de regeringsverklaring beloofde minister-president Joop den Uyl spoedig de SER om advies te vragen over 'het functioneren van de ondernemings-

raden, hun structuur en samenstelling, uitbreiding van hun bevoegdheden en hun verhouding tot het bedrijfvennetwerk'. Het beleid was erop gericht te bevorderen dat nieuwe regelingen niet later dan in 1975 zouden worden gerealiseerd.² In augustus 1974 temperde minister van Sociale Zaken Jaap Boersma (ARP) in antwoord op schriftelijke vragen van Van Gorkum echter de verwachtingen. Bovendien liet het SER-advies op zich wachten.³ Van Gorkum was hiermee uiterst ontevreden. Hij verweet het kabinet conservatief beleid en zinspeelde binnenskamers op vertrek van de PPR uit het kabinet.⁴

In februari 1975 gooide Van Gorkum de knuppel publiekelijk in het hoenderhok. In *De Groene Amsterdammer* verkondigde hij dat het economisch kabinetsbeleid evengoed door de VVD had kunnen worden gevoerd. Had het nog wel zin 'om daar twee jaar mee door te emmeren'?⁵ Hij meende dat de PPR tijdens het partijcongres eind mei zou moeten beslissen of de kiezer aan zet was. Tot die tijd liet Van Gorkum geen moment onbenut om het vertrek van de PPR uit het kabinet te bepleiten, tot ergernis van zijn fractiegenoten. Aan de vooravond van het meicongres omschreef fractievoorzitter Bas de Gaay Fortman de stijl van Van Gorkum als 'typische oppositiepolitiek'. Dat mocht, maar Van Gorkum moest zich realiseren dat 'niemand ervan houdt eerst te worden uitgescholden en dan nog iets voor je te moeten doen'.⁶

Tijdens het congres op 31 mei 1975 haalde het voorstel om onmiddellijk met het kabinet te breken – vurig uitgedragen door Van Gorkum – het niet. Direct na deze nederlaag verklaarde Van Gorkum zichzelf 'buitenparlementair Kamerlid'. Hij wilde met zijn caravan door het land reizen om 'gewone mensen te informeren'. Het 'binnenparlementaire' werk van commissies en debatten vond hij maar 'gepriegel'. Hij zou alleen nog af en toe op het Binnenhof verschijnen om schriftelijke of mondelinge vragen te stellen aan bewindslieden.⁷ Zijn collega-fractieleden apprecieerden deze invulling van het Kamerlidmaatschap niet. Na wat getouwtrek verliet hij uiteindelijk in september 1975 de Tweede Kamer. Eind februari 1976 zegde hij zijn lidmaatschap van de PPR op.⁸

paternalistische harmoniemodel van de wederopbouw, en voor de corporatistische denkbeelden van de confessionele partijen. Zij bepaalde dat de bedrijfsleider de ondernemingsraad voorzat; de raad had daarnaast niet meer dan adviserende bevoegdheden. In veel bedrijven was er niet eens een ondernemingsraad.⁵² Paul Janssen kraakte het wetsvoorstel van het kabinet. Dat kwam niet eens in de buurt van werkelijke democratisering. De opstellers bleven volgens hem steken in de 'grijze modder van hun onwil om tot werkelijke democratische verhoudingen in de ondernemingen te komen', terwijl de wet uit 1950 toch aan grondige herziening toe was.

De nieuwe wet probeerde weliswaar om de ondernemingsraad om te vormen van een bevoogdend orgaan, veelal voorgezeten door de bedrijfsleider, tot een orgaan waarin werknemers ook voor hun belangen op konden komen, maar de PPR wilde veel meer: ze wilde dat de gekozenen onafhankelijk zouden kunnen opereren. Deze moesten daarnaast wezenlijke invloed krijgen op de gang van zaken in het bedrijf, niet alleen op spaarregelingen, maar ook op salarissen en bijscholing. De partij wilde ook dat de ondernemingsraad zijn fiat zou moeten geven bij fusies, sluitingen en reorganisaties. Toch achtte Janssen op dat moment een volledig instemmingsrecht, net zomin als het voorstel van D66 van een zelfstandige personeelsraad met uitsluitend gekozen leden, realistisch. D66 wilde een duidelijk dualistische verhouding tussen bedrijfsleiding en personeel, naar analogie van het beeld dat deze partij koesterde van de ideale parlementaire democratie: een heldere tegenstelling tussen regeringscoalitie en oppositie. Janssen streefde net als D66 arbeiderszelfbestuur na, maar hij zag niet in waarom er een tegenstelling tussen bestuurders en bestuurden moest worden gecreëerd.⁵³ De wijziging van de wet op de ondernemingsraden van 1970 vond Janssen kortom beter dan helemaal niets. Hij toonde zich de pragmatische vakbondsman door toch voor te stemmen.

Het partijbestuur sprak zich evenwel uit tegen het wetsvoorstel van het kabinet-De Jong. Dit voorstel volgde het advies van de vakcentrales namelijk niet op om de ondernemingsraad de helft van de commissarissen te laten kiezen. Het bestuur wilde uitbreiding van de beslissingsbevoegdheid tot het hele personeelsbeleid.⁵⁴ Er ontstond een progressieve agenda om tot een radicaal gedemocratiseerde ondernemingsraad te komen. Een radicale stroming binnen de PPR propageerde een zo democratisch en horizontaal mogelijke bedrijfsordening als een doel op zich.⁵⁵ Zowel in het verkiezingsprogramma voor 1971 als in het Progressief Akkoord (samen met PSP en PvdA) eiste de PPR experimenten met arbeiderszelfbestuur, medebeslissingsrecht inzake bedrijfssluitingen, reorganisaties en fusies, en het kiezen door werknemers van de helft van de commissarissen.⁵⁶ In het Progressief Akkoord werd daarnaast de wens opgenomen van de vorming van een permanent college van

onderzoek naar de concentratie van economische macht door bedrijfsfusies. Dit college zou dergelijke fusies moeten kunnen verbieden.⁵⁷

De voorvechters van deze radicale agenda vonden gematigder mensen als Ivo van Haren tegenover zich. Op een werkcongres in 1970 gaf hij aan met hun versie van arbeiderszelfbestuur weinig te kunnen beginnen. Het partijcongres wilde misschien die kant op, maar de door hem voorgezeten programcommissie democratisering bedrijfsleven had daar niet op aangedrongen. Zeker, de huidige situatie ging te veel uit van het kapitaal. Een autonome ondernemingsraad moest volgens Van Haren evenveel macht krijgen als de ondernemer en aandeelhouders. Maar al te revolutionair moest men dit niet door willen voeren, en zeker bestaande individuele rechten niet afnemen. Hij had heel radicale ideeën, maar zei wel te hebben geleerd dat men die niet realiseert door 'erop af te hollen'. Nederlanders waren misschien toch gewoon een klootjesvolk, geen land van revolutionairen. Als 'Radikaal' ging betekenen 'alles meteen of helemaal niets', konden ze zich beter 'Politieke Partij Ridikulen' gaan noemen.⁵⁸

Ten opzichte van de radicalere stroming bevond Van Haren zich inmiddels in de minderheid. Het ideaal van arbeiderszelfbestuur was voor veel PPR'ers aantrekkelijk als een manier om handen en voeten te geven aan de gewenste drastische maatschappijhervorming. Wanneer gewone mensen controle kregen over de economie, gaf dat ze meer grip op hun eigen leven, en de mogelijkheid om het bedrijfsleven bij te sturen in de richting van meer maatschappelijke verantwoordelijkheid, zowel in Nederland als daarbuiten.

*'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg':
Zuid-Amerika als model voor een derde weg*

Rond de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 vonden er grote veranderingen plaats in de PPR. De partij verbreedde haar profiel en kreeg in Bas de Gaay Fortman een charismatische voorman. Zij ging de eigen identiteit meer benadrukken ten opzichte van KVP en PvdA. De leden van het eerste uur die afkomstig waren uit de katholieke vakbeweging trokken zich steeds meer terug, mede omdat ze vonden dat de partij te veel geëkaapt werd door de idealistische, hoogopgeleide figuren die historicus Fred van Ginneken treffend aanduidt als de 'rietsuikervleugel', die internationale solidariteit en engagement met de derde wereld vooropstelde. Terwijl de PPR in de retoriek christelijke arbeiders probeerde aan te spreken, was zij in de praktijk een intellectuele voorhoedepartij geworden. Media en kiezers associeerden de PPR met buitenparlementaire actie. Dat paste bij de leden, die 'priester, dominee, maatschappelijk werker, leraar, vormingsleider, wetenschappelijk medewerker, student of journalist' waren.⁵⁹ De geleidelijke verwijdering van

de vakbeweging betekende echter niet dat het engagement van de PPR met democratisering in het bedrijfsleven afnam. Het kwam er vooral op neer dat de gematigder vakbondsleden minder dominant werden dan mensen als de maatschappijkritische vakbondsman Van Gorkum, die ook buitenparlementaire actie propageerde.⁶⁰

De Kamerverkiezingen liepen voor de PPR uit op een teleurstelling. De partij liep op een haar na een derde zetel mis. Partijideoloog Michel van Hulten constateerde dat het losweken van christelijke arbeiders van de confessionele partijen niet werkte: die stroomden namelijk direct door naar de PvdA en de VVD. De PPR moest accepteren dat ze niet een enorme electorale machine was, maar een intellectuele voorhoedepartij die Nederland bewust wilde maken van nationale en internationale solidariteit. De PPR moest ervoor zorgen dat de eventuele Progressieve Volkspartij, die uit de progressieve samenwerking met de PvdA en D66 voort zou kunnen komen, niet een gezapige 'net links van het midden'-club werd, maar structurele democratisering, vredespolitiek en gelijke mogelijkheden nastreefde. Ook voor Van Hulten bleef democratisering dus belangrijk. Kernvraag voor hem daarbij was:

'Wie profiteert er eigenlijk van een bepaalde politiek en wie betaalt ervoor?' Worden hierdoor machts- en geweldsstructuren in stand gehouden of wordt er een ontwikkeling door op gang gebracht die steeds meer iedere mens centraal weet te stellen, ieder steeds meer de kans weet te geven volwaardig mens te zijn en mee te beslissen over zichzelf en over zijn wereld?⁶¹

Het engagement binnen de PPR met de derde wereld werd sterk gevoed door de verkiezing van Bas de Gaay Fortman tot lijsttrekker en daarmee tot partijleider, die de economische democratie, net als vrede en milieu, nadrukkelijk in een internationaal licht plaatste. De Gaay Fortman had scherpe kritiek op de internationale economische macht van het Westen, en had democratisering hoog in het vaandel staan. De PPR had tot taak economische macht aan de kaak te stellen, waar die zich ook manifesteerde. Ontwikkelingslanden moesten controle over hun eigen grondstoffen krijgen.⁶² Naast werkgroepen voor vrede, milieu, volksgezondheid, landbouw en ontwikkelingshulp werd er ook een voor economie ingericht, 'omdat in het beleid van de PPR het doorzien van en het strijden tegen de economische machtsstructuren een centrale plaats zal innemen.'⁶³

Daarnaast kreeg de PPR na de verkiezingen van 1971 een nieuwe, energieke partijvoorzitter in de persoon van Dolf Coppes. Deze had sterke banden met de vakbeweging in Zuid-Amerika en voelde zich sterk betrokken bij de radicale strijd van met name de Confederacion Latino-americana Sindical Cristiana (CLASC), de federatie van christelijke vakbonden in

Latijns-Amerika. Daar haalde hij inspiratie vandaan voor de agenda van democratisering en arbeiderszelfbestuur. Coppes benadrukte net als De Gaay Fortman de samenhang tussen nationale en internationale solidariteit. Al sinds 1968 engageerden hij en andere PPR'ers zich al sterk met de studentenbeweging in Mexico, die rond de organisatie van de Olympische Spelen met grof geweld werd neergeslagen. Coppes knoopte samen met onder anderen partijleden Gerard van Pijkeren en Wouter van Dam banden aan met de CLASC. Ze zetten een Nederlandse afdeling op, die geld inzamelde voor de CLASC in Zuid-Amerika en het werk van de CLASC meer bekendheid wilde geven. Het ging CLASC NL om solidariteit met hen die het veel minder hadden, om 'georganiseerd op te trekken tegen de kleine groepen met de nauwelijks te doorbreken macht'. Controle op de overgemaakte gelden vonden ze paternalistisch.⁶⁴

Het is goed te begrijpen dat PPR'ers verwantschap zagen met de CLASC. Net zoals de PPR sinds haar oprichting geen confessionele partij meer wilde zijn, schrapte de CLASC in 1972 het woord 'christelijk' om associatie met de kerken te vermijden. De Central Latino-american de Trabajadores (CLAT) had vanaf toen aangesloten vakbonden in bijna alle Zuid-Amerikaanse landen. In Haïti steunden deze de guerrillastrijd, in Chili waren ze legaal. De charismatische leider van de CLAT was de Argentijn Emilio Máspero (1927-2000), een bekend supporter was de Braziliaanse aartsbisschop Dom Hélder Câmara (1909-1999), een zogeheten bevrijdingstheoloog, die streefde naar sociale en economische gerechtigheid. De CLAT wilde net als de PPR structurele hervormingen om een einde te maken aan onderdrukking en uitbuiting. Zij wees daarbij zowel het Amerikaans imperialisme als het Sovjet-communisme af. Ze wilde onafhankelijk daarvan een eigen modelmaatschappij verwezenlijken: een 'derde weg'. Ook haar methoden sloten aan bij die van de PPR: materiaal verspreiden om het bewustwordingsproces op gang te brengen, onderwijs, vorming en politieke druk, bijvoorbeeld door kritiek op paus Paulus VI.

Coppes gaf het voorzitterschap van CLAT NL 'met pijn in het hart' op toen hij partijvoorzitter werd.⁶⁵ In 1972 schreef hij het discussiestuk 'Nu is het meest radicale nog niet goed genoeg', dat sterk door Máspero was geïnspireerd. Hij bekritiseerde daarin de economische orde, die door haar obsessie met nuttigheid, productiviteit en efficiency het milieu verontreinigde en menswaardig leven onmogelijk maakte. In deze kapitalistische 'wanorde' bleef de werknemer een ondergeschikte, een 'kostenfaktor in het maken van winst voor de eigenaars van de produktiemiddelen. De verworven inspraak handelt slechts over arbeidsomstandigheden en loon.'⁶⁶ Het westerse kapitalisme paaide werknemers met consumptie en arbeidsvoorwaarden, waardoor die geen echte beschikkingsmacht meer claimden. Nog veel erger was

het evenwel in de derde wereld, waar werknemers noch welvaart noch macht hebben.

De PPR wilde volgens de inmiddels uitgetreden priester Coppes 'in discussie en verkondiging' – let op de religieuze terminologie – getuigen van de noodzaak van een derde weg tussen kapitalisme en communisme. CLAT was hét voorbeeld van een 'niet Amerikaans of Russies geïnfiltreerde organisatie'; Coppes zag de congresrede van zijn held Máspero uit 1971 als een blauwdruk om 'uitbuiting, armoede, milieubedreiging, konsumptieroes, de arbeidsonvreugde' aan te pakken. Centrale economische planning moest gepaard gaan met arbeiderszelfbestuur in ondernemingen en bedrijfstakken. Die ondernemingen moesten via de volksvertegenwoordiging de regering opdragen ordening aan te brengen middels een planeconomie: ondernemingen waren daaraan ondergeschikt, en op privéwinst gerichte banken verboden. Coppes' visie voorzag zo in een drastische socialisering: 'Eigendom van de onderneming berust bij de ondernemingsgemeenschap, en vervalt bij het ontbinden van die gemeenschap aan de nationale gemeenschap.' Deze arbeidsgemeenschap garandeerde iedere werker maximale bestaanszekerheid. Dit betekende echter geen communistische heilstaat; het privébezit van arbeiders bleef onaangetast. Dat leverde een spagaat op, zo realiseerde Coppes zich. 'Van de individuele mens zal deze spanning tussen gerichtheid op de gemeenschap enerzijds en eigen vrijheid anderzijds een sterke mentaliteitsverandering vergen, die vooral in onderwijs en vorming moet worden bereikt.' Coppes zag al met al een 'blauwdruk' om het kapitalisme te ondergraven, zónder in staatsdirigisme te vervallen – een vanaf de basis opgebouwde radendemocratie.⁶⁷

Cuba en Chili lieten volgens Coppes zien wat er gebeurde als een maatschappelijke omwenteling 'respektievelijk met geweld en via demokratiese verkiezingen' onvoldoende steun had onder het volk. Dat eindigde in een reactionair bloedbad. Máspero wilde in Zuid-Amerika door onderwijs en bewustwording een volksbeweging scheppen die nog veel groter was dan de vijf miljoen leden van de CLAT. Tegen de tijd dat die brede 'volkskracht' er wel zou zijn, achtte Máspero geweld in principe toegestaan om zich te bevrijden van de onderdrukker. Coppes vond kritiek daarop hypocriet, gezien de westerse neokoloniale onderdrukking. Samenwerking met dit soort volksen bevrijdingsbewegingen was niet meer dan vanzelfsprekend. Anderzijds benadrukte hij dat de PPR alleen die bewegingen kon steunen die, zoals de CLAT, in principe de geweldloze weg van de bewustwording wilden gaan. Het is niet moeilijk te zien wat Coppes in de visie van Máspero aansprak: het was een werkelijk radicale visie, die tegelijk uitging van een voorhoede die vooral bewustwording predikte en zelf niet de gewapende strijd opnam.

Coppes' stuk werd op het PPR-congres in 1972 met brede instemming ontvangen. Eduardo Gramilo van CLAT was daar ook aanwezig. Hij betoogde

omstandig dat zijn mensen wel gedwongen waren tot een revolutie tegen de kleine bezittende klasse. Henk van Zuthem, socioloog en lid van de ARP, was gevraagd om op het congres zijn licht te laten schijnen over de economische democratisering. Hij provoceerde zijn gehoor door te wijzen op de grote spanning tussen centrale overheidsplanning en de decentralisatie die nodig was voor democratisering. Arbeiderszelfbestuur vond hij sympathiek, maar zouden de arbeidersraden noodzakelijk betere besluiten nemen? De ervaringen in Joegoslavië op dit punt waren weinig hoopgevend. Die arbeiders moesten ook niet worden opgehemeld. Weinig wees erop dat die bereid waren om kritisch na te denken over de maatschappelijke gevolgen van hun industriële productie en consumptie. In een felle discussie over de dreigende massaontslagen bij AKZO, waar in september de bedrijfsbezetting van de ENKA plaats zou vinden, stelde Van Zuthem dat arbeiders niet alleen in hun eigen werkgelegenheid geïnteresseerd moesten zijn. Opvallend genoeg vond Van Hulten ook dat het niet primair ging over wie het bezit in handen had, maar of er een goede controle was op de macht, waarmee hij aangaf in de discussie over arbeiderszelfbestuur minder ver te gaan dan Coppes en Van Gorkum.⁶⁸

Het radicale denken over democratisering in deze fase sloeg neer in het stembusakkoord *Keerpunt 1972*, waar de PPR met PvdA en D66 aan meedeed. De progressieve drie stelden daarin de eis van meer gelijkheid en doorbreking van de 'allesbeheersende materiële en bezitsmoraal'.⁶⁹ Zo zouden mensen zeggenschap over hun toekomst krijgen, en ruimte voor zelfontplooiing en creativiteit. *Keerpunt* wilde bijvoorbeeld een gekozen formateur, meer ondersteuning voor het parlement, afschaffing van de Eerste Kamer, en ruimte voor burgers om initiatiefwetsvoorstellen in te dienen. *Keerpunt* deed drastische voorstellen voor democratisering in bedrijven, zoals het verbieden van fusies om conglomeraten en kartels tegen te gaan. Grotere bedrijven (niet nader werd gespecificeerd hoe groot) moesten een parlementaire commissaris krijgen. Het wilde af van besloten vennootschappen met meer dan vijftig werknemers. Volledig gekozen ondernemingsraden zouden alle schriftelijke stukken mogen inzien en stemmen over ingrijpende besluiten zoals fusie, sluiting, benoemingen, investeringen en personeelsbeleid, met mogelijkheid van beroep. Het PPR-bestuur voegde hier zelf aan toe dat ondernemingen moesten bijdragen aan een fonds om vervangende werkgelegenheid of omscholing te betalen.⁷⁰ In een discussie binnen de afdelingen werd nog eens duidelijk waarom bedrijfssluitingen zo'n belangrijk thema waren voor de PPR: 'Daar worden we met de neus gedrukt op onmacht, zowel van de werknemers van de bedrijven als van de bedrijven als geheel', en hier blijkt maar weer dat er 'een grote angst bestaat voor werkloosheid, vooral door de materiële en geestelijke gevolgen die in onze maatschappelijke orde aan het werkloos zijn vast zitten'.⁷¹

Echte zeggenschap: naar een radicalere wet op de ondernemingsraden (1973-1977)

Na de grote overwinning van de PPR bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 trad de partij, na lange onderhandelingen met PvdA, D66, KVP en ARP, toe tot het kabinet-Den Uyl. In dit kabinet zette de PPR onder andere in op een vervanging van de door het kabinet-De Jong ingevoerde wet op de ondernemingsraden door een radicalere versie, die arbeiders meer echte zeggenschap zou geven binnen de onderneming, door een zelfstandige ondernemingsraad en de mogelijkheid om commissarissen te benoemen. De PPR-fractie wilde dit niet tot breekpunt maken, wat in 1975 leidde tot de uittocht van een ongeduldige fractie uit de partij. Mede doordat de PPR de druk op de ketel hield, kwam minister van Sociale Zaken Jaap Boersma (ARP) wel met een wetsvoorstel, dat uiteindelijk in 1978 door het centrumrechtse kabinet-Van Agt zou worden doorgevoerd. Daarmee kwam de fase waarin arbeiderszelfbestuur centraal stond in het PPR-streven naar democratisering gaandeweg ten einde.

De Gaay Fortman noemde in februari 1973 in zijn congresrede de democratisering in bedrijven als eerste programmapunt, voor vrede, milieu en het recht van ieder individu op welzijn. De nieuwe fractie in de Tweede Kamer ging er gelijk mee aan de slag. Pier van Gorkum pleegde een interpellatie over de besloten vennootschapsvorm en over het misbruik dat AKZO volgens hem daarvan had gemaakt om personeel te kunnen ontslaan.⁷² PPR, PvdA en D66 traden toe tot het kabinet-Den Uyl, dat daarnaast uit ministers van de ARP en KVP bestond. Voor de progressieve drie waren de ondernemingsraden daarbinnen een belangrijk element in hun streven naar de democratische spreiding van kennis, inkomen en *macht*.

Pier van Gorkum werd als Kamerlid het uithangbord van de radicale maatschappijkritische lijn, gesteund door bestuursleden als Leo van den Berg, die in de *Radikalen-krant* schreef dat de derde wereld niet bestond: die was net zo goed hier in Nederland. Arbeiders werden 'medewerkers' genoemd, maar nog steeds onderdrukt. Democratisering vond hij een doel op zich; de PPR moest 'socialisties' zijn.⁷³ Van Gorkum zette zijn ideeën in 1973 op het programcongres uiteen. De democratisering van bedrijven ging voor alles. Daar werden de wezenlijke beslissingen genomen voor het leven van mensen. Ondernemingen werden steeds groter en internationaler. Ze waren gewetenloos, en bekommerden zich niet 'om menselijk leed en sociale gerechtigheid'. Vrede, welzijn, milieu en de derde wereld bleven onoplosbare problemen, zolang de gemeenschap niet beschikte over grondstoffen, energie, arbeid en kapitaal. Daarvoor was meer nodig dan een mentaliteitsverandering; er moesten structurele hervormingen komen. Van Gorkum wilde onder andere een parlementaire enquête naar de '200 van Mertens', en

afschaffing van de Sociaal-Economische Raad (SER): in plaats van het harmoniemodel te volgen, moesten vakbonden eigen standpunten innemen. De ondernemingsraad (or) moest zelfstandig zijn en de helft van de commissarissen aanstellen.⁷⁴ Van Gorkum kreeg een speciale fractieassistent, Jaap Roëll, om een informatiebureau voor ondernemingsraden op te richten. Dat ondersteunde or-leden en trachtte ze tegelijk politiek bewust te maken.⁷⁵

Tijdens de kabinetsformatie bracht de PPR de wens tot herziening van de wet van 1971 in.⁷⁶ De KVP en een groot deel van de ARP hadden echter helemaal geen behoefte aan hervorming van de ondernemingsraden. Ze wilden geen afstand doen van het corporatistische ideaal van de gezamenlijke vergadering met de bedrijfsleider, en waren doodsbang dat een dualistische structuur polarisatie en conflict de bedrijven in zou brengen, en ze gruwden van arbeiderszelfbestuur. Een minderheidsnota uit 1968 van de jonge ondernemer Ruud Lubbers biedt een goed beeld van de denkwijze van de KVP. Lubbers voelde zich aanvankelijk aangetrokken tot de radicalen. Hij ondertekende het 'Manifest van KVP-radicalen' in 1967, dat onder andere meer inspraak voor werknemers eiste.⁷⁷ Lubbers ging uiteindelijk niet mee met de afsplitsing die tot de oprichting van de PPR zou leiden, maar nam wel plaats in de commissie democratisering bedrijfsleven van de PPR, om daarbinnen zijn invloed te doen gelden. Daarin keerde hij zich tegen beslismacht voor ondernemingsraden, want 'democratisering schiet haar doel voorbij als de vertegenwoordigende lichamen teveel verzelfstandigd zijn'. Een zelfstandige ondernemingsraad vond hij vreselijk, want 'niets werkt zo fnuikend voor de democratiseringsgedachte als het verworden van democratisch geachte organen tot frustrerende machtsinstituten'. Men moest werknemers geen irreëel beeld voorschotelen van wat er in de huidige economische orde kon. Het idee om de bedrijfsleider zijn rol als hoofd van de ondernemingsraad af te nemen zag Lubbers als een 'motie van wantrouwen' richting ondernemers. Een speciaal door de werknemers aangesteld lid van de raad van commissarissen introduceerde evenzo alleen maar belangentegenstellingen. Je moest ondernemers proberen te 'winnen voor wat nodig was', in plaats van ze 'kalt te stellen'.⁷⁸

Een veel grotere afstand tot Van Gorkums ideeën is niet denkbaar. De KVP- en ARP-bewindspersonen in het te vormen kabinet wilden niet verder gaan dan verruiming van de bevoegdheden, terwijl in *Keerpunt 1972* nadrukkelijk de wens van een volledig zelfstandige, door het personeel gekozen ondernemingsraad stond.⁷⁹ In de formatie werd als compromis besloten eerst een advies te vragen bij de SER. Van Gorkum zei in zijn fractie dat dit neerkwam op een blokkade van zijn agenda: 'Als aan democratisering van het bedrijfsleven niets gebeurt in deze periode doe ik niet mee, aangezien daarmee de grondslag voor het kabinet ontvalt.' Tot ergernis van zijn fractiegenoten zei hij al tijdens de formatie zich niet gebonden te voelen aan de onderhandelingen. De PPR-fractie eiste in ieder geval dat minister van

RIA BECKERS: EEN VROUW UIT ÉÉN STUK

Anneke Ribberink

Ze was in november 1974 de tweede vrouwelijke partijvoorzitter in Nederland, na Haya van Someren-Downer (vvd) in 1969. Nog belangrijker: Ria Beckers werd de eerste vrouwelijke lijsttrekker en fractieleider in de Tweede Kamer, in mei 1977. Ze was voortdurend bezig de PPR- en later GroenLinks-punten naar voren te brengen, binnen en buiten het parlement:¹ opkomen voor de laagst-betaalden, ook in ontwikkelingslanden, het basisinkomen, ontwapening, rechten van dieren, en milieu in het algemeen. Ze eindigde haar politieke loopbaan als fractieleider van GroenLinks, van september 1989 tot april 1993.² Een doorbraak van het glazen plafond van jewelste, ook al was de PPR een kleine fractie.

De verkiezingen leverden niet veel op. De PPR had onder haar leiding drie zetels in 1977 in de Tweede Kamer. Dat bleef het maximaal haalbare. Een aantal jaren had Beckers één collega. Als fractievoorzitter van GroenLinks gaf ze leiding aan vijf collega's in de Tweede Kamer.³ De teleurstellende uitslagen waren aanleiding tot kritiek op haar lijsttrekkerschap. Bas de Gaay Fortman en andere partijprominenten waren het niet eens met haar koers. Beckers en de toenmalige PPR stelden hun overtuigingen boven het door de partijkanonnen gewenste compromis, gericht op regeringsverantwoordelijkheid – al stelden de partijleider en haar aanhang deze niet uit de weg te willen gaan. Beckers won de partijstrijd en bleef op haar post. Ze steunde de anti-cda-motie van haar partij bij haar verkiezing tot lijsttrekker in 1977. Volgens critici was het een overwinningsnederlaag, die de partij aanhoudend tot de oppositiebanken veroordeelde.

Als politiek leider was Beckers erop gericht de diverse partijvleugels binnenboord te houden, waardoor ze het verwijt kreeg kleurloos te zijn. Zijzelf zag dit anders: het ging om progressief beleid. Strategie en tactiek waren daaraan ondergeschikt. Beckers' wat moeizame verhouding met de televisiedemocratie was sommigen, onder wie De Gaay Fortman, een doorn in het oog. Ze stelde altijd de inhoud voorop en hechtte weinig aan uiterlijke representatie en mediaoptreden.⁴

Beckers stond niet in de eerste plaats bekend als feministe, maar dat was ze wel. Gewoon door te laten zien dat een vrouw minstens zo goed een fractie kon leiden als een man. Hierdoor daagde ze de bestaande misvatting over het gebrek aan politieke competentie van vrouwen stevig uit. Als het zo te pas kwam, verklaarde ze zich solidair met feministen en sprak ze zich uit tegen 'hanegedoe'.⁵ En net als andere vrouwelijke politieke leiders kreeg Beckers de bekende (beruchte) etiketten opgeplakt als 'moeder' (PPR) en 'akela' (GroenLinks).⁶ Kan de eerste, rolbevestigende bijnaam met een beetje goe-

de wil nog positief worden geïnterpreteerd, dit geldt niet voor de tweede. Daadkrachtig optredende vrouwen weken, en wijken, af van het traditionele genderpatroon. Moeder was ze inderdaad, van drie kinderen. Zij en haar man deelden de zorg voor kinderen en huishouden. Zo pasten ze voorbeeldig in een van de centrale doelstellingen van de tweede feministische golf.⁷

Beckers was van oorsprong lerares klassieke talen. Deze achtergrond kwam tot uiting in haar retorische kwaliteiten. Haar redevoeringen in de Tweede Kamer waren altijd goed opgebouwd, zowel inhoudelijk als stilistisch. Bovendien schreef ze graag. Je komt haar naam nogal eens tegen als inleidster bij een bundel of brochure. Zo publiceerde ze tweemaal in een bundel 'nonsensgedichten' uit 1989, waarvan één keer over Onno Ruding, minister van Financiën in de eerste twee kabinetten-Lubbers (1982-1989). Hij slaagde erin de staatsschuld aanzienlijk terug te brengen, maar was vanwege zijn bezuinigingsbeleid niet populair bij links. Een strofe uit Beckers' gedicht:

Zo kunnen we allemaal van Onno Ruding leren
Hoe we de kaasschaaf moeten hanteren.
En als we weer zo'n heroverwegingsrapport hebben gehad,
Denk ik venijnig: Pas op je woorden schat.⁸

In woord en geschrift kruiste ze de degens met minister-president Ruud Lubbers. Ze attaqueerde eveneens zijn bezuinigingsbeleid, wat hij niet leuk vond. Beckers sprak hem aan op hun gemeenschappelijke achtergrond van christen-radicalen en raakte daarmee een gevoelige snaar. Beiden waren overtuigd katholiek. Bekend is het voorbeeld uit 1986, toen ze bij de Algemene Beschouwingen een brief voorlas van een oude dame, wier bejaardenhuis ten offer dreigde te vallen aan de financiële kaalslag. Hij werd er kwaad om. Des te meer valt op dat Lubbers Beckers lovend toesprak bij haar afscheid van de Tweede Kamer in 1993. Het was een blijk van de brede waardering die ze genoot.⁹ In overeenstemming met haar overtuiging werd Beckers na haar afscheid uit de politiek onder meer voorzitter van de Stichting Natuur en Milieu. Een vrouw uit één stuk.

Sociale Zaken Jaap Boersma met een voorontwerp kwam. Voor Van Gorkum en Coppes was 'dit geen punt zoals alle andere', al zei De Gaay Fortman dat harde garanties niet konden worden gegeven, zolang de confessionelen maar geen blokkades opwierpen. De fractie concludeerde ietwat raadselachtig dat 'voor Van Gorkum het moment om het kabinet te laten vallen eerder aan zou breken dan voor anderen'.⁸⁰

Van Gorkum wilde eigenlijk dat Den Uyl in de regeringsverklaring een wetswijziging aan zou kondigen. In ieder geval wilde hij onderhandse garanties van Boersma. Maar de premier beperkte zich in de regeringsverklaring tot het vragen van een SER-advies. KVP-fractievoorzitter Frans Andriessen, minister van Justitie Dries van Agt en minister van Economische Zaken Lubbers vonden een wetswijziging niet urgent: de inkt van de gewijzigde wet van 1971 was amper droog. Den Uyl wilde de helft van de commissarissen laten kiezen door de ondernemingsraad. In een terugblik noemde Van Agt de ondernemingsraden daarom van meet af aan omstreden.⁸¹ Binnen de SER ontstond net zo'n impasse. De werkgevers wilden eigenlijk geen aanpassingen. De SER talmde daarom met zijn advies, mede omdat de vakbeweging maar niet tot een eensgezind standpunt kwam. Anders dan de spoedig tot Federatie Nederlandse Vakvereniging (FNV) fusierende NVV en NKV wilde het CNV niet dat de ondernemingsraad tegenover de bedrijfsleiding kwam te staan.⁸² Coppes en Van Gorkum zagen het vooraf vragen van een SER-advies als een vertragingstactiek, hoewel De Gaay Fortman ze erop wees dat zo'n advies sowieso verplicht was. Op 17 oktober 1975 kwam de SER uiteindelijk met een totaal verdeeld advies.

Een essentieel punt in Van Gorkums 'democratische' ondernemingsraad was dat die ook commissarissen aan zou stellen: hij moest mede het bestuur vormen en meer doen dan alleen controleren. Tot ongenoegen van Coppes en Van Gorkum had Boersma al laten weten dat hij dat niet zag zitten; dit was exact het punt dat anathema was voor de confessionelen. Van Gorkum zei in februari 1975 tegen de pers dat er voor mei een plan moest liggen en dat er anders een kabinetscrisis kwam. Überhaupt was het kabinet-Den Uyl naar zijn mening een conservatieve deceptie, waar maar beter de stekker uit kon: 'We hebben het geprobeerd, maar het loont niet meer.'⁸³ Dit leidde tot een enorme ruzie met de rest van de fractie, die 'volstrekt afstand' nam van zijn woorden. Eind maart riep Van Gorkum opnieuw dat de PPR vervroegde verkiezingen wilde.⁸⁴ Minister Boersma wees de PPR haar plek: als ze uit het kabinet trad vond hij dat geen ramp, waarschijnlijk omdat de partij numeriek niet nodig was voor een Kamermeerderheid.⁸⁵ Op 10 april 1975 zei Boersma in de komende jaren 'nog geen ingrijpende veranderingen in de zeggenschapsverhoudingen in het bedrijfsleven' te verwachten. Daarmee viel voor Van Gorkum alles in duigen. 'Na twee jaar parlementair touwtrekken over vertragingen in de SER (...) weten we nu waar we aan toe zijn. De

afspraken in de kabinetsformatie krijgen geen reële inhoud; werknemers zullen de komende jaren ook weer voor voldongen feiten staan.' Hij eiste dat de PPR een kabinetscrisis zou forceren, omdat zij de hervorming van de ondernemingsraden volgens Van Gorkum in de formatie als breekpunt had geformuleerd.⁸⁶ Hoewel De Gaay Fortman zei dat de sfeer tussen progressieven enerzijds en de KVP- en ARP-bewindslieden anderzijds inmiddels wel bedorven was, vonden hij en zijn collega's in de Kamer een breuk met het kabinet niet wenselijk.⁸⁷

Zes van de achttien leden van het partijbestuur steunden Van Gorkum. Het PPR-congres liet zich op 31 mei in Nijmegen door De Gaay Fortman overtuigen dat kabinetsdeelname nut had: de PPR had toch haar zin gekregen in kwesties zoals de Oosterschelde, het uitgraven van de Dollard, het afzien van meer kerncentrales. Bovendien had het gehoor gegeven aan een ander punt van Van Gorkum: vroegpensioenen voor ambtenaren als maatregel tegen de oplopende werkloosheid.⁸⁸ Slechts 192 van de 796 congresafgevaardigden steunden Van Gorkum; de journalist Henk Hofland constateerde daarom in *NRC Handelsblad* dat de PPR best een normale partij was geworden: 'Macht en bestuursverantwoordelijkheid laten geen sterveling onberoerd.'⁸⁹ Van Gorkum wilde zich vervolgens niet meer met het Haagse 'gepriegel' bezighouden. Hij zei dat het partijbestuur hem had verzocht om als 'buitenparlementair parlementariër' aan te blijven om acties aan de basis te organiseren. Hij doopte zijn huis in Zeist 'Het Alternatief'.⁹⁰ Zijn fractiegenoten vonden de situatie waarin hij alleen voor stemmingen naar Den Haag kwam onwenselijk. Hij mocht wel een initiatiefwet voor invloed van werknemers op de raad van commissarissen voorbereiden.⁹¹ Eind juni leidden de wederzijdse irritaties toch tot het einde van zijn Kamerlidmaatschap.⁹² 'Toen de fractie besloot wel voor de Oosterschelde, maar niet voor de ondernemingsraden een kabinetscrisis te riskeren, heb ik gemeend daaruit de consequenties te moeten trekken,' schreef Van Gorkum aan Kamervoorzitter Anne Vondeling.⁹³

De pers kon zo al maanden meegenieten van de stammenstrijd in de PPR, die nu in een moddergevecht onttaardde. Jurgens schreef zijn frustraties over Van Gorkum van zich af: toen de partij het moeilijk had na de teleurstellende Tweede Kamerverkiezingen van 1971, had die volgens hem gepleit voor opheffing en hielp hij niet om het latere succes mogelijk te maken. 'Nu laat hij zijn makkers opnieuw tussentijds in de steek.'⁹⁴ Van Gorkum sloeg terug door te stellen dat de PPR afstand moest nemen van de ondemocratische procedure bij de benoeming van Jurgens tot voorzitter van de NOS door zijn partijgenoot, de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk Harry van Doorn. Spoedig ontwikkelde die procedure zich tot een affaire en tot onderwerp van een Kamerdebat.⁹⁵ Vervolgens begon Van Gorkum zich tot kwelgeest van zijn voormalige collega's te ontwikkelen. Hij voerde actie tegen fractie en partijbestuur door aktiecentra af te lopen, waar hij betoogde

dat de PPR ongeloofwaardig werd en zich te veel aan de macht vastklampte. Bij iedere kwestie nam hij een radicaler standpunt in, bijvoorbeeld inzake Zuid-Afrika.⁹⁶ In deze fase maakte de PPR een stuurloze indruk, nu De Gaay Fortman ook nog eens tijdelijk afwezig was.

Van Gorkum bleek een te radicale Radikaal.⁹⁷ Hij had kunnen weten dat hij zijn fractiegenoten niet mee zou krijgen in zijn alles-of-nietsbenadering: het sociaaleconomische was niet de enige hoeksteen van het kabinet, zo zei Henk Waltmans al tijdens de formatie.⁹⁸ Door op haar strepen te staan inzake de Oosterschelde in 1974 had de PPR haar troef als kleine regeringspartij uitgespeeld. Zij kon zich niet nog een keer crisis veroorloven over de ondernemingsraden. Als kleine groene partij had zij bij de Oosterscheldekwestie laten zien als regeringspartij iets te kunnen bereiken. Gezien de hoogspanning in het kabinet schatten De Gaay Fortman en anderen waarschijnlijk correct in dat al te hoge eisen op dit vlak het einde van het kabinet hadden betekend, of in ieder geval van de deelname van de PPR daaraan.

Bovendien kwam de tamelijk progressieve ARP-minister Boersma, deels onder druk van het rumoer dat Van Gorkum en PvdA'ers als Stan Poppe maakten, in november 1975 wel degelijk met een voorontwerp dat uitging van een zelfstandige ondernemingsraad.⁹⁹ Het PPR-congres nam ondertussen op een congres het radicale plan *Naar een democratische economische orde* aan. Dit liet zien dat de ideeën van Van Gorkum nog springlevend waren: het plan wilde benoeming van de helft van de commissarissen en de afbouw van de invloed van aandeelhouders; uiteindelijk moest de personeelsraad het enige orgaan worden dat directieleden kon benoemen en ontslaan.¹⁰⁰ De fractie vond evenwel het gematigde voorstel van Boersma qua zelfstandigheid van de ondernemingsraad een stap in de goede richting.¹⁰¹ Aan dat soort realisme had Van Gorkum geen boodschap. In reactie op het ontwerp begon hij vanuit het Informatiecentrum Ondernemingsraden dat hij met ondersteuning van de fractie had mogen oprichten, een boycotactie *tegen* ondernemingsraden. Voor partijvoorzitter Ria Beckers was de maat vol: ze ontnam hem het recht de naam PPR nog langer te gebruiken.¹⁰² De groep-Van Gorkum, onder wie Leo van den Berg, Theo Jonkergouw en Guido Klabbers, vertrok. Uiteindelijk werden ze lid van de PSP.¹⁰³

Boersma had Van Agt en Lubbers bewust niet over zijn plan geconsulteerd, terwijl die het wetsontwerp mede moesten ondertekenen. Hij wist natuurlijk al te goed hoeveel moeite ze hadden met een zelfstandige ondernemingsraad. De felle nachtelijke strijd waar dat in resulteerde, verziekte de verhoudingen in het kabinet.¹⁰⁴ Het gevecht over de ondernemingsraden luidde de langzame val in van het kabinet-Den Uyl. Misschien tot ieders verbazing was het uiteindelijk Van Agt die in 1978 de nieuwe wet op de ondernemingsraden door het parlement loodste. Zijn centrumrechtse kabinet was alleen aanvaardbaar voor veel CDA'ers als er aan een aantal progressieve verlangens voldaan werd, zei hij

later: 'konijnenkeutels op een kersentaart'. Hij wilde bovendien de vakbeweging gunstig stemmen in een tijd van bezuinigingen.¹⁰⁵

Voor de echte voorstanders van arbeiderszelfbestuur binnen de PPR was de uiteindelijke wet een mager resultaat. De ondernemingsraad werd in de nieuwe wet inderdaad uiteindelijk een onafhankelijk orgaan. De bedrijfsleider zat de ondernemingsraad niet meer voor, hoewel er sindsdien nog steeds overlegvergaderingen zijn. De bevoegdheden van de raad werden aanmerkelijk uitgebreid, hoewel hij nog steeds geen veto kreeg over fusies, inkrimpingen of directiebenoemingen.¹⁰⁶ Van Agt reflecteerde tevreden dat niet polarisatie, maar overleg en samenwerking sfeerbepalend zijn gebleven in het bedrijfsleven.¹⁰⁷ De PPR was óók voor overleg, maar had desondanks graag meer ruimte gezien voor conflict, als wezenlijk bestanddeel van democratie. Overleg en vertegenwoordiging konden volgens de fractie in de Tweede Kamer nu eenmaal niet volledig met elkaar worden verzoend; soms kwam de vertegenwoordiging van de werknemers tegenover de bedrijfsleiding te staan.¹⁰⁸

Ria Beckers tijdens een kerngroepbijeenkomst van de PPR, 27 augustus 1977.

Toch valt er iets voor te zeggen dat de PPR als luis in de pels een bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van deze wet, die toch een vrij vooruitstrevende vorm van medezeggenschap regelde. De constante druk die uitging van de vraag of zij een crisis zou forceren wanneer er geen wetsontwerp kwam, was daarvoor van belang. De strubbelingen tussen de radicale groep-Van Gorkum en het gematigder deel van de partij waren tenslotte typerend voor nieuwlinkse bewegingen in de jaren zeventig, die vrijwel alle vroeg of laat gespleten raakten tussen de realisten, waartoe de PPR-bewindslieden Harry van Doorn en Boy Trip behoorden, en degenen voor wie compromissen verdacht waren. Met de val van het kabinet-Den Uyl in maart 1977 kwam er een einde aan de fase van maatschappijkritische hervormingen in de politiek. Ook de PPR moest zich aanpassen, toen zij enkele maanden later bij de Tweede Kamerverkiezingen niet werd beloond voor haar regeringsdeelname. Zij veranderde vervolgens van een van de regeringspartijen die mede aan de knoppen zat, in een oppositiepartij tegen het centrumrechtse kabinet-Van Agt.

*'Small is beautiful': werken aan de basis
vanuit kleinschaligheid (1978-1989)*

Er brak tegen het einde van de jaren zeventig een nieuwe fase aan voor de radikalen. De nieuwe fractieleider Ria Beckers maakte in 1978 de invoering van de nieuwe wet op de ondernemingsraden mee. Met de uittocht van de groep-Van Gorkum kwam er een einde aan de maatschappijkritische vakbondsgroep binnen de PPR, waardoor het arbeiderszelfbestuur naar de achtergrond verdween. De conservatieve wending in de vaderlandse politiek dwong de PPR tot herziening van haar koers. Democratisering bleef belangrijk, maar het geloof in structuurveranderingen en grootschalige democratisering van domeinen als het bedrijfsleven nam af. De partij zocht het daarom meer in een ideaal van zelfwerkzaamheid en gemeenschapszin op het lokale niveau. Zoals vastgesteld, had het ideaal van kleinschaligheid, bijvoorbeeld in de vorm van verzet tegen bedrijfsfusies, van begin af aan deel uitgemaakt van het PPR-gedachtegoed. Het kwam onder Beckers echter meer centraal te staan. Ook arbeiderszelfbestuur bleef tot begin jaren tachtig deel van het programma, maar de nadruk lag steeds minder op de combinatie hiervan met centrale planning. Door de verschuiving naar een 'kleinschalige' opvatting van democratisering als het terugwinnen van de menselijke maat en gemeenschapszin ontwikkelde de PPR zich steeds meer tot een tegenbeweging.

Het idee van kleinschaligheid op lokaal niveau sloot aan bij de wens van de PPR om een actiepartij te zijn die niet bleef hangen in ideologische bespiegelingen, een vaardigheid waar nieuwlinkse bewegingen in de jaren zeventig

overmatig mee begiftigd waren. Coppes stelde daarom in 1972 dat de PPR zich niet mocht opsluiten in een kleine groep 'kritiese' intellectuelen, maar bereid moest zijn 'de gedachten over het noodzakelijke bewustwordingsproces waar te maken door aan de basis te gaan werken'.¹⁰⁹ Hij signaleerde dat de parochies en gemeenten tot eind jaren zestig veel geborgenheid en herkenning hadden geboden. Die waren nu vervangen door een samenleving waarin eenzaamheid en vervreemding in toenemende mate een probleem waren: 'Al vervulden die kerken, gemeenten enz. deze functie lang niet altijd voldoende, in aanzet was hij er altijd, en in uitwerking vaak ook.' Coppes zag dat de behoefte aan lokale saamhorigheid deels gestalte kreeg in nieuwe initiatieven, zoals bezinningsbijeenkomsten, buurthuiswerk, en crisiscentra met fysieke en telefonische hulpverlening. Hij had voor zijn PPR-lidmaatschap vanuit zijn stichting Korrelatie op de AVRO-radio in het programma *Ik verbind u door* mensen bijgestaan die geestelijk in de knoop zaten. Dat mensen inmiddels zelfs via televisieprogramma's om hulp vroegen, zag Coppes als een beangstigend teken van maatschappelijke verschraling. 'De democratisering die wij voorstaan is ook een mentaliteit die geheel het leven bevat, niet alleen maar een organisatoriese en structurele kwestie.' Coppes meende dat met de bevrijding van de knellende traditionele verbanden in de jaren zestig men nu het kind met het badwater dreigde weg te gooien. Juist lokaal kon de PPR bijdragen aan een nieuwe gemeenschap. Om die nieuwe saamhorigheid vorm te geven, leken hem juist kerkgebouwen heel nuttig als een plek van samenkomst: het land stond er toch al vol mee.¹¹⁰

In 1974 zette de bekende politiek commentator Jan Joost Lindner in *de Volkskrant* de PPR nog tegen D66 af. Beide partijen waren in zijn waarneming verwickeld in een soort wedloop op milieugebied, waarbij het PPR-denken 'een sterk plannende overheid en grootschalig regelen van economische processen vergt. Doe dit maar eens met zelfbestuur in bedrijven en woonwijken.' De spagaat waar Lindner op wees, werd na 1977 dus opgelost door de nadruk steeds meer op het lokale niveau te leggen, onder het motto van de 'menselijke maat' en 'kleinschaligheid'.¹¹¹ In 1973 werd dat laatste begrip populair, na de vertaling van het boek van de progressieve econoom Fritz Schumacher, *Small is beautiful*, 'Hou het klein'. Daarin propageerde hij een op kleine coöperatieve verbanden gerichte economie als alternatief voor de moderne schaalvergroting. Schumachers lieveheersbeestje werd de inspiratie voor het partijsymbool van de PPR.¹¹² Tijdens de verkiezingscampagne van 1977 adopteerde de PPR symbolisch het Friese terpdorp Deinum, dat dreigde te worden opgeslokt door Leeuwarden.¹¹³ Beckers antwoordde op de vraag of de PPR ook een partij voor middenstanders was: 'De partij voor een "menselijke maat" maakt zich sterk voor een kleinschalige, overzichtelijke maatschappij. Dat betekent: geen super-supermarkten in weilanden buiten

de stad, maar als het even kan: de kleine bedrijven in de buurt en de winkel op de hoek.¹¹⁴

De kleinschaligheidsgedachte sloot ook goed aan bij het actiemilieu dat meer en meer de PPR was gaan bepalen, al benadrukte Beckers dat haar partij er eveneens voor arbeiders was, niet alleen voor bebaarde intellectuelen.¹¹⁵ Icoon van dat actiemilieu was Roel van Duijn. Hij was tussen 1974 en 1976 wethouder voor de PPR in Amsterdam, in een college dat kleinschaligheid als uitgangspunt nam. Zijn Oranjevrijstaat, een soort minidorp van actiebewegingen in Amsterdam, was ook al een poging om vanuit het ideaal van kleinschaligheid een democratische gemeenschap vorm te geven. Henk Hofland constateerde dat hiermee de verwijdering ten opzichte van de PvdA onvermijdelijk werd. Die partij moest nu eenmaal grootschalig denken om arbeiders te blijven mobiliseren. De paradox van het concept van kleinschaligheid was dat het de afstand tussen kiezer en gekozenen beoogde te verkleinen, maar dat het concept vooral aansloeg bij een kleine elite.¹¹⁶

Kleinschaligheid sloot ook aan bij het gevoel een tegenbeweging te worden, in plaats van een verwoording van een breed gedeelde behoefte aan vernieuwing. De PPR had in de jaren tachtig steeds twee tot drie zetels in de Tweede Kamer. De strijd tussen de 'blauwe' koers van aansluiten bij PvdA en D66, en een 'rode' koers van toenadering tot PSP en CPN, werd beslecht in het voordeel van de laatste, waardoor de PPR zich ook minder ging richten op de mainstream van de Nederlandse politiek. Prominenten als Jurgens en Van Hulten verlieten de partij. In de nota *De PPR gaat verder* constateerde het partijbestuur somber dat de optimistische jaren zeventig nu definitief achter de rug waren:

Het is 1983. De crisis van de kapitalistische economie walst over ons heen. De welvaartsstaat is in zijn groei gebarsten en als gevolg daarvan zijn mensen en meningen sterk aan het veranderen. Angst om te verliezen vormt nu de persoonlijke en maatschappelijke grondtoon. Het optimisme van de jaren zestig is verdwenen en vervangen door 'totdat de bom valt'. Wie denkt nog aan grote veranderingen, wie vecht nog voor vernieuwing en doorgaande democratisering? Wie schrijft vandaag nog eens 'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg'?¹¹⁷

Het partijbestuur vond nog altijd dat structurele veranderingen nodig waren om een alternatieve democratie mogelijk te maken. Maar het keerde zich tegen technocratisch denken in centrale planning volgens computermodellen. Het nam een deel van de opkomende kritiek op de verzorgingsstaat over, vanuit een libertaire, non-conformistische inslag. Een 'vrijheidslievende PPR' positioneerde het bestuur nu tegenover de verstikkende werking van 'afgedwongen solidariteit'. De mensen wilden juist minder bureaucratie en

meer ruimte voor eigen initiatieven: ‘Solidariteit en menselijke gelijkwaardigheid gedijen het best op kleine, overzichtelijke schaal. Voor jezelf kiezen hoeft niet hetzelfde te zijn als tegen de ander kiezen.’ Het bestuur zag allerlei nieuwe vormen van zelforganisatie, bijvoorbeeld in coöperatieve bedrijfjes, en in de ontberingen die actievoerders accepteerden in de strijd tegen kerncentrales.¹¹⁸ Uit *De PPR gaat verder* sprak zo een groot pessimisme en een afkeer van de ‘versleten vaandels’ van de gangbare politiek, die de ecologische crisis, kernbewapening en het opkomende fascisme in de vorm van de Centruumpartij van Hans Janmaat onvoldoende onderkende. Ze zagen ook kiezers steeds meer afhaken. Gelukkig signaleerde het partijbestuur wel een tegenbeweging in de vredesbeweging, milieubeweging, vrouwenbeweging en kraakbeweging. Die drukte een stempel op de samenwerkende partijen die vanaf de jaren negentig gingen samenwerken als GroenLinks.

Bas de Gaay Fortman en Ria Beckers tijdens een partijcongres in Amersfoort op 4 juni 1983.

*Een ecologische democratie:
de menselijke maat als rode draad*

Tegen het einde van haar bestaan als zelfstandige partij werd de toon bij de PPR weer optimistischer. Ze zag dat het ecologische bewustzijn steeds breder werd. In het verkiezingsprogramma voor 1990 pleitte de partij voor een ‘ecologische democratie’, die ook betrekking had op zaken als onderwijs en

'KRITIEK OP EUROPA? STEM DAN ÉCHT PROGRESSIEF'

Hilde Reiding

De PPR bestond in 1979 ruim tien jaar, maar had de partij een visie op Europa? Op 7 juni 1979 vonden in Nederland de eerste rechtstreekse verkiezingen plaats voor het Europees Parlement. De lidstaten van de Europese Gemeenschap (EG) hadden daartoe besloten na een periode waarin de taken van het Europees Parlement waren uitgevoerd door afgevaardigden van de nationale parlementen.

Ter voorbereiding van haar verkiezingsdeelname organiseerde de PPR op 21 april 1979 in Nijmegen een 'Europa-kongres'. Leden discussieerden aan de hand van 'negen discussiestellingen over de Europese Negen' over Europese beleidsthema's, het democratisch gehalte van de Gemeenschap en de rol die de PPR in het Europees Parlement zou kunnen spelen.¹ Ook werden het definitieve programma en de definitieve kandidatenlijst hier vastgesteld.² Vijf maanden eerder was Tweede Kamerlid Leo Jansen met 322 van de 462 stemmen al verkozen tot Europees lijsttrekker.³

Tot verdriet van de kleine partijen was de kiesdrempel voor het behalen van een Europese zetel veel hoger dan voor de Tweede Kamer.⁴ Jansen gaf de PPR echter een redelijke kans de drempel van 4 procent van de stemmen te halen. De zelfverzekerde presentatie van de partijleiding kon echter het ongemak dat binnen de partij bestond rond de Europese verkiezingen niet geheel verhullen. Op de achtergrond speelden belangrijke inhoudelijke en strategische dilemma's.

De grondslagen van de bestaande Gemeenschap en het Europese beleid waren volstrekt niet in lijn met de PPR-idealen. Weliswaar had de PPR in de Kamer vóór het houden van directe Europese verkiezingen gestemd, maar binnen de partij bestonden twijfels of de PPR wel moest deelnemen.⁵ Meedoen betekende 'springen in een al rijdende trein die een totaal andere richting heeft dan wij voorstaan; aan de andere kant moeten wij de wissels omzetten', zo verwoordde een intern verslag de tweestrijd treffend.⁶ En als de partij zich in de verkiezingsstrijd zou werpen, was de volgende vraag: hoe dan? Met een eigen lijst of – ter vergroting van de kans op een zetel – in samenwerking met bijvoorbeeld PvdA of PSP?⁷

De PPR besloot al spoedig tot verkiezingsdeelname. Een poging om gezamenlijk met de PvdA de verkiezingen in te gaan mislukte echter, en PSP-avances wees de PPR zelf af, waardoor de partij uiteindelijk zelfstandig deelnam.⁸ Centraal in de campagne stond de boodschap dat het anders moest in Europa. De kiezer moest aan het verstand gebracht worden dat de grote partijen geen verandering zouden brengen, vandaar de campagneleus 'Leo Jansen *moet* naar Straatsburg', en de regelmatig terugkerende oproep 'Kritiek op Europa? Stem dan écht progressief'.⁹

Wat er zoal moest veranderen maakte het verkiezingsprogramma duidelijk. Hierin pleitte de PPR ervoor afscheid te nemen van het centralisme, de schaalvergroting en het uitgangspunt van 'vrije, ondernemingsgewijze productie'. In plaats daarvan moest worden gestreefd naar een democratische 'federatie van regio's' met als uitgangspunten voor beleid: het principe van selectieve economische ontwikkeling, democratisering van het economisch leven, een eerlijke verdeling van welvaart in Europa en de wereld, en bescherming en behoud van natuur en milieu. Belangrijk vond de PPR ook dat de EG een 'aktieve vredespolitiek' zou nastreven; het ontstaan van een Europese kernmacht moest worden uitgesloten.¹⁰

De hoop om een bijdrage te kunnen leveren aan het verzetten van de Europese wissels vervloog echter al snel. Bij de verkiezingen gingen alle 25 Nederlandse zetels in het Europees Parlement naar de vier grootste partijen: CDA, PvdA, VVD en D66. Ondanks de nodige campagne-inspanningen bleef de PPR, evenals de andere kleine partijen, met lege handen achter. Pas bij de Europese verkiezingen van 1984 werd via een electorale alliantie met CPN, PSP en een voor de gelegenheid opgerichte Groene Partij Nederland (GPN) onder de naam Groen Progressief Akkoord een zetel in het Europees Parlement verkregen.¹¹ Een bundeling van krachten betekende dus een beter resultaat.

gezondheidszorg. Bij de ecologische democratie ging het 'niet alleen om een schoon milieu, maar ook om de duurzaamheid van alle noodzakelijk geachte maatschappelijke voorzieningen. De keuzen van de PPR leveren fundamentele oplossingen voor de problemen zonder de kwaliteit van onze samenleving als totaal aan te tasten. Zo is de keuze voor een ecologische democratie vóór alles een kwestie van beschaving.' Ook hier was de menselijke maat dus weer van belang; hoe belangrijk zij het milieu ook vond, in lijn met haar traditie van zelfbestuur en democratie aan de basis keerde de PPR zich tegen linkse stemmen die het liefst een wereldregering van deskundigen met verregaande bevoegdheden zouden willen aanstellen om de aarde en de mensheid te redden. Een dergelijke onpolitieke houding, die ook tegenwoordig opgeld doet in het klimaatdebat, beschouwde het programma in lijn met de PPR-traditie van menselijke maat en kleinschaligheid als 'ecofascisme': 'Wat heb je aan een samenleving met een schoon milieu, waarin de mensenrechten worden aangetast?' Duurzaamheid was volgens het verkiezingsprogramma van groot belang, maar dat strekte zich verder uit dan alleen het milieu; het ging ook over maatschappelijke voorzieningen. De overheid moest zo veel mogelijk aan mensen zelf overlaten, maar ook een schild voor de zwakken zijn, bijvoorbeeld in de vorm van een basisinkomen.¹¹⁹ Een basisinkomen verbond een aantal elementen uit het PPR-gedachtegoed: zelfontplooiing zonder bevoogding, maar wel een overheid die dit centraal verstrekke. Het was een vorm van democratisering die paste bij de 'menselijke maat' en kleinschaligheid.

Slot

Gedurende het bestaan van de PPR kwam het ideaal van een participatiedemocratie naar voren in verschillende gedaanten, van buitenparlementaire actie tot arbeiderszelfbestuur en ten slotte het idee van kleinschaligheid. Daarbij ging het haar steeds om maatschappijverandering ten faveure van een leefbare wereld voor gewone burgers. In de eerste fase formuleerde de partij een radicale visie op vernieuwing van de parlementaire democratie en democratisering van de maatschappij. Discussies binnen de PPR gingen onder andere over welke methoden van buitenparlementaire actie daarbij toelaatbaar waren, met name rondom de Maagdenhuisbezetting: waren de methoden van studenten een uiting van burgerlijke ongehoorzaamheid of van ongeoorloofd geweld, en was geweld onder bepaalde omstandigheden geoorloofd? Steeds hielden leidende PPR'ers de verbinding tussen parlementair en buitenparlementair in de gaten. Geweldloosheid bleef hierbij het uitgangspunt. Mensen als Dolf Coppes waren bereid om zich door de politie weg te laten slepen, maar zouden zelf niet met stenen gooien – wel met rotte sinaasappels tegen een bord. Ook toen het protest verhardde, onder andere

in de kernenergiebeweging begin jaren tachtig, hield de PPR aan deze geweldloze lijn vast.

In de jaren zeventig streefde de PPR naar fundamentele democratisering van de maatschappij. Volgens haar kritische analyse van de kapitalistische samenleving moest daarvoor met name het bedrijfsleven op de schop om een menselijke economie vorm te kunnen geven. Een alternatieve economie moest gestalte krijgen door arbeiderszelfbestuur om bedrijfssluitingen zoals bij de ENKA in 1972 te voorkomen. De PPR keek hiervoor naar internationale modellen van arbeiderszelfbestuur, zoals het Joegoslavië van Tito, en Zuid-Amerikaanse vakbonden zoals CLAT. Concreet zette de partij daarom onder andere in op drastische vernieuwing van de wet op de ondernemingsraden. Werknemers moesten daarin echte beslismacht krijgen. Pas als de macht binnen bedrijven en organisaties gelijk werd verdeeld kon een echt nieuwe maatschappelijke orde gestalte krijgen. Het kapitalistische systeem moest worden hervormd om een solidaire, milieuvriendelijke en vreedzame wereld naderbij te brengen.

Als regeringspartij in het kabinet-Den Uyl drong de PPR aan op een nieuwe wet op de ondernemingsraden. Het tempo waarin die wens gestalte kreeg, en de zeggenschap die het uiteindelijke wetsontwerp gaf aan werknemers, zorgden voor spanningen. De meerderheid binnen de PPR wilde uiteindelijk wel een kabinetscrisis riskeren voor de Oosterscheldekwestie, maar niet voor de ondernemingsraden. Dat leidde tot de uittocht van de groep-Van Gorkum. Tijdens het eerste kabinet-Van Agt werd de wet in 1978 ingevoerd. Al viel het uitlekgewicht van deze hervorming tegen, de PPR had zo toch bijgedragen aan een radicalere vorm van medezeggenschap in een zelfstandige ondernemingsraad.

Toen de hoop op structurele maatschappijhervorming eind jaren zeventig vervloog, gingen de radicalen zich richten op een ideaal van kleinschalig engagement, een heroriëntatie die veel nieuwlinskse bewegingen toen maakten. Die hang naar kleinschaligheid zat er van begin af aan in, maar de nadruk op de verbinding daarvan met grootschalige maatschappijverandering verminderde. De spagaat tussen centrale planning en lokaal zelfbestuur verdween ten faveure van een inzet op bevordering van de menselijke maat. Het engagement met een betere wereld moest op lokaal niveau gestalte krijgen, zeker toen de PPR zich nadrukkelijk met de tegenbeweging ging identificeren. De menselijke maat kwam uiteindelijk eind jaren tachtig ook weer naar voren in het idee van een ecologische democratie. In haar betrokkenheid met de mensen die het minder hebben, werknemers en lokale gemeenschappen, met behulp van binnen- en buitenparlementaire middelen, is het de PPR steeds om één ding gegaan: werkelijke zeggenschap voor gewone mensen in Nederland en wereldwijd, om ze een kans te bieden op een menswaardig bestaan.

5: GRENZEN AAN DE GROEI. MILIEU ALS SPEERPUNT VAN DE RADIKALEN

Chris Hietland

Inleiding

Tienduizend handtekeningen overhandigde een delegatie van het PPR-partijbestuur op 24 maart 1976 aan minister Irene Vorrink op het departement van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Het was het hoogtepunt van een PPR-actie tegen spuitbussen met niet-afbreekbare drijfgassen. Verontrustende onderzoeken wezen erop dat deze drijfgassen zouden kunnen leiden tot de aantasting van de ozonlaag, waardoor de mens in toenemende mate werd blootgesteld aan gevaarlijke ultraviolette zonnestraling. De boodschap die de PPR wilde overbrengen stond kernachtig en in niet mis te verstane bewoordingen op twee menshoge spuitbussen die deel uitmaakten van de PPR-delegatie: als er niets gedaan werd tegen spuitbussen met drijfgassen, zou de aantasting van de ozonlaag leiden tot veel meer gevallen van huidkanker en uiteindelijk zelfs een bedreiging vormen voor alle leven op aarde. Dat risico mocht niet worden genomen. PvdA-minister Vorrink, lid van het door de PPR gesteunde kabinet-Den Uyl, moest de productie van deze spuitbussen aan banden leggen.¹

De antispuitsbusactie van de PPR was op dat moment al ruim een jaar gaande. In de zomer van 1974 hadden Amerikaanse wetenschappers voor het eerst gepubliceerd over het gevaar van de drijfgassen voor de ozonlaag. Parlementariërs Erik Jurgens en Leo Jansen stelden namens de PPR in december van dat jaar vragen over deze kwestie aan de minister. Minister Vorrink wees erop dat er nog veel onbekend was en vond het daarom onverantwoord om maatregelen te nemen. In februari 1975 besloot het PPR-bestuur een actie op te zetten onder leiding van partijbestuurslid Stéphanie Brokerhof. Zij verzamelde materiaal over de kwestie, vertaalde de informatie in voor het grote publiek leesbare vorm en verspreidde dit naar de media, milieugroepen, vakbonden en consumentenorganisaties.²

De PPR zette in op een koopstaking van spuitbussen met niet-afbreekbare drijfgassen. Plaatselijke PPR-actiecentra werden opgeroepen om de koopstaking te steunen, plaatselijke actiegroepen te mobiliseren, te posten bij

winkels en consumenten te overtuigen.³ Voor een kwartje konden PPR-leden en andere sympathisanten een speciaal ontworpen poster kopen, waarmee op beeldende wijze de boodschap over het gevaar van de spuitbusgassen werd verspreid. 'Spuitbus zonde' stond in grote letters op het affiche. De PPR ontving steunbetuigingen van de PvdA en de PSP, en ook milieuorganisatie Aktie Strohalm en consumentenorganisatie Konsumenten Kontakt schaar-den zich achter de actie.⁴

Alle aandacht voor de gevolgen van drijfgassen in spuitbussen sorteerde enig effect. In de zomer van 1975 bleek dat de verkoop van spuitbussen in Nederland met zo'n 20 procent was gedaald. Enkele producenten kondigden aan dat zij de betreffende drijfgassen niet meer zouden gebruiken in hun producten. Na een nieuw verontrustend Amerikaans rapport kondigde de minister in 1977, in reactie op vragen van de PPR, eerste voorzichtige maatregelen aan. Zo werden fabrikanten een jaar later verplicht tot het plaatsen van een waarschuwing op spuitbussen met ozongevaarlijke stoffen.⁵ Uiteindelijk duurde het nog tot 1987 voordat een internationaal verdrag gesloten werd om het gebruik van deze drijfgassen te beperken.⁶ PPR-Tweede Kamerlid Peter Lankhorst, die vond dat het verdrag niet ver genoeg ging, wees nog fijntjes op het feit dat de PPR al ruim tien jaar eerder de gevaren van spuitbussen had aangekaart: 'Dat vond iedereen, net als ons pleidooi voor windmolens, toen gek. Nu weet men hopelijk beter.'⁷

De antispuitbusactie was in een aantal opzichten tekenend voor de milieupolitiek van de PPR. Ten eerste was het milieu voor de partij in de jaren zeventig en tachtig een belangrijk politiek thema. Het was een van de speerpunten van de PPR. Dat de radicalen nadrukkelijk de aandacht wilden vestigen op de aantasting van de ozonlaag en zich zodoende met dit thema profileerden was daarom geen toeval. De antispuitbusactie illustreert bovendien dat de radicalen politieke strijd niet wilden beperken tot de parlementaire arena. Daar lag weliswaar de prioriteit van de partij, maar idealiter versterkten parlementaire en buitenparlementaire actie elkaar. Tot slot laat de antispuitbusactie zien dat de PPR veel belang hechtte aan persoonlijke keuzes die mensen maakten met het oog op het milieu. De partij richtte zich niet alleen op de verantwoordelijke minister, maar wilde met een kopersstaking juist consumenten bewust maken en stimuleren tot milieubewuste keuzes.

In dit hoofdstuk draait het om de PPR en het milieu. Hoe groeide het milieu uit tot een van de centrale thema's van de partij? Wat hield de visie van de PPR op het vraagstuk van milieu en milieubeleid in, en in hoeverre lukte het de PPR om ten tijde van het kabinet-Den Uyl haar standpunten te vertalen in beleid? En, niet onbelangrijk, kon de partij een brugfunctie vervullen tussen actiegroepen en het parlement? De nadruk ligt op de jaren zeventig. In dat decennium beleefde de partij haar hoogtijdagen: de milieuvisie werd ontwikkeld en de PPR was regeringspartij. Toch blijken haar idealen verrassend actueel.

Milieu als speerpunt

Het onderwerp milieu mocht in de jaren zeventig en tachtig een van de speerpunten van de PPR zijn, bij de oprichting van de partij in april 1968 was dat bepaald niet zo. Het milieuvraagstuk werd in de beginperiode niet als een van de belangrijke thema's gezien. Dat blijkt duidelijk uit het werk van het 'centraal program comité', dat na het oprichtingscongres in het leven werd geroepen om het programma van de PPR samen te stellen. Dit comité, onder voorzitterschap van voormalig KVP-Tweede Kamerlid Harry van Doorn, riep op zijn beurt tien programcommissies in het leven die zich zouden buigen over de verschillende onderdelen van het programma. Politieke en staatkundige vernieuwing, democratisering van de samenleving in het bijzonder het bedrijfsleven, vredespolitiek: voor verschillende thema's die kenmerkend zouden worden voor het profiel van de PPR werden aparte commissies ingesteld, maar voor milieupolitiek gold dat niet.⁸

Dit was terug te zien in het ontwerpprogramma dat in december 1968 ter discussie werd voorgelegd aan de leden van de PPR. Het bestond uit honderd punten, die de 'denk- en werkrichting' van de radikalen zouden moeten aangeven. PPR-leden die zich zorgen maakten over milieuvervuiling zouden vergeefs hebben gezocht naar een programmapunt waarmee op dat gebied stelling werd genomen.⁹ In het uiteindelijke programma van de PPR, dat de partijleden op twee opeenvolgende congressen in 1969 vaststelden, werd het thema milieu alsnog aangesneden. In de inleiding bij het deelhoofdstuk 'Leven in Nederland' verklaarde de partij bij het samenstellen van het programma de 'zucht naar volledigheid' te hebben uitgebannen, maar, zo werd toegevoegd, men zal 'ook zo wel willen geloven dat de PPR tegen vervuiling is van lucht en water'. Voor de zekerheid werd er toch een programmapunt aan gewijd: 'Er moeten afdoende maatregelen komen tegen geluidshinder en tegen verontreiniging van water, lucht en bodem.'¹⁰ Veel urgentie sprak er al met al niet uit. Opvallender was een ander standpunt dat de PPR in 1969 tot het hare maakte: gratis openbaar vervoer. Pleitbezorger hiervan was Michel van Hulten, die een belangrijke rol zou spelen bij het meer nadruk geven aan het onderwerp milieu. Kenmerkend voor deze beginfase van de PPR was echter dat in Van Hultens pleidooi voor gratis openbaar vervoer allerlei voordelen werden genoemd, maar dat het milieuaspect geen rol speelde.¹¹

Het thema werd met meer urgentie in het programma aan de orde gesteld toen de PPR zich enkele jaren later opmaakte voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. Het waren de eerste landelijke verkiezingen waaraan de partij deelnam. 'Ons groeiend inwonertal en onze groeiende economie bedreigen in toenemende mate ons milieu,' stond in het verkiezingsprogramma. De PPR wilde daarom '[o]nmiddelbaar [een] geïntegreerde aanpak van alle milieuproblemen.'¹² Ook de samenwerking met de PvdA en D66 droeg

eraan bij dat milieupolitiek prominenter op de agenda kwam te staan. In de aanloop naar de verkiezingen op 28 april 1971 presenteerde de PPR samen met deze partijen een schaduwkabinet, een primeur in de Nederlandse politiek. Al sinds haar oprichting was de PPR voorstander van progressieve samenwerking, en de radikalen zagen de vorming van het schaduwkabinet als een aanloop naar de vorming van een progressieve volkspartij.¹³ Namens de PPR zaten lijsttrekker Jacques Aarden en tweede man Bas de Gaay Fortman in het zelfverklaarde alternatieve kabinet, dat geleid werd door PvdA-leider Joop den Uyl.¹⁴ Om het initiatief kracht bij te zetten publiceerden de drie progressieve partijen een gezamenlijk regeringsprogramma op hoofdlijnen. D66 besteedde in haar eigen programma van 1971 al relatief veel aandacht aan milieupolitiek.¹⁵ Dit vertaalde zich ook in het gezamenlijke programma, waarin de PvdA, D66 en de PPR de 'direkte bedreiging van onze leefbaarheid, met name wat de zuiverheid van ons leefmilieu betreft' tot een van de nieuwe kernproblemen van het land bestempelden.¹⁶ Overigens was het niet D66, maar de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) die in 1967 als eerste Nederlandse politieke partij substantieel aandacht in haar verkiezingsprogramma besteedde aan de 'verontreiniging van het leefmilieu'. Terwijl D66 en de PvdA in dat jaar nog slechts een enkel punt hieraan wijdden, nam de PSP een hele paragraaf over dit thema op.¹⁷

Milieubewustzijn

De toenemende aandacht voor milieu bij de PPR en andere politieke partijen weerspiegelde het groeiende milieubewustzijn onder de Nederlandse bevolking in die jaren. Schadelijke effecten op de leefomgeving van de naoorlogse industrialisatie en economische groei werden duidelijk merkbaar. Luchtvervuiling, waterverontreiniging en geluidshinder riepen verontwaardiging op.¹⁸ 'Rijnmond in ademnood', stond bijvoorbeeld op 13 oktober 1970 in grote letters op de voorpagina van de sociaaldemocratische krant *Het Vrije Volk*. Ook andere kranten en media berichtten die dagen over de wolk van verontreinigde lucht die door het warme, mistige, windstille weer enkele dagen als een deken boven het Rijnmondgebied bleef hangen. Honderden mensen meldten irritatie aan ogen en slijmvliezen. Duizend leerlingen van een school in Vlaardingingen werden eerder naar huis gestuurd vanwege klachten over keelpijn, hoofdpijn en tranende ogen.¹⁹ Dergelijke gebeurtenissen lokten niet alleen protesten uit, bijvoorbeeld tegen de vestiging van Hoogovens op de Maasvlakte, maar verhoogden ook in meer algemene zin het milieubewustzijn in Nederland.²⁰

Dit vertaalde zich aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig in allerlei milieu-initiatieven en milieuorganisaties. In de jaren

1968-1969 voerden actievoerders in de hoofdstad bijvoorbeeld met succes campagne tegen de komst van een zwavelkoolstoffabriek van het Franse bedrijf Progil. In de regio Rotterdam werd in 1970 het Centraal Aksiecomitee Rijnmond opgericht. Door het hele land werden burgers actief in lokale en regionale milieuactiegroepen. Nieuwe landelijke organisaties waren onder meer Aktie Strohalp (1970), Vereniging Milieudefensie (1972), Stichting Natuur en Milieu (1972) en De Kleine Aarde (1972). De zich manifesterende milieubeweging, hoewel divers van karakter, onderscheidde zich van de oudere natuurbeschermingsbeweging. Zo richtten de nieuwe organisaties zich veelal op de kwaliteit van het leefmilieu in ruimere zin in plaats van op natuurbescherming in engere zin, al waren er ook in de jaren zeventig actiegroepen die zich inzetten voor het behoud van specifieke natuurgebieden.

Kenmerkend voor de nieuwe milieubeweging was dat het, zeker in deze beginfase, vaak om grassrootsorganisaties ging, die zich strijdvaardiger opstelden dan de oudere natuurbeschermingsorganisaties. Zo werden er buitenparlementaire acties gevoerd, met als doel, door beïnvloeding van de publieke opinie, politiek en bedrijfsleven onder druk te zetten. De nieuwe milieuactiegroepen waren niet alleen een teken van groeiend milieubewustzijn, maar ook van een bredere politisering en radicalisering, die rond 1970 in allerlei delen van de maatschappij zichtbaar werden. Een deel van de milieubeweging verbond haar activiteiten dan ook aan een meer fundamentele kritiek op de kapitalistische consumptiemaatschappij en het streven naar economische groei.²¹

De PPR ging zich vanaf begin jaren zeventig nadrukkelijker richten op wat zij maatschappijkritische burgers noemde, een heroriëntatie die echt werd doorgezet na de teleurstellende uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. Weinig confessionele arbeiders voelden zich aangetrokken tot de PPR, terwijl de partij daarop had ingezet, met name in de zuidelijke provincies.²² Het werd bovendien duidelijk dat het ondanks de presentatie van een schaduwkabinet met de voorgenomen fusie van PvdA, D66 en PPR niet zo'n vaart zou lopen. De drie partijen hadden voorafgaand aan de verkiezingen van 1971 onder druk van D66 verklaard te streven naar de vorming van een progressieve volkspartij, maar dat stuitte binnen de PvdA op veel weerstand, en PvdA-leider Den Uyl wilde ook zelf helemaal niet zover gaan.²³

De vraag hoe het nu verder moest met de PPR drong zich op. Michel van Hulten, sinds mei 1971 lid van de Eerste Kamer, kwam na overleg met zo'n zestig PPR-leden met het Aktieplan 1971-1975, waarin hij een voorstel deed voor de programmatische en strategische koers van de partij. In de analyse die ten grondslag lag aan zijn voorstellen beklemtoonde Van Hulten dat er in het kiezersbestand van de PPR een voortgaande verschuiving optrad van een voornamelijk ex-KVP-georiënteerde groep in de richting van een 'maatschappij-kritisch georiënteerde groep'. Het was deze laatste groep die zich

volgens Van Hulten aangetrokken voelde tot de belangrijkste punten uit het PPR-programma: internationale solidariteit en het streven naar structurele maatschappelijke veranderingen. De partij moest zich op deze maatschappijkritische groep richten, zo luidde een van de punten van zijn plan:

De PPR gaat proberen de politieke vormgever te worden van een meeromvattende hervormingsbeweging, die samen zou kunnen vatten die politieke activisten die zich nu her en der richten op de bestrijding van een bepaalde maatschappelijke misstand of tekort, die daarvoor de publieke opinie wakker weten te schudden en die daarvoor ook de politieke strijd aangaan, maar die dikwijls verzuimen die tekorten in samenhang met elkaar te zien en er ook de ruimere nationale en internationale konsekwenties uit te trekken.²⁴

Van Hulten kreeg binnen de partij veel steun voor zijn voorstellen, en zijn Akteplan werd na enkele aanpassingen 'met grote instemming' aanvaard door het partijcongres.²⁵ Er waren ook tegenstanders, vooral behorend tot de zogenoemde 'vakbondsvleugel' van de partij, die wilden dat de partij een progressieve brugfunctie zou vervullen voor confessionele arbeiders. Zo stapten Paul Janssen en Annie Kessel na het congresbesluit teleurgesteld uit de partij. Beiden waren oud-KVP-parlementariërs die naar de PPR waren overgestapt en nauwe banden hadden met de katholieke vakbeweging. De radicale linkervleugel van de partij werd versterkt door de instroom van veel nieuwe, veelal jonge leden bij de PPR vanaf 1971.²⁶

Grenzen aan de groei

Naast de sterkere oriëntatie op maatschappijkritische burgers was voor het meer centraal stellen van het thema milieu vooral het rapport *The Limits to Growth* van groot belang. De conceptversie lekte in de herfst van 1971 uit. Wetenschappers van het Massachusetts Institute of Technology (MIT) hadden het opgesteld in opdracht van de Club van Rome. Met behulp van computermodellen brachten de onderzoekers de trends in kaart voor vijf mondiale ontwikkelingen (bevolking, industrialisatie, voedselproductie, natuurlijke hulpbronnen en vervuiling). De ontwikkelingen op deze gebieden werden in samenhang gezien en doorberekend tot het jaar 2100. Als er niets zou veranderen, zou de mensheid in de komende honderd jaar onvermijdelijk tegen ecologische grenzen van de aarde aan lopen, en zouden natuurlijke hulpbronnen uitgeput raken. De gevolgen voor toekomstige generaties zouden dramatisch zijn. Een vrij plotselinge en oncontroleerbare afname van de bevolking en de industriële capaciteit viel dan te verwachten.²⁷

De boodschap sloeg in als een bom. Van de vertaling, die in maart 1972 verscheen als *Rapport van de Club van Rome*, werden in Nederland in korte tijd enkele honderdduizenden exemplaren verkocht, meer dan in enig ander land ter wereld. Mogelijk had dit te maken met de negatieve effecten van de economische groei, die in Nederland steeds duidelijker werden opgemerkt, en de ontvankelijkheid voor nieuwe ideeën als gevolg van het turbulente politiek-culturele klimaat.²⁸ Het rapport had een katalyserende werking. Bezorgdheid over de aantasting van het leefmilieu bestond al, maar deze studie maakte voor velen duidelijk dat de problemen veelomvattend waren en bovendien niet op te lossen waren met symptoombestrijding. Er moest, gezien de ecologische grenzen van de planeet, op een meer fundamentele wijze iets veranderen aan het westerse consumptie- en productiemodel.²⁹

De PPR maakte zich deze boodschap van 'grenzen aan de groei' in de eerste helft van de jaren zeventig geheel eigen. De samenwerking met de PvdA en D66 werkte ook in dit verband stimulerend voor de PPR. Om het proces van progressieve samenwerking na de verkiezingen van 1971 weer verder te brengen, stelden de drie partijen aan het einde van dat jaar namelijk een zeskoppige adviesgroep in onder leiding van oud-minister en PvdA'er Sicco Mansholt, op dat moment ook vicevoorzitter van de Europese Commissie. Deze adviesgroep moest, mede in het licht van de conclusies van het rapport *The Limits to Growth*, discussievoorstellen formuleren voor structurele hervorming van de maatschappij. Namens de PPR nam later Erik Jurgens zitting in de commissie-Mansholt; andere leden waren onder meer Joop den Uyl en Hans van Mierlo. In de in maart 1972 gepresenteerde voorstellen klonk de boodschap van de Club van Rome duidelijk door: een breuk met het traditionele groeidenken was nodig, en de overheid moest meer greep krijgen op de particuliere investeringen. Nederland moest daarin een voortrekkersrol vervullen, een gidsland worden.³⁰

In de herfst van 1972 zou er aan de basis van de PPR en de andere betrokken partijen over de voorstellen van de commissie-Mansholt gediscussieerd worden. De val van het kabinet-Biesheuvel in de zomer van 1972 en het uitschrijven van nieuwe verkiezingen zorgden er echter voor dat de aandacht naar elders uitging. De aanbevelingen van de commissie waren wel een inspiratiebron voor *Keerpunt 1972*, het als regeerakkoord gepresenteerde gezamenlijke verkiezingsprogramma van PvdA, D66 en PPR. Dat bleek duidelijk uit de inleiding:

De tijd van produktie ter wille van de produktie is definitief voorbij. Een economische groei die leidt tot steeds meer goederen die steeds sneller vernieuwd moeten worden, tot meer auto's op steeds grotere wegen, brengt een steeds grotere aanslag op onze schaarse ruimte en ons leefmilieu met zich mee. Tegelijkertijd worden de natuurlijke hulpbronnen

bedreigd. (...) Het productieproces zal ondergeschikt worden gemaakt aan de voorwaarden voor een menswaardig bestaan in een leefbaar milieu voor iedereen. Radikale ingrepen in de huidige vorm van vrije ondernemingswijze produktie, met name beheersing van de partikuliere investeringen, zijn onvermijdelijk.³¹

Al met al was duidelijk dat het milieuvraagstuk prominent op de politieke agenda van de PPR was komen te staan. Het groeiende milieubewustzijn vanaf het einde van de jaren zestig, de opkomende milieubeweging, de politieke heroriëntatie van de PPR vanaf 1971 en het alarmerende rapport *The Limits to Growth* resulteerden erin dat de milieuproblematiek van groot belang werd voor de PPR. Dat werd nog eens bevestigd door het partijcongres in 1973, dat instemde met het voorstel van het partijbestuur om milieu tot een van de vier centrale thema's van de partij te maken, naast macht (democratisering van economische macht), vrede en welzijn.³² Deze politieke lijn zou de rest van de jaren zeventig worden vastgehouden en ook daarna nog doorwerken.

De Tweede Kamerverkiezingen van 29 november 1972 bezorgden de PPR een klinkende overwinning. De partij kwam in het kabinet-Den Uyl en kon proberen haar visie op het milieuvraagstuk te vertalen in beleid. Voordat de invloed van de PPR op het milieubeleid van dit kabinet wordt besproken, zal eerst nader in worden gegaan op de vraag hoe de PPR het milieuvraagstuk in de jaren zeventig precies zag.

Visie op milieupolitiek

'Ons denken is anti-autoritair, anti-kapitalistisch, vóór volledige democratie,' zo presenteerden de radicalen zich in 1972 in een toelichting op het verkiezingsprogramma aan de kiezer. De PPR zag de milieuproblematiek niet als een geïsoleerd probleem, maar benadrukte juist hoe deze problematiek – net als veel andere problemen die de PPR wilde bestrijden – samenhang met de inrichting van de maatschappij in bredere, vooral sociaaleconomische zin. Het woord 'radicaal' betekende voor de PPR 'dat wij de samenhang van de problemen willen zien die zich aan ons voordoen, de gemeenschappelijke oorzaken willen opsporen.'³³ Volgens partijvoorzitter en voormalig priester Dolf Coppes hadden de 'armoede in de derde wereld' en de 'milieuproblemen bij ons' een en dezelfde oorzaak: 'het vrije, op winst gerichte productie- en handelssysteem'. Coppes stond in 1965 aan de basis van een solidariteitsbeweging met Latijns-Amerikaanse vakbonden, en behoorde in 1968 tot de oprichters van de PPR. Hij wilde met de PPR de opdracht van het evangelie tot radicale vooruitstrevendheid in de politiek waarmaken. De voortdurende

pogingen om binnen de kaders van het systeem 'wat korrekties' aan te brengen, waren in zijn ogen tot mislukken gedoemd.³⁴

De PPR wilde het kapitalistische systeem fundamenteel veranderen. Het kernwoord daarbij was democratisering. De gemeenschap moest idealiter een 'forse greep' krijgen op het economische leven.³⁵ Economische doelstellingen en beslissingen dienden in een breder maatschappelijk kader te worden geplaatst. 'De enige mogelijkheid tot werkelijke verbetering in de situatie van de uitbuiting, de armoede, de milieu-bedreiging, de konsumptieroes, de arbeidsonvreugde is een taai volgehouden konsekwent doorgezette democratisering van het ekonomiese leven.'³⁶ Werknemers moesten niet alleen op het niveau van ondernemingen en bedrijfstakken invloed krijgen, maar burgers moesten op democratische wijze zeggenschap krijgen over investeringen, productie- en consumptiebeleid. De hoop en de verwachting waren dat er dan andere keuzes gemaakt zouden worden. Daarvoor zou er in de samenleving een mentaliteit van onderlinge verbondenheid moeten groeien. Mensen zouden moeten gaan beseffen dat nationale en internationale solidariteit het enige mogelijke antwoord was op de bedreigingen die het leven op aarde onmogelijk dreigden te maken.³⁷

Een grotere invloed van de gemeenschap op de economie zou er, uitgaande van deze noodzaak tot solidariteit, voor moeten zorgen dat er 'grenzen aan de groei' werden gesteld. De impact van het rapport van de Club van Rome op de PPR is hiervoor al besproken. Het geloof in de eindigheid van de aarde, de overtuiging dat de planeet grenzen stelt aan de groei van de industrie, is na de publicatie van het rapport *The Limits to Growth* een hoeksteen geworden van het ecologische denken.³⁸ Het was een boodschap die de PPR vanaf begin jaren zeventig tot de late jaren tachtig in de Nederlandse politiek naar voren heeft gebracht. Na het verschijnen van *The Limits to Growth* ging de partij actief met die thematiek aan de slag. De Studiestichting voor Radikale Politieke Vernieuwing publiceerde discussiestukken en boeken waarin geprobeerd werd voor verschillende beleidsterreinen een politieke vertaalslag te maken.

Op het gebied van milieupolitiek gebeurde dit in de publicatie *Barsten in de groei* uit 1974, waaraan onder meer partijvoorzitter Wouter van Dam, Tweede Kamerleden Leo Jansen en Erik Jurgens en staatssecretaris Michel van Hulten meewerkten.³⁹ Daarin klonk nog enigszins opgewekt dat de PPR streefde naar 'bevrijding van de groei'. Waar economische groei lange tijd gezien was als de bringer van alle heil, aldus de auteurs, wees de PPR op de negatieve gevolgen, niet in de laatste plaats voor toekomstige generaties.

Solidariteit met toekomstige generaties speelde een belangrijke rol in de onderbouwing van de milieupolitiek van de PPR. De auteurs van *Barsten in de groei* stonden geen 'ongenuanceerde stopzetting van de groei' voor, maar het niveau van de productie en consumptie moest 'binnen aanvaardbare grenzen' gebracht worden. Selectieve productie was nodig: een deel moest

worden afgeremd, terwijl andere productie juist moest worden bevorderd. Dergelijke keuzes zouden in elk geval ondergeschikt moeten worden gemaakt aan niet-economische uitgangspunten, zoals milieubehoud, welzijn, ontwikkeling van de derde wereld en een rechtvaardige machtsverdeling.

De partij erkende dat dit zou leiden tot materiële versobering, maar het geloof in 'meer welvaart = meer geluk' kon niet langer worden volgehouden. Het begrenzen van groei betekende wel dat het 'eerlijk delen van inkomen en werkgelegenheid' centraal moest komen te staan. De PPR was in 1974 nog voorzichtig optimistisch en verwachtte dat mensen op den duur zouden erkennen dat versobering nodig was, maar men besepte ook dat dit niet vanzelf zou gaan.

Mentaliteitsverandering

De PPR hamerde daarom op het belang van een mentaliteitsverandering onder de bevolking. Ingrijpen van de overheid alleen was niet voldoende. Het was 'beslist noodzakelijk' dat ingrijpende economische en maatschappelijke veranderingen 'door brede lagen van de bevolking *geleefd* worden'.⁴⁰ De PPR presenteerde zich ten tijde van het leiderschap van De Gaay Fortman doelbewust als 'mentaliteitspartij' en probeerde zich hiermee expliciet te onderscheiden van haar grote progressieve bondgenoot, de PvdA. De sociaaldemocraten overschatten volgens de PPR-fractievoorzitter wat de overheid kon doen, terwijl ze de mentaliteitsverandering die nodig was om tot veranderingen te komen juist onderschatten. Met het begrip 'mentaliteitspartij' wilde De Gaay Fortman uitdrukken dat de PPR die mentaliteitsverandering als essentiële voorwaarde zag voor structurele, maatschappelijke veranderingen. Die twee moesten hand in hand gaan. Dit gold voor elk van de vier terreinen die de PPR centraal stelde, ook voor milieu.⁴¹

Die verandering van onderaf kwam niet vanzelf; milieubewustzijn moest actief bevorderd worden. Dat kon het best al op jonge leeftijd beginnen, met milieuonderwijs op school, in de vorm van 'maatschappijkritiek' welteverstaan.⁴² Maar de opvoeding tot milieubewuste burgers mocht niet beperkt blijven tot de jeugd; 'permanente opvoeding voor de gehele bevolking' was het streven.⁴³ Daarin had de overheid een rol te spelen, bijvoorbeeld door met voorlichting een 'energiebewuste levensstijl' te stimuleren, maar ook door het werk van milieuactiegroepen financieel te ondersteunen.⁴⁴ Commerciële reclame daarentegen was een doorn in het oog van de PPR: die stimuleerde immers juist de aankoop van producten die mensen helemaal niet nodig hadden, en werkte zo de aantasting van het milieu in de hand. Reclame op radio en televisie moest daarom worden afgeschaft. De vrijkomende zendtijd kon dan worden gebruikt voor 'ideële reclame' en consumentenvoorlichting.⁴⁵

Het belang dat de radicalen hechtten aan milieubewustwording betekende ook dat het eigen gedrag in dat opzicht belangrijk werd gevonden. Politieke verandering betekende voor de PPR noodzakelijkerwijs ook persoonlijke verandering.⁴⁶ De themagroep milieu in de PPR onderstreepte dat 'de instelling aan de basis, dus bij ieder van ons persoonlijk, een beslissend element vormt voor de veranderingen, de toekomstige ontwikkelingen, die wij nastreven'.⁴⁷ De keuzes die mensen in hun eigen leven maakten deden ertoe. Zo verscheen in de *PPRAK*, zoals het ledenblad van 1973 tot 1982 heette, een pleidooi voor vegetarisch eten, en werden PPR-leden aangespoord om papier te besparen door vellen aan twee zijden te bedrukken en met een kleine regelfstand te werken.⁴⁸ Een 'soberder levensstijl', in de vorm van persoonlijke consumptiebeperking, diende voor het behoud van het milieu te worden nagestreefd, luidde een van de uitgangspunten die door het PPR-congres in 1976 werden aangenomen.⁴⁹ Ook alternatieve of 'eksperimentele' leefgemeenschappen konden bij de zoektocht naar een aan het milieu aangepaste leefwijze waardevol zijn.⁵⁰

Een mentaliteitsverandering was volgens de PPR aanvankelijk ook nodig om een ander probleem te kunnen oplossen: de groei van de bevolking. Dit thema werd in de discussie over 'grenzen aan de groei' in de eerste helft van de jaren zeventig op de politieke agenda gezet. Bevolkingsgroei, toenemende vervuiling en uitputting van grondstoffen hingen immers met elkaar samen, zo had het rapport van de Club van Rome laten zien. Een actieve bevolkingspolitiek was daarom nodig, bijvoorbeeld door voorlichting over geboortebeperking, en door een 'verantwoorde gezinsplanning' te stimuleren.⁵¹ Dit onderwerp verdween echter in de loop van de jaren zeventig naar de achtergrond.⁵²

'Voorhoedepartij'

Behalve als mentaliteitspartij bestempelde De Gaay Fortman de PPR ook als een 'voorhoedepartij'.⁵³ De partij moest het hebben van een groep 'bewust levende mensen', die ervan overtuigd waren dat het misloopt als er niet radicaal ingegrepen zou worden. Een grote partij zou de PPR nooit worden, voorspelde de charismatische voorman midden jaren zeventig, toen de PPR op haar top was, met zeven zetels in de Tweede Kamer, vijf zetels in de Eerste Kamer, dertienduizend leden en meer dan driehonderd afdelingen ('aktiecentra') in het land.

Hij zag in dat 'het inbrengen van toekomstvraagstukken in de politiek' geen eenvoudige zaak was. Politici lieten zich volgens hem vaak leiden door belangenstrijd op korte termijn. De Gaay Fortman hoopte dat lokale acties van bijvoorbeeld milieuorganisaties een voedingsbodem zouden vormen voor 'de nieuwe politiek' die nodig was.⁵⁴ Zoals de PPR zichzelf als voorhoedepartij

'DE MAN ALS VIJAND': HET FEMINISERINGSCONGRES VAN 1984

Hilde Lavell

'Verschillen in maatschappelijke macht ontstaan volgens ons door de wijze waarop mannen en vrouwen tijdens de opvoeding en het opgroeien geleerd wordt macht te hanteren, toe te passen en te ondergaan,' aldus de organisatiecommissie over de noodzaak voor een congres met als thema 'feminisering'.¹ Dit bijzondere PPR-congres, dat plaatsvond op 19 mei 1984 in Utrecht, deed zowel binnen als buiten de partij veel stof opwaaien. Anders dan de titel doet vermoeden, ging het congres niet enkel over vrouwen en feminisme. Centraal stonden, naast de vrouwenstrijd, ook de jongerenstrijd en het doorbreken van heteronormaliteit. De voorbereidingscommissie had bewust gekozen voor 'feminisering' als overkoepelend thema. Volgens de definitie van de commissie ging feminisering niet enkel om de emancipatie van de vrouw, maar om het veranderen van vanzelfsprekende en soms verborgen machtsverhoudingen.²

Bij het congres zou de nadruk liggen op discussie en 'meningsvorming' in plaats van op stemmingen. Van tevoren stond een congresstuk in de *Radikalen-krant*. Aktiecentra en individuele leden werden uitgenodigd schriftelijk te reageren. In het stuk kwamen verschillende situaties ('uit het leven gegrepen') aan bod, inclusief een aantal vragen. De vragen gingen over kwesties als het verlenen van voorrang aan vrouwen bij bestuurssollicitaties binnen de PPR, de (heteronormatieve) seksuele opvoeding van jongeren, het jeugdloon en de economische zelfstandigheid van jongeren. De leden konden ook een visie geven op de gehanteerde definitie van 'feminisering'.³

De oproep om te reageren bleek niet aan dovemansoren gericht: in totaal reageerden 35 aktiecentra, 12 individuele leden en 4 lokale PPR-besturen. Dit kwam neer op ongeveer 250 tot 300 mensen.⁴ Uit de brieven klonk lof voor de aanpak van het congres, maar er waren ook kanttekeningen. Sommige leden vonden het 'vormende aspect' zo aanwezig dat nauwelijks nog sprake van een politiek congres was.⁵ Ook de term 'feminisering' kon rekenen op kritiek. Verschillende aktiecentra schreven dat zij, ondanks de uitleg van de voorbereidingscommissie, de voorkeur gaven aan 'emancipatie'. Dat zou de lading beter dekken. 'Feminisering' wekte volgens hen de indruk dat het een vrouwenstrijd was, terwijl mannen eveneens voordeel zouden hebben van veranderende maatschappelijke structuren.⁶ Daarnaast was niet iedereen enthousiast over de koppeling van de drie groepen, vrouwen, jongeren, homo's en lesbiennes, onder de noemer 'feminisering'.⁷

Een selectie van de ingestuurde reacties kreeg op het congres aandacht in verschillende groepen. Uiteindelijk deed het congres een aantal uitspraken, waarvan twee in het oog sprongen. Feminisme, zo klonk de eerste op-

vallende congresuitspraak, was in eerste instantie een strijd van vrouwen. Mannen zouden niet uit zichzelf hun macht opgeven. Vooralsnog werden zij daarom gezien als tegenstander. De tweede congresuitspraak legde vast dat binnen de partij wervings-, sollicitatie- en adviescommissies voor een meerderheid uit vrouwen dienden te bestaan. Daarnaast moesten vrouwen in gekozen organen binnen de PPR tijdelijk in de meerderheid zijn.⁸

Niet alleen binnen de partij maar ook daarbuiten kon het congres op veel aandacht rekenen. Een opmerkelijk artikel werd naderhand gepubliceerd in *de Volkskrant*. Journaliste Emma Brunt beschreef feminisering als 'nieuwe geloofsbelijdenis' en vroeg zich hardop af of 'de man' nu de vijand was.⁹ Verschillende PPR-leden die het congres hadden bezocht, reageerden boos en verontwaardigd via ingezonden brieven. Ze noemden het artikel 'kortzichtig' en betreurden Brunts 'vooropgezette mening' en gekleurde bril.¹⁰

Bij de verkiezingen van het nieuwe partijbestuur in november 1984 bleek de feminisering van de partij lastiger dan gedacht. Er werden acht mannen en vijf vrouwen verkozen. Volgens *de Volkskrant* waren er weinig vrouwen bereid gevonden om 'tijdrovende en onbezoldigde bestuursfuncties op zich te nemen'.¹¹ Ondanks alle ideeën, uitspraken en intenties liep de feminisering van de PPR al spaak nog voor zij überhaupt was begonnen.¹²

zag, zo zag de partij voor Nederland een rol als gidsland weggelegd, zo bleek al bij de presentatie van het rapport van de commissie-Mansholt. Dat werd, volgens de auteurs van *Barsten in de groei*, in de hand gewerkt doordat Nederland een klein land was waar inwoners door ruimtegebrek de grenzen aan de groei al gauw 'aan den lijve' zouden ondervinden.⁵⁵

De 'economie van het genoeg' of de 'groene economie' die de PPR tegenover de kapitalistische 'roofbouwconomie' stelde, zou, behalve geënt op niet-economische uitgangspunten, ook kleinschaliger van karakter zijn. Er waren verschillende redenen waarom de PPR kleinschaligheid positief waardeerde. Kleinschalige initiatieven pasten bij het idee van democratisering en decentrale machtsstructuren. In kleinere bedrijven zouden werknemers eenvoudiger inspraak kunnen hebben in de bedrijfsvoering.⁵⁶ Daarnaast zou kleinschaliger productie de betrokkenheid van consumenten bij het product vergroten. Kleinschalige landbouwbedrijven werden hierbij vaak als voorbeeld genoemd. Door de menselijke maat, het directe contact tussen de boer en de consument, zou die laatste bereid zijn om een hogere prijs te betalen, waardoor milieuvriendelijker geproduceerd kon worden. Kleinschaliger landbouw zou bovendien het ontstaan van monoculturen voorkomen.⁵⁷ Verder zouden minder import en export nodig zijn. De voorkeur voor kleinschaligheid vertaalde zich ook in de wens om kleine ondernemers en middenstanders te steunen tegenover het grootwinkelbedrijf.⁵⁸ Kleinschalige productie was over het algemeen ook een arbeidsintensieve wijze van produceren, wat door de PPR als voordeel werd gepresenteerd met het oog op de oplopende werkloosheid aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig.⁵⁹

Het programma van de PPR was in de kern uitgesproken systeemkritisch: er moest een einde komen aan de op winst gerichte vrijemarkteconomie. Een werkelijk milieuvriendelijk beleid was alleen mogelijk binnen een fundamenteel andere economische orde. Desalniettemin wilden de radicalen ook binnen de bestaande orde 'de bedreiging van het leefmilieu zoveel mogelijk terugdringen' en zo bijdragen aan een milieuvriendelijker economie. De kijk van de PPR op het milieuvraagstuk vertaalde zich in allerlei concrete politieke wensen en standpunten op verschillende beleidsterreinen. Het tegengaan van lucht-, water-, bodemvervuiling en geluidshinder behoorde tot de eerste milieupolitieke standpunten die de PPR opnam in haar programma. De partij wilde milieuvervuiling zo veel mogelijk bij de bron aanpakken, bij voorkeur door geboden en verboden, en zo nodig door heffingen en vergunningen.⁶⁰ In de jaren tachtig voegde de PPR daar steeds aan toe dat de bestaande wetgeving krachtig moest worden gehandhaafd. Nederland moest zich verder sterk maken voor bindende internationale regelingen die vervuiling van met name rivieren en zeeën tegen zouden gaan.⁶¹

Het vraagstuk van energie en meer algemeen de uitputting van de natuurlijke grondstoffen vormde na de publicatie van *The Limits to Growth* vanzelf-

sprekend een belangrijk milieupolitiek onderwerp voor de PPR. De partij wilde dat er zuinig met energie zou worden omgegaan, en de overheid moest energiebesparende maatregelen en technieken stimuleren.

Verder pleitte de PPR vanaf begin jaren zeventig consequent voor het bevorderen van onderzoek naar en de toepassing van alternatieve energiebronnen, zoals zonne- en windenergie. Kernenergie vormde bij uitstek een politiek strijdpunt voor de PPR. Begin jaren zeventig hield de partij nog een slag om de arm en werd kernenergie 'in eerste instantie beslist afgewezen', maar enkele jaren later was het een onwrikbaar 'niet aanvaardbaar' geworden en wilden de radikalen de bestaande kerncentrales stoppen.⁶² Vanwege de dreigende uitputting van natuurlijke grondstoffen in meer algemene zin pleitte de PPR voor hergebruik van grondstoffen, een verschuiving naar productie van goederen met een langere levensduur en te repareren producten.

Ook het thema verkeer en vervoer werd (mede) door een milieupolitieke bril bekeken. Gratis openbaar vervoer was een standpunt waarmee de PPR al vroeg opzien baarde, al zwakte de partij dit midden jaren tachtig af door nog slechts te pleiten voor een verlaging van de tarieven voor het openbaar vervoer.⁶³ Het autoverkeer moest worden teruggedrongen; voetganger, fietser en openbaar vervoer kregen als het aan de PPR lag ruim baan. Ook het alsmar groeiende luchtverkeer was een verkeerde ontwikkeling in de ogen van de radikalen: het beleid moest zich richten op het verminderen van de groei en – de partij twijfelde kennelijk zelf aan de haalbaarheid – 'zo mogelijk een teruggang van het totale vliegverkeer'.⁶⁴

De visie op milieupolitiek had ten slotte ook consequenties voor de wijze waarop gekeken werd naar de landbouw in Nederland. Landbouw werd door de PPR niet alleen vanuit economisch perspectief bezien. Er moest evenwicht komen tussen ontwikkelingen in de landbouw en natuur, landschap en recreatie. De trend van schaalvergroting werd kritisch bekeken. Boeren hadden ook een taak als landschapsbeheerder en moesten daarvoor een vergoeding krijgen. De voorkeur voor kleinschalige landbouw kwam duidelijk terug in het standpunt dat de afstand tussen producent en gebruiker van voedsel zo klein mogelijk moest worden. Biologische landbouw moest met voorlichting en subsidies worden gestimuleerd. Bio-industrie was voor de PPR vanwege het milieubelastende en dieronterende karakter daarentegen onaanvaardbaar.

Het kabinet-Den Uyl

De jaren waarin de PPR haar visie op milieu uitwerkte vielen grotendeels samen met de regeerperiode van het kabinet-Den Uyl. Dat de PPR na de succesvolle verkiezingen van november 1972 instemde met het toetreden van

drie radikalen tot het kabinet, en zo kon gaan proberen directe invloed uit te oefenen op het milieubeleid van de regering, was echter allerm minst vanzelfsprekend.

Afgeladen vol was het PPR-congres in theater Junushoff in Wageningen op 10 februari 1973. De meer dan zeshonderd zitplaatsen waren tot op de laatste plek bezet, inclusief alle staanplaatsen achter in de zaal. Sommige deelnemers moesten een plekje zoeken in de gangpaden of zelfs op het toneel, aan weerszijden van de bestuurstafel. Zo'n zestig kinderen werden opgevangen in de provisorische crèche. Hele gezinnen zaten tijdens de middagpauze te lunchen op de brede trappen van de hal. Er stond wat op het spel die dag. De discussie spitste zich toe op de vraag of de PPR een regering zou steunen waarin naast progressieve bewindslieden ook confessionelen zouden zitten. De meningen waren verdeeld. Het debat dreigde te ontaarden in chaos, maar uiteindelijk stemde een meerderheid in met de mogelijke deelname van confessionele bewindslieden, mits die bereid waren *Keerpunt 1972* uit te voeren. 324 leden waren voor, 242 stemden tegen.⁶⁵ Het tekende de kritische houding van een aanzienlijk deel van de PPR-achterban tegenover het kabinet-Den Uyl, dat drie maanden later aantrad. Hoewel het bekend zou komen te staan als het progressiefste Nederlandse kabinet ooit, stond een aanzienlijke minderheid van de leden van de PPR, overigens net als bij de PvdA, van meet af aan zeer kritisch tegenover de regering. De PPR zou de verrichtingen van het kabinet, 'rood met een witte rand', op de voet volgen.⁶⁶ Dat gold niet in de laatste plaats voor het milieubeleid, dat door hetzelfde drukbezochte PPR-congres tot een van de vier speerpunten was bestempeld.

Een eerste 'test case' voor de regering, in de woorden van fractievoorzitter De Gaay Fortman, als het ging om de afweging tussen economische belangen en natuurbehoud, was de kwestie van een buitendijks kanaal in Noord-Groningen, dwars door de Dollard.⁶⁷ In 1966 was tot de aanleg daarvan besloten. Het zou nieuwe mogelijkheden bieden voor scheepvaart en industrie, door de inpoldering van duizend hectare van de Dollard zou veel landbouwgrond gewonnen worden, en de afvoer van het afvalwater van vooral de aardappel- en strokartonfabrieken zou verbeterd worden. De bouw van een sluizencomplex in Noord-Groningen was net begonnen toen de regering aantrad. Het kabinet had echter verklaard dat onvervangbare natuurgebieden beschermd zouden worden. Bovendien roerden zich Groningse milieugroepen en toonde de Waddenvereniging aan dat de Dollard van groot belang was als voedselvindplaats voor trekvogels. Voor de PPR-fractie was het zonneklaar dat een buitendijks kanaal er niet mocht komen.⁶⁸

De kwestie viel onder het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, waar PPR-minister Harry van Doorn de scepter zwaaid. Bij de portefeuillevverdeling had Van Doorn natuurbehoud echter doorgeschoven naar PvdA-staatssecretaris Wim Meijer. Die besloot op advies van

zijn ambtenaren een daad te stellen door te kiezen voor natuurbehoud en de Dollard ongemoeid te laten. Van Doorn steunde hem. In plaats van een buitendijks kanaal zou het kanaal binnendijks moeten worden aangelegd. Het kabinet was verdeeld. Na enkele weken onderhandelen wist Meijer, gesteund door de PPR- en D66-ministers en enkele PvdA-bewindslieden, het kabinet ervan te overtuigen om het besluit tot aanleg van het kanaal te heroverwegen. Uiteindelijk kwam van uitstel afstel en werd het kanaal helemaal niet aangelegd, ook niet binnendijks.⁶⁹

Oosterschelde

Een tweede, veel neteliger kwestie waar het kabinet-Den Uyl mee te maken kreeg als het ging om natuurbehoud was de afsluiting van de Oosterschelde. De emoties liepen hierbij hoog op, zowel in het land als in Den Haag, en het vraagstuk liet ook de PPR niet onberoerd. De afsluiting was voorzien in de Deltawet uit 1958 en maakte deel uit van de plannen die volgden op de Watersnoodramp van 1953, waarbij ruim achttienhonderd mensen waren verdronken. De dijk die de Oosterschelde moest afsluiten van de zee was het slotstuk van de Deltawerken, die een dergelijke ramp in de toekomst moesten voorkomen. Als gevolg daarvan zou het getijdenkarakter van de Oosterschelde, met haar bijzondere flora en fauna, verdwijnen. Een eerste stuk van de dijk was eind jaren zestig al aangelegd.

De ontwikkelingen rondom dit vraagstuk laten zien hoe milieuactiegroepen de publieke opinie wisten te bespelen en hoe de PPR openstond voor de boodschap van actiegroepen en als het ware hun strijd in het parlement en de ministerraad voortzette. Al langere tijd waren er individuele Zeeuwen die zich tegen de plannen voor afsluiting uitspraken. Vanaf 1968 verenigden sommigen zich als Studiegroep Oosterschelde. Met doorwrochte nota's probeerde deze club het onderwerp onder de aandacht te brengen van publiek en samenleving, met weinig resultaat. Dat lukte pas vanaf 1970, toen de Aktiegroep Oosterschelde Open uit het Zeeuwse Yerseke opvallende acties ging uitvoeren. Van het nachtelijke aanbrengen van leuzen (zoals 'Open is leven, dicht is dood' en 'Oosterschelde zilt, geen miljard verspild') en het verspreiden van affiches en pamfletten tot het met stickers beplakken van het Delta-Instituut in Yerseke en rayonkantoren van de *Provinciale Zeeuwse Courant*: zij wisten de landelijke media te bereiken, en zo aandacht te genereren voor de argumenten van de tegenstanders van afsluiting. De belangstelling voor het Oosterscheldeprobleem groeide, en dat zette anderen weer tot actie aan. De afsluiting werd een punt van discussie.⁷⁰

De PPR ging de boodschap van de actiegroepen in de provinciale en landelijke politiek vertolken, overigens net als D66 en PSP, partijen die relatief vroeg

duidelijk stelling namen in het politieke debat als het om kwesties van natuur en milieu ging. PPR-Statelid Constant van Waterschoot stelde de zaak voor het eerst via vragen aan de orde in de Zeeuwse politiek. Zijn verzoek om tot een verkenning van alternatieven voor afsluiting te komen kreeg echter, afgezien van D66, geen steun. Door te wijzen op de veiligheid werd tegenstanders van afsluiting de mond gesnoerd. De op dat moment 31-jarige Van Waterschoot, leraar Frans, zou zich in volgende jaren als PPR-politicus blijven inzetten voor deze kwestie. In de landelijke politiek roerde Michel van Hulten zich namens de PPR. Hij pleitte er in de Eerste Kamer voor om de Oosterschelde niet af te sluiten maar in plaats daarvan de dijken op te hogen, en drong aan op her-nieuwde studie 'van de mogelijkheden en moeilijkheden van een open Oosterschelde'.⁷¹ PSP-senator Hein van Wijk was hem daarin al voorgegaan.

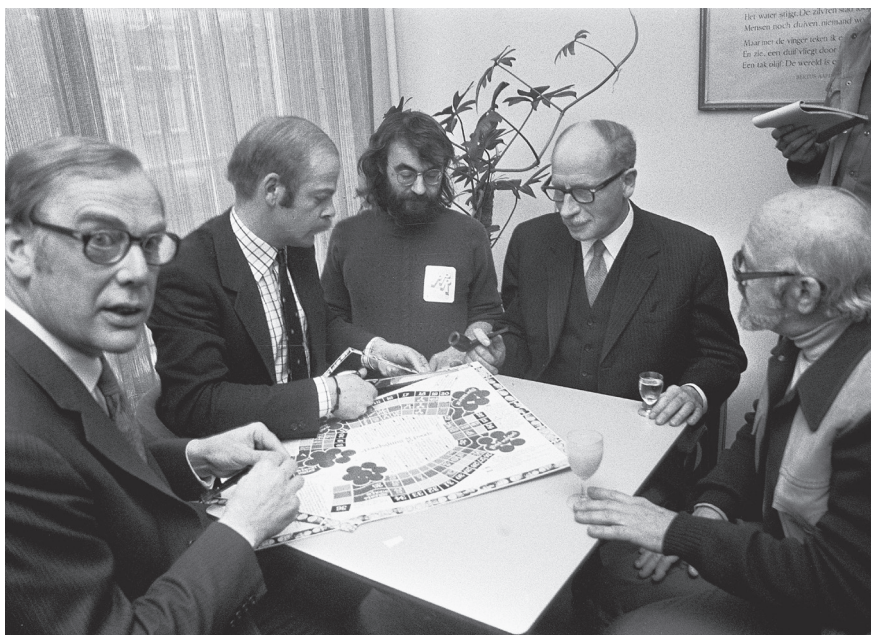
In *Keerpunt 1972* was vastgelegd dat onderzocht zou moeten worden 'op welke wijze de bescherming tegen stormvloedrampen en het behoud van het natuurlijke milieu zijn te combineren'. In de onderzoekscommissie zouden, naast technische deskundigen, ook biologen, ecologen en economen moeten zitten. Dat deze formulering in het regeerakkoord kwam, was geen vanzelfsprekendheid. Twee Zeeuwse PvdA'ers, een gedeputeerde en een Tweede Kamerlid, hadden dit punt geschrapt weten te krijgen bij de discussie over de eerste versie van het akkoord. De PPR wilde het er niet bij laten zitten, en dat gold evenzeer voor D66. Van Waterschoot nodigde leden van de actiegroep uit Yerseke uit op het PPR-congres waar besloten zou worden over het verkiezingsprogramma. Zij hadden hun aanwezigheid kracht bijgezet met spandoeken en affiches die in de zaal hingen: 'OOSTERSCHELDE OPEN'. Erik Jurgens legde aan het congres verantwoording af over het resultaat van de onderhandelingen. Van Waterschoot voerde vervolgens de druk op: hij zou uit de partij stappen als dit punt niet in het programma kwam. Jurgens besloot uiteindelijk terug te keren naar de onderhandelingstafel. Aangezien op het PvdA-congres de dag erop een soortgelijke motie werd aangenomen, kwam het punt van het uit te voeren onderzoek in *Keerpunt 1972* terecht.⁷²

Het kabinet-Den Uyl stelde een commissie in. Die kwam met een advies, er volgde nader onderzoek. En in de herfst van 1974 moest het kabinet beslissen. Op tafel lag een plan voor een speciaal type waterdoorlaatbare dam, die ervoor zorgde dat het water in de Oosterschelde zout bleef, de natuur grotendeels bleef bestaan én het veilig was bij grote stormen. Er hing wel een enorm prijskaartje aan: 4 miljard gulden. Hoewel de PPR het liefst de dijken wilde ophogen, schaarden de PPR-bewindslieden zich resoluut achter dit plan waarmee afsluiting van de zee werd voorkomen. Meer nog dan het vraagstuk van het kanaal door de Dollard, was dit een testcase geworden voor progressief milieubeleid. Terwijl het kabinet de kwestie besprak, zaten in een fractiebureau PPR-bestuursleden en -politici uit het hele land bijeen. De twee PPR-ministers, en eerder al staatssecretaris Van Hulten, maakten

duidelijk dat zij zouden aftreden indien het kabinet toch voor afsluiting zou kiezen. Dat gold ook voor PvdA-staatssecretaris Meijer en D66-minister Hans Gruijters. Onder meer de ministers van Verkeer en Waterstaat en van Financiën, respectievelijk Tjerk Westerterp (KVP) en Wim Duisenberg (PvdA), waren echter uitgesproken tegen de kostbare dam. Een kabinetscrisis dreigde. Den Uyl zette partijgenoot Duisenberg in een persoonlijk onderhoud onder druk en die ging uiteindelijk om, waarna ook Westerterp overstag ging.⁷³

Teleurstelling

Hoewel de PPR formeel op het standpunt bleef dat verhoging van de dijken de voorkeur had, was er toch tevredenheid over het genomen besluit.⁷⁴ In tussentijdse evaluaties van het kabinet-Den Uyl werden de Dollard en de Oosterschelde steevast als positieve punten genoemd, die, aldus de kersverse PPR-voorzitter Ria Beckers in november 1974, 'door onze mensen moeizaam zijn bevochten'.⁷⁵ Ook het gegeven dat de regering onder druk van de PPR-ministers en PvdA-minister Vorrink had besloten om de bouw van drie grote kerncentrales nog enkele jaren uit te stellen, in afwachting van nader onderzoek, werd met instemming begroet.

De PPR presenteert het 'groot milieuspel', 11 maart 1974. V.l.n.r. minister Boy Trip, Bas de Gaay Fortman, Roel van Duijn (ontwerper), minister Harry van Doorn (CRM) en Alexander Pola.

Maar er was ook teleurstelling. Niet alleen over het uitblijven van een aantal fundamentele maatschappelijke hervormingen, maar ook over het milieubeleid van de regering-Den Uyl. Haar voorganger, het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel, had in 1971 het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het leven geroepen, een duidelijk teken dat het toenemende milieubesef vanaf de late jaren zestig ook een uitwerking op de regering had gehad. In 1972 was de Wet inzake Luchtverontreiniging ingevoerd en werden wetten over onder meer afvalverwerking, geluidshinder en bodembescherming aangekondigd.⁷⁶ De nadere uitwerking van het milieubeleid was echter moeizaam van de grond gekomen, omdat het afgestemd moest worden met andere departementen die weinig bereidwilligheid toonden ten opzichte van het nieuwe ministerie.⁷⁷

De hoop was dat het kabinet-Den Uyl in dat opzicht voortvarender te werk zou gaan. Dit viel al snel tegen. De taakverdeling tussen de verschillende betrokken ministeries bleef hetzelfde. PvdA-minister Vorrink, die milieu in haar portefeuille had, bleek niet de ambitieuze bestuurder die effectief leiding gaf aan de coördinatie van het milieubeleid. Ook kwam zij niet met een overkoepelende visie op milieu, economie en 'maatschappijverandering', en verder mengde ze zich nauwelijks in de discussies in de ministerraad als het ging om de bredere thematiek van (grenzen aan) de economische groei.⁷⁸ PPR-milieuwoordvoerder Leo Jansen evalueerde in 1976 het tot dan toe gevoerde milieubeleid, en zijn oordeel was weinig positief. Hij lette bij zijn evaluatie specifiek op de voor de PPR belangrijke samenhang tussen het milieubeleid en het sociaaleconomische beleid. Het kabinet kon wel enkele wapenfeiten aanwijzen waaruit bleek dat milieueffecten op lange termijn bij de besluitvorming werden meegenomen, maar het kritische Kamerlid kon ook een hele reeks negatieve punten noemen, zoals de verdere industrialisering in onder meer het Eemshavengebied. Hij concludeerde dat het milieubeleid wel werd meegewogen, maar dat er nog steeds te weinig prioriteit aan werd gegeven.⁷⁹

Voor de PPR bleef het beleid van het kabinet in dat opzicht teleurstellend. De regering omarmde in 1974 'selectieve groei' van de economie als beleidsdoelstelling. Dit was een essentieel punt voor de PPR. Bij de begrenzing van de groei moesten maatschappelijke doelen, zoals milieubehoud, immers richtinggevend worden. De vraag was op welke wijze er concrete milieueisen zouden worden geformuleerd om de economische productie binnen aanvaardbare grenzen te houden. Dat niet het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, maar het Ministerie van Economische Zaken, geleid door KVP'er Ruud Lubbers, de regie nam over de te schrijven *Nota inzake de selectieve groei* was een veeg teken. Dit gebeurde bovendien tegen de achtergrond van een structurele economische recessie, met inflatie, stagnerende groei en een oplopende werkloosheid. Dit waren bepaald niet de ideale omstandigheden om stringente milieunormen te introduceren.

Toen de Tweede Kamer de langverwachte nota in juni 1976 uiteindelijk ontving, bleek de nadruk niet te liggen op 'selectiviteit', maar op 'groei'. De

regering zou haar beleid richten op het stimuleren van investeringen in het bedrijfsleven, met als centrale doelstelling het bestrijden van structurele werkgelegenheidsproblemen. De criteria die het selectieve karakter moesten bepalen, waaronder milieubeleid, waren niet concreet uitgewerkt. PPR-minister Boy Trip had, net als minister Vorrink, in de ministerraad kritiek geleverd, maar dat was vergeefs.⁸⁰ Ook PPR-Tweede Kamerlid Kees van Kuijen stak zijn verontwaardiging over het op de lange baan schuiven van concrete bepalingen niet onder stoelen of banken: '... nu nog niet handelen, maar later. Steeds weer! De vraag is dan wel: wanneer en zijn wij dan niet te laat?'⁸¹

De frustratie binnen de PPR over het uitblijven van deze en andere meer fundamentele maatschappijhervormingen richtte zich na de val van het kabinet-Den Uyl in maart 1977 tegen het CDA. Waar het overvolle PPR-congres in Wageningen in februari 1973 nog instemde met de deelname van confessionele ministers, besloten de radicalen in april 1977 anders. De PPR zou niet meer deelnemen aan een kabinet waarin ook het CDA vertegenwoordigd was. Aangezien de PvdA niet zover wilde gaan, had de PPR zich daarmee op voorhand buitenspel gezet bij de onderhandelingen over een nieuwe regering.⁸² Haar milieustandpunten zou de PPR in de Haagse politieke arena voortaan vanuit de oppositiebanken laten horen.

De strategie van de twee handen: de strijd tegen kernenergie

Een groep demonstranten, voorafgegaan door doedelzakspelers, trok op 19 mei 1977 langs de kerncentrale in het Zeeuwse Borssele. De demonstratie tegen kernenergie was georganiseerd door de PPR en vormde het begin van een actie in het kader van de Tweede Kamerverkiezingen die de week erop plaats zouden vinden. Tijdens deze verkiezingscampagne pleitten de radicalen voor het sluiten van bestaande kerncentrales en het stopzetten van alle kernenergieprojecten. 'Een stem vóór de PPR is een daad tégen de kernenergie!' viel op verkiezingsaffiches te lezen. De partij probeerde er nadrukkelijk een verkiezingsthema van te maken. Vier dagen lang sloeg de PPR op een kampeerterrein onder de rook van de kerncentrale in Borssele haar bivak op. Er werd een actiepost ingericht, waar kiezers lijsttrekker Ria Beckers telefonisch konden bereiken om met haar in gesprek te gaan over kernenergie en uitleg te krijgen over het standpunt van de partij.⁸³ Het was een voorbeeld van hoe buitenparlementaire acties en parlementaire politiek voor de radicalen in elkaars verlengde lagen. Een ronduit teleurstellende verkiezingsuitslag voor de PPR werd hier niet mee voorkomen: van de zeven zetels bleven er drie over.

De PPR richtte zich in eerste instantie op de politieke strijd in het parlement. De deelname aan het kabinet-Den Uyl laat zien dat de partij een bestuurlijke instelling had. Na 1977 was de partij minder gericht op samenwerking met de

DE EENZAME VOORHOEDEPARTIJ IN EUROPA

Pieter Beutler

De PPR werkte in het kabinet-Den Uyl samen met progressieve bondgenoten als D66 en PvdA. In Europa stond de partij echter geïsoleerd. De PPR zag zichzelf als een unieke partij die niet paste in een van de drie grote ideologische stromingen: het liberalisme, het socialisme of de christendemocratie. Daarom zocht de partij vanaf 1973 naar zusterpartijen in de andere landen om samen de 'voorhoede van Europa' te vormen. De deadline was 1979 – de eerste directe verkiezingen voor het Europees Parlement.¹ Een eigen 'radikale fractie' in het Europees Parlement was de droom. Maar het liep anders. Wat bleek: de PPR liep te ver voor 'de voorhoede van Europa' uit.

De zoektocht ging concreet van start op 15 maart 1974 met het door de PPR georganiseerde Radikalencongres in het Europahuis te Bemelen, in Limburg. Henk Waltmans, Kamerlid voor de PPR, reisde hiervoor al jaren door Europa om contacten te leggen. Overal waar hij kwam, liet hij uitnodigingen voor zijn Radikalencongres achter.² Zijn moeite werd beloond: in het Europahuis kwam een waaier van partijen uit een aantal landen opdagen. Aanwezig waren: de Franse Mouvement des radicaux de gauche (Beweging van linkse radicalen), de Union Radicale Démocrate et Progressive (Radicale Democratische en Progressieve Unie) uit Wallonië, het Politiek Alternatief uit Vlaanderen, de Britse sociaalliberale Liberal Party (Liberale Partij) en hun jongerentak, de agrarische Centerpartiet (Centrumpartij) uit Zweden en Finland, en het sociaalliberale Radikale Venstre (Radicaal Links) uit Denemarken.³ Geen geringe opkomst.

Op sociaaleconomisch gebied verschilden de partijen sterk, maar in bijvoorbeeld hun kritiek op de NAVO en hun steun voor de derde wereld vonden de partijen elkaar. Ook ageerden ze tegen overconsumptie en maakten ze zich zorgen om het milieu. Het PPR-speerpunt voor de democratisering van de samenleving riep herkenning op. Gordon Lishman, bestuurslid van de Liberal Party, verklaarde dat hij het PPR-congresstuk over economische macht zelf had kunnen schrijven.⁴

Het congres kon een bescheiden succes genoemd worden. De deelnemers legden formele en informele contacten en wisselden volop informatie uit. Deze contacten werden bestendigd via een vast contactbureau, en een gezamenlijk studieblad, het *European Radical Bulletin*, werd opgericht. De Mouvement des radicaux de gauche sprak zelfs al uit een gezamenlijke radicale fractie te willen vormen in het aankomende Europarlement.⁵

Eén jaar later, in 1975, ontstonden echter de eerste scheuren in de samenwerking. Met vastere contacten kwam ook koudwatervrees. Het Radikale Venstre wilde zich liever niet te veel binden aan de radicale bijeenkomsten. De partij kwam niet zelf maar stuurde de jongerentak, om slechts, zoals dat

destijds werd geformuleerd, 'het politieke klimaat te meten'.⁶ In februari slo-
ten de Belgische radicalen vervolgens de Zweedse en Finse centumpartijen
uit. Die partijen wilden een gezamenlijke motie over de veroordeling van het
generaalsregime in Chili niet ondertekenen. De Belg Pierre Efratas noemde
dat bij een vergadering 'een teken van conservatisme'.⁷ Alleen de jeugdbe-
wegingen van de centumpartijen waren nog welkom bij de contactbureau-
vergaderingen.

Ondertussen was de PPR niet de enige partij die bezig was met Europese
samenwerking. Ook de liberale partijen van Europa begonnen zich in 1975 te
roeren. Zowel de rechtse liberalen (zoals de Nederlandse VVD) als de soci-
aalliberalen (bijvoorbeeld de Liberal Party en het Radikale Venstre) gingen
op Europees niveau nauwer samenwerken.⁸ De PPR zag dat de Britten en de
Denen van twee walletjes probeerden te eten. Zij wilde echter niet samen-
werken met partijen die in zee gingen met de rechtse VVD. Dick Bot, interna-
tionaal secretaris van de PPR, weigerde nog te participeren in het contact-
bureau zolang de Denen en Britten contacten onderhielden met de Liberale
Internationale, maar die trokken zich daar weinig van aan.⁹ In een reactie
waarschuwden de Britse liberalen de Nederlanders: '[jullie] puristische be-
nadering (...) zal simpelweg niet werken; de PPR zal alleen overblijven'.¹⁰

De Britten kregen gelijk. De PPR bleef alleen over. De liberalen en cen-
trumpartijen waren uitgesloten. De Franse radicalen hadden interne pro-
blemen en waren afgefallen. De Belgische radicalen waren voor de PPR te
marginaal. De PPR kwam tot de conclusie dat '[helaas] de ideologische her-
oriëntatie niet in alle landen even ver [was] doorgezet' als in Nederland en
dat door nationale verschillen 'geen aan de PPR "identieke" partijen [konden]
bestaan'.¹¹ Ze zag zichzelf als een gidspartij: de rest van Europa was gewoon
nog niet zover.

De PPR liep dus zo ver voor de troepen uit dat ze in niemandsland geraak-
te. Een paar jaar later, vlak voor de Europese verkiezingen van 1979, scho-
ten groene partijen door heel Europa uit de grond. Op de valreep zag de PPR
eindelijk partijen waarmee wel overeenstemming bereikt kon worden. Ten
aanzien van het milieu, de positie van de derde wereld en de democratisering
van Europa werkte de PPR nu samen met spiksplinternieuwe politieke partij-
en zoals Die Grünen van Petra Kelly uit Duitsland, de Franse groene lijsten en
de Belgische groene partijen Agalev en Ecolo uit Vlaanderen respectievelijk
Wallonië. De PPR ging met hen via de Europese Ecologische Beweging, af-
gekort Ecoropa, de Europese verkiezingen van 1979 in.¹² Vlak voordat het te
laat was stond de partij dus niet alleen, maar gebroederlijk in Europa. Hoe-
wel de PPR als 'de groene lijst voor Nederland' geen zetel wist te behalen bij
de Europese Parlementsverkiezingen, had de partij haar partners in Europa
gevonden waarmee zij tot haar opheffing zou samenwerken.¹³

PvdA en raakte regeringsdeelname uit het zicht. Dat de PPR de parlementaire strijd centraal stelde, neemt niet weg dat het politieke domein voor de radicalen nadrukkelijk groter was dan de parlementaire arena.

Buitenparlementaire actie was een 'onmisbaar middel voor vernieuwing', viel bijvoorbeeld te lezen in een nota waarin werd nagedacht over de positie van de PPR op de drempel van de jaren tachtig. De parlementaire democratie was een 'belangrijke verworvenheid', maar acties waren in sommige gevallen nodig om de gevestigde macht te weerstaan en de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Binnen de PPR werd dit ook wel de strategie van de twee handen genoemd, die van het parlementaire werk en die van het buitenparlementaire werk: 'Eén van die handen afkappen, zou de partij verlammen. De kunst is, beide handen tegelijk sterk te maken.'⁸⁴ Deze strategie was geformuleerd door Roel van Duijn, die tot de oprichters behoorde van zowel Provo als de Kabouterbeweging. Van Duijn stapte in 1973 als Amsterdams raadslid over van de Kabouters naar de PPR.

Dat de lokale afdelingen van de partij al in 1968 tot aktiecentra waren bestempeld, gaf blijk van deze kijk op politiek. PPR-afdelingen waren betrokken bij allerlei acties om natuurgebieden te beschermen en milieuvervuiling tegen te gaan. Soms werden die acties nadrukkelijk onder PPR-vlag gevoerd, om te laten zien waar de partij voor stond. Zo ageerden de radicalen begin jaren zeventig in verschillende gemeenten tegen de invoering van de plastic vuilniszak door milieuvriendelijke alternatieven onder de aandacht te brengen. En de Groningse PPR organiseerde in 1979 een meerdaagse voettocht naar Den Haag om te protesteren tegen de voorgenomen proefboringen in het noorden ten behoeve van de opslag van radioactief afval in ondergrondse zoutkoepels.⁸⁵ Veel vaker steunden PPR-aktiecentra buitenparlementaire acties van andere organisaties. PPR-leden waren bovendien, buiten partijverband, actief in maatschappelijk-politieke organisaties en actiegroepen, ook op milieugebied.⁸⁶ Het partijbestuur waarschuwde aan het einde van de jaren zeventig zelfs dat leden, bij het opgaan in het actievoeren, de PPR niet uit het oog mochten verliezen: 'Als de partij afbrokkelt, kunnen ook actiegroepen niet meer bij ons terecht.'⁸⁷

Ook landelijk ging het in verreweg de meeste gevallen niet om acties die de PPR zelf initieerde, maar om medewerking of steun aan acties waarvoor de partij door anderen werd benaderd. Het partijbestuur kon vervolgens PPR-aktiecentra inschakelen, een verklaring onderschrijven of uitgeven, sprekers afvaardigen om namens de partij het woord te voeren op manifestaties, of financieel bijdragen.⁸⁸ Een enkele keer zette de partij ook zelf een actie op, zoals midden jaren zeventig die tegen ozongevaarlijke drijfgassen in spuitbussen. De strategie van de twee handen werd daarbij doelbewust ingezet door buitenparlementaire activiteiten, zoals een koopstaking en straatacties in winkelgebieden, te combineren met het uitoefenen van parlementaire druk om de minister aan te zetten tot het nemen van maatregelen.

Kernenergie

Een terrein waarop de PPR zich in de jaren zeventig en aan het begin van de jaren tachtig nadrukkelijk buiten de parlementaire arena manifesteerde was dat van kernenergie. De Nederlandse regering verwachtte in 1972 dat in 2000 de helft van de in Nederland gebruikte energie in kerncentrales zou worden opgewekt. In 1969 was in Nederland de eerste kerncentrale geopend in het Gelderse Dodewaard, en in 1973 volgde een tweede, grotere centrale in Borssele. In Almelo werd sinds 1971 in de uraniumverrijkingsfabriek UCN uranium geschikt gemaakt om als splijtstof te dienen in kerncentrales. Bij de exploitatie werkte Nederland samen met West-Duitsland en Groot-Brittannië.

Een volgende stap die het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel wilde nemen was Nederlandse deelname aan een snelle kweekreactor in het West-Duitse Kalkar, dertig kilometer over de grens bij Nijmegen. Namens de PPR wees Leo Jansen tijdens het debat over de kweekreactor in de Tweede Kamer in het voorjaar van 1973 op de onopgeloste problemen rondom radioactief afval en het beheer van radioactief materiaal. Jansen, gepromoveerd scheikundig ingenieur, was in november 1972 als zevende op de lijst van de PPR vrij onverwacht in het parlement gekomen en zou in de daaropvolgende jaren als woordvoerder milieubeheer en energie het gezicht worden van de partij in de strijd tegen kernenergie. In 1973 wees de PPR bij monde van Jansen kernenergie echter nog niet definitief af, maar een 'pas op de plaats' was nodig zolang de genoemde problemen niet waren opgelost.⁸⁹ De radicalen stemden tegen, net als de andere linkse partijen en de Boerenpartij. Een meerderheid van de Tweede Kamer steunde evenwel de deelname aan de snelle kweekreactor in Kalkar, die samen met de Bondsrepubliek, België en Luxemburg zou worden ontwikkeld.

De protesten tegen kernenergie in Nederland, die rond 1970 voor het eerst de kop opstaken bij de plannen voor de kerncentrale in Borssele, namen in 1973 massale vormen aan. Dat had veel te maken met de wijze waarop de Nederlandse deelname werd gefinancierd: via een speciale Kalkarheffing. Elke Nederlander betaalde vanaf de zomer van 1973 een heffing van 3% op de elektriciteitsrekening ten behoeve van de kweekreactor in Kalkar. Tegenstanders van kernenergie kregen hiermee een prachtig protestmiddel in de schoot geworpen: weigeringsacties. Door te weigeren de 3%-heffing te betalen, konden mensen demonstratief laten zien tegenstander te zijn van de kweekreactor in Kalkar. Enkele duizenden burgers deden dit.

Een enkeling werd als gevolg daarvan afgesloten van stroom, wat nieuwe verontwaardiging wekte, ook binnen de PPR. Zo sprak de PPR Drenthe steun uit voor een Groningse natuurkundige die door zijn elektriciteitsleverancier was afgesloten na zijn weigering de 3%-heffing te betalen.⁹⁰ Binnen de PPR zorgden deze weigeringsacties als vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid ook voor enig

ongemak. PPR-Tweede Kamerleden maakten kenbaar zelf de heffing te betalen, al benadrukten ze tegelijkertijd dat ze de mening respecteerden van degenen die dat weigerden.⁹¹ Er verscheen in de *PPRAK* geen oproep aan PPR-leden om de Kalkarheffing te weigeren. Weigeraars waren er overigens ook in de PPR, zoals het Amsterdamse raadslid Roel van Duijn.⁹²

De Amsterdamse afdeling van de PPR stond ook aan de basis van het Anti-Kalkar Komitee, dat in september 1972 was opgericht als een samenwerkingsverband van de hoofdstedelijke afdelingen van de PPR, PSP, PvdA en CPN. Zij zetten een landelijke handtekeningenactie op tegen de kweekreactor, ondersteund met de verspreiding van affiches en voorlichtingsmateriaal. In het hele land werden vervolgens in 1973 en 1974 tientallen Anti-Kalkar Komitees en Stroomgroepen Stop Kalkar opgericht, die opriepen de 3%-heffing niet te betalen. Het Anti-Kalkar Komitee organiseerde in samenwerking met de plaatselijke groepen op 24 september 1974 de eerste grote antikernenergiedemonstratie, tegen de bouw van de kweekreactor in Kalkar. Ongeveer tienduizend tegenstanders demonstreerden die zaterdag op het marktplein van het West-Duitse stadje. Ze waren vrijwel uitsluitend afkomstig uit Nederland. Zo'n vierhonderd van hen waren per fiets vanuit Nijmegen gekomen. PPR-Kamerlid Leo Jansen sprak de demonstranten toe.⁹³ Een maand later overhandigde het Anti-Kalkar Komitee minister van Economische Zaken Ruud Lubbers 155.000 handtekeningen. Lubbers, ook zelf niet enthousiast over de Nederlandse deelname aan de kweekreactor, maakte bekend dat de 3%-heffing in 1977 zou verdwijnen. Mensen die bezwaren hadden tegen de heffing mochten het bedrag in een alternatief fonds storten dat niet zou worden gebruikt voor de financiering van de kweekreactor. Ook besloot het kabinet-Den Uyl om af te zien van deelname aan een volgende fase van het project in Kalkar.⁹⁴

In de lokale samenwerkingsorganisaties voerde de CPN de boventoon. PPR-leden werden in februari 1975 in de *PPRAK* zelfs opgeroepen om de lokale Anti-Kalkar Komitees niet over te laten aan de communistische partij.⁹⁵ Deze oproep sorteerde niet veel effect. De terugtrekking van de CPN uit het Anti-Kalkar Komitee in de zomer van 1975 betekende het feitelijke einde van deze samenwerking. Kernenergie bleef voor de PPR ook daarna een belangrijk thema. De radicalen spraken zich in de loop van de jaren zeventig steeds duidelijker uit tegen kernenergie. Radioactief afval vormde een ernstige bedreiging voor het leefmilieu, aldus de radicalen, en de risico's voor de volksgezondheid bij een kernramp waren groot. Bovendien kon plutonium, een afvalstof van kerncentrales, gebruikt worden als grondstof voor atoomwapens.⁹⁶ Het besluit tot de bouw van drie nieuwe kerncentrales werd door het kabinet-Den Uyl mede onder druk van de PPR uitgesteld, een overwinning voor de radicalen.

Ook buitenparlementair bleef de PPR zich roeren. Zo was de partij eind 1975 een van de oprichters van het Landelijk Energie Komitee (LEK), dat zo'n tien jaar actief zou zijn. Dit was een samenwerkingsverband van een aantal

Een van de parlementaire en buitenparlementaire strijdpunten van de PPR in de tweede helft van de jaren zeventig was de uitbreiding van de uranumverrijkingsfabriek UCN in Almelo. De radicalen probeerden die uitbreiding binnen het kabinet-Den Uyl te dwarsbomen en waren ook actief in de protesten tegen dit plan. In april 1977 verzamelden zich 10.000 demonstranten in Almelo tegen de uitbreidingsplannen van UCN. Een jaar later, in maart 1978, liepen bij een massale demonstratie zelfs 40.000 mensen mee. De vreedzame protestmars was georganiseerd door het LEK en werd ondersteund door veertig maatschappelijke en politieke organisaties, waaronder de PPR, de PSP en de PvdA. Leo Jansen vertegenwoordigde wederom de radicalen als een van de sprekers.⁹⁹ De grote opkomst veranderde echter niets aan het besluit dat het in december 1977 aangetreden kabinet-Van Agt-Wiegel toen al had genomen: UCN mocht uitbreiden.

Demonstratie tegen uitbreiding ucn in Almelo, 4 december 1976. Voorop lopen enkele prominente PPR-leden: v.l.n.r. X [onbekend], Leo Jansen, Wijnand van Hoogevest, Peter Lankhorst en Dilia van der Heem-Wagemakers.

Een deel van de antikernenergiebeweging radicaliseerde in de daaropvolgende jaren, keerde zich af van de parlementaire politiek en partijen als de PPR, organiseerde zich in autonome basisgroepen en koos voor hardere acties. In 1980 en 1981 organiseerden deze basisgroepen onder de leus 'Dodewaard gaat dicht' twee massale blokkadeacties van de Gelderse kerncentrale, waaraan ook 'veel PPR'ers' deelnamen, zo viel te lezen in het partijblad van de radikalen.¹⁰⁰ In 1981 liepen de acties uit op een gewelddadige confrontatie tussen politie en demonstranten. De PPR steunde vreedzame acties tegen kernenergie, ook blokkades, maar deze hardere vorm van actievoeren, die aan het begin van de jaren tachtig bijvoorbeeld ook bij de kraakbeweging te zien was, riep weerstand op binnen de PPR.

Zo nam de PPR-fractie in 1980 op voorhand afstand van de 'Dodewaard gaat dicht'-actie, vanwege het antiparlementaire karakter van de actie en de ingecalculeerde kans op gewelddadige confrontaties, al bleek de blokkade dat jaar vreedzaam te verlopen.¹⁰¹ Bij monde van fractievoorzitter Ria Beckers stelde de PPR duidelijke grenzen aan buitenparlementaire acties. Voor de PPR was actie nodig om 'begrip te kweken voor de noodzaak van verandering', niet om agressie op te roepen of een 'rechtse tegenreactie' uit te lokken. Geweldloosheid was een 'keiharde grens', belangen van derden mochten niet onnodig worden geschaad en wie de wet overtrad, mocht zich niet onttrekken aan arrestatie en rechtsvervolging. Buitenparlementaire actie mocht geen doel op zich worden, maar moest gericht blijven 'op het bewerkstelligen van parlementaire besluiten'.¹⁰² De PPR sprak zich uit tegen gewelddadig optreden van de ME, maar keurde agressieve acties af.¹⁰³

De PPR onderstreepte begin jaren tachtig nog eens het belang van de 'twee-handen-strategie'. Op 21 november 1981, de dag dat er in Amsterdam 400.000 mensen betoogden tegen de plaatsing van kernwapens in Nederland, besloot het congres van de PPR nog meer dan voorheen een actiepartij te willen worden.¹⁰⁴ Dit paste bij de sterkere oriëntatie van de partij op klein-linkse partijen als de PSP en CPN en de bloei van de buitenparlementaire bewegingen op dat moment. Het bleek echter eenvoudiger om als congres een dergelijk besluit te nemen dan om dit als partij daadwerkelijk te realiseren. Veel gevolgen lijkt het congresbesluit niet gehad te hebben. Het vertaalde zich in de jaren daarna niet in meer door de PPR geïnitieerde of ondersteunde acties op milieugebied of ander terrein, of in een andere opstelling ten opzichte van actiegroepen.

De buitenparlementaire acties tegen kernenergie namen na 1981 in omvang en aantal af, hoewel het voor de PPR een belangrijke kwestie bleef. Het debat over kernenergie in Nederland en het energiebeleid in algemene zin werd aan het begin van de jaren tachtig voortgezet in het kader van een Brede Maatschappelijke Discussie. Het kabinet-Van Agt-Wiegel had hiertoe besloten in reactie op het maatschappelijke en politieke verzet tegen kernenergie.

Ook de PPR nam hier, in samenwerking met milieuorganisaties, aan deel.¹⁰⁵ Leo Jansen werd in 1981, toen hij na bijna negen jaar afscheid nam van de fractie, zelfs lid van de stuurgroep die de maatschappelijke discussie aanstuurde en registreerde, al was dat niet namens de PPR.

In januari 1984 verscheen het eindrapport van de stuurgroep: er bleek weinig maatschappelijk draagvlak voor de bouw van nieuwe kerncentrales. Volgens de PPR-fractie markeerde het rapport het definitieve einde van de grootschalige elektriciteitsopwekking en moest er nu een ander energiebeleid komen: duurzaam, decentraal en kleinschalig.¹⁰⁶ Het kabinet-Lubbers legde de uitkomst van de maatschappelijke discussie echter naast zich neer en oordeelde dat nieuwe kerncentrales nodig waren om op termijn aan de energiebehoefte van de Nederlandse industrie te kunnen voldoen.¹⁰⁷ Dat die nieuwe kerncentrales uiteindelijk toch niet gebouwd werden, was een gevolg van de afschrikwekkende kernramp in Tsjernobyl in 1986. De aanvankelijke beslissing van het CDA-VVD-kabinet tekende niettemin de prioriteit die de regering in de door crisis en werkloosheid getekende jaren tachtig gaf aan economische overwegingen. De PPR bleef zich vanuit de oppositie verzetten tegen het 'economische groeisyndroom' dat de westerse samenlevingen in zijn greep had.¹⁰⁸

Milieupolitiek in de jaren tachtig

Bas de Gaay Fortman voorspelde in 1974 dat de PPR zo'n tien jaar later zou zijn gestabiliseerd op vijftien zetels in de Tweede Kamer. Meer zou een voorhoedepartij volgens de fractievoorzitter nooit kunnen halen.¹⁰⁹ Die voorspelling bleek al te optimistisch. De partij kwam in de tweede helft van de jaren zeventig in een neergaande spiraal terecht, die ze niet wist te keren. Van het optimisme van de eerste helft van de jaren zeventig was in de jaren tachtig weinig meer over, niet alleen wat betreft de electorale perspectieven, maar ook als het ging om de maakbaarheid van de samenleving. 'Wie te optimistisch is, raakt teleurgesteld,' waarschuwde het partijbestuur in 1979.¹¹⁰ 'De bestaande machtsverhoudingen bleken weerbarstiger dan gedacht,' concludeerde de partij een paar jaar later terugblikkend, al voegde ze er strijdbaar aan toe dat de PPR de politieke eisen tot radicale verandering overeind hield.¹¹¹

Deze neergang droeg eraan bij dat begin jaren tachtig veel tijd en energie werden opgeslokt door een interne richtingenstrijd over vooral de strategie van de partij.¹¹² Moest de partij hernieuwd aansluiting zoeken bij PvdA en D66 of juist inzetten op samenwerking met PSP, CPN en EVP? In het kader van dit interne debat pleitten sommigen, zoals De Gaay Fortman, juist voor een uitgesproken 'groene' PPR. De radicalen voelden zich nauw verwant aan

de groene partijen die in die jaren elders in West-Europa werden opgericht. In 1979 lag voor de PPR al samenwerking met ecologische partijen in Europa in het verschiep, maar Leo Jansen kreeg als PPR-lijsttrekker bij de Europese verkiezingen niet genoeg stemmen om afgevaardigd te worden naar het Europees Parlement. Het Vlaamse *Agalev* en het Waalse *Ecolo* werden begin jaren tachtig in de partijkrant omschreven als 'de Belgische versie van de PPR'.¹¹³ Ook uit verslagen van partijcongressen van bijvoorbeeld de *British Ecology Party* en de *Irish Ecology Party* sprak een duidelijke identificatie met deze groene partijen.¹¹⁴ En na een overleg tussen de partijbesturen van de PPR en *Die Grünen* in de aanloop naar de Europese verkiezingen van 1984 noemden *Die Grünen* de PPR zelfs hun 'groene zusterpartij'.¹¹⁵

Moest de PPR ook expliciet het ecologisme als uitgangspunt voor haar politiek nemen? PPR-voorzitter Herman Verbeek bepleitte dit samen met het Groningse partijbestuurslid Rouke Broersma. De aarde, zo schreven zij, is een 'samenhangend stelsel van ecosystemen', waarbij de mens en de natuurlijke en sociale omgeving elkaar wederzijds beïnvloeden en van elkaar afhankelijk zijn, en dat niet eindeloos en straffeloos kan worden aangetast. Dit uitgangspunt moest leiden tot een geheel andere economische en maatschappelijke ordening. Zo diende de productie van goederen en diensten getoetst te worden aan ecologische en maatschappelijke normen en moesten zelfbeheer, kleinschaligheid en de menselijke maat leidend worden voor de inrichting van de samenleving. Verbeek en Broersma verbonden het ecologisme ook met internationale verhoudingen en cultuurpolitiek.¹¹⁶ Enkele PPR-leden schaalden zich met ingezonden brieven in de partijkrant achter het pleidooi voor het ecologisme als ideologisch fundament voor de PPR.¹¹⁷

Ook tegenstanders lieten van zich horen. Zo keerde de bioloog en voorzitter van de milieuwerggroep in de partij, Wouter van Doorn, zich tegen het politieke gebruik van het begrip 'ecologie': het was een uitermate vaag begrip om als politieke leidraad te nemen, dat veel mensen bovendien niet zouden begrijpen. Daarbij kwam dat milieu volgens hem als een 'luxethema' werd gezien in tijden van economische crisis. Hij waarschuwde dat de PPR alleen nog maar als een 'milieupartij' zou worden gezien, wat electoraal niet gunstig was gezien de beperkte aanhang van groene partijen in andere landen. Ten slotte wees hij erop dat het 'etiket' ecologisch onvoldoende recht deed aan de veelzijdigheid van de PPR-denkbelden. Hij gaf toe dat 'het specifieke van de PPR in het Nederlandse politieke spectrum' op ecologisch gebied lag, maar vond dat de toevoeging 'eko' te veel nadruk zou leggen op een deel van de PPR-ideeën.¹¹⁸ Uiteindelijk resulteerde het strategiedebat in de PPR in 1983 in een compromis. 'Ecologisch' werd officieel een van de begrippen die de identiteit van de partij definieerden, maar wel in een rijtje met andere begrippen: non-conformistisch, radicaal, solidair en libertair. Wat betreft partijpolitieke

samenwerking richtte de PPR zich in de jaren tachtig in toenemende mate op de klein-linkse partijen.¹¹⁹

Los van het interne partijdebat bouwden de milieupolitieke standpunten die de PPR in de nationale politiek uitdroeg voort op het verhaal dat de PPR zich begin jaren zeventig zo duidelijk eigen had gemaakt: grenzen aan de groei. De radicalen verzetten zich ook gedurende de economische crisis van de late jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig tegen de 'roofoeconomie'.¹²⁰ Fractievoorzitter Ria Beckers onderstreepte tijdens de Algemene Beschouwingen in oktober 1984 nog maar eens dat de PPR de bestaande economie als oorzaak van veel problemen zag, door 'de groeiwang, de agressiviteit, het produceren omwille van de produktie'.¹²¹ Selectieve economische ontwikkeling was volgens de radicalen nodig om vernietiging van het milieu en uitputting van de bodemschatten te voorkomen. De partij bleef fundamentele kritiek uitoefenen op het economische systeem en pleitte in het verkiezingsprogramma van 1986 bijvoorbeeld voor de 'vermaatschappelijking' van de economie.¹²²

Kringlooeconomie

De PPR wilde in de jaren tachtig nadrukkelijk ook een alternatief economisch perspectief bieden. Centraal daarin stond het idee van de 'kringlooeconomie'. In een dergelijke economie hoefden het bevorderen van werkgelegenheid enerzijds en natuurbescherming en milieubehoud anderzijds niet strijdig met elkaar te zijn, aldus Peter Lankhorst, die als 27-jarige student politicologie in 1973 PPR-fractievoorzitter was geworden in de Amsterdamse gemeenteraad en sinds 1981 milieuwoordvoerder was in de Tweede Kamer. De kringlooeconomie stoelde op een aantal uitgangspunten. Het grondstoffengebruik zou zo laag mogelijk gehouden moeten worden. Dit kon door producten zo duurzaam mogelijk te maken en reparatie en hergebruik, ook van reststoffen, te bevorderen. Daarnaast moest het gebruik van fossiele energie zo laag mogelijk gehouden worden, door maximale benutting van alternatieve energiebronnen, zoals zonne- en windenergie, biogas en afvalwarmte, en door een zo hoog mogelijk rendement bij energiegebruik. Verder mocht het gebruik van energie en grondstoffen zo min mogelijk risico voor de volksgezondheid en het milieu met zich meebrengen. Deze kringlooeconomie zou niet vanzelf door het marktmechanisme ontstaan; de overheid diende dit te stimuleren.¹²³ De motie die Lankhorst indiende om de kringlooeconomie centraal te stellen in het milieuplan van de kortstondige regering-Van Agt II (1981-1982) kreeg alleen de steun van PSP en CPN.¹²⁴ Ook in later jaren bleef de PPR het concept van de kringlooeconomie als alternatief uitgangspunt voor de inrichting van de economie naar voren brengen.

'SMALL IS BEAUTIFUL': PETER LANKHORST: GEMEENTERAADSLID, TWEEDE KAMERLID, FRACTIEVOORZITTER PPR (1974-1994)

Carla Hoetink

Het grote voordeel van een kleine fractie is dat je weinig tijd kwijt bent aan interne zaken als je elkaar vertrouwt. (...) En het grote voordeel is dat je daarmee ook dichterbij je eigen standpunt kunt blijven, waardoor je verhaal minder grijs wordt. Want het is niet een compromis van een compromis.¹

Zijn hele loopbaan lang zou Peter Lankhorst de waarde van de PPR als kleine partij links van de PvdA blijven uitdragen. In die kleinheid lag haar bestaansrecht, was zijn overtuiging. Lankhorst begon zijn politieke carrière voor de PPR in Amsterdam. Als 27-jarige afstuderend politicoloog werd hij in 1974 vrij onverwacht lijsttrekker voor de Amsterdamse gemeenteraad. Running mate was Roel van Duijn; aan hem moest Lankhorst uiteindelijk het wethouderschap laten. In 1981 maakte Lankhorst de overstap naar de landelijke politiek. Dertien jaar lang, tot 1994, zou hij lid blijven van de Tweede Kamer. In al die jaren was Lankhorst eraan gewend geraakt om alleen of met één, hooguit twee anderen de hele politiek te bestrijken. Een zware klus, maar het dwong ook tot prioriteiten stellen en bij de kern van de eigen zaak blijven.

Lankhorsts entree in de Tweede Kamer in 1981 viel samen met de richtingsstrijd binnen de PPR over de strategische koers van de partij. Lankhorst behoorde tot de voorstanders van een geleidelijke losmaking van de PvdA en een versterking van de klein-linkse samenwerking. Ideologisch, en ook in de praktische politiek, schoof de partij in deze jaren geleidelijk op in de richting van de PSP en de CPN. Dat wilde niet zeggen dat Lankhorst geporteerd was voor samengaan; met name bij de intriges en de gelijkhebbigheid van de CPN voelde hij zich niet goed thuis. Los daarvan leefde bij hem, net als bij veel andere PPR'ers, het 'small is beautiful'-gevoel heel sterk.²

Vanaf de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 1982, waarbij de PPR van drie naar twee zetels zakte, vormde Peter Lankhorst acht jaar lang een tandem met fractievoorzitter Ria Beckers. In goede harmonie met Beckers groeide Lankhorst in deze jaren uit tot een veelzijdig Kamerlid, gewaardeerd om zijn vakkennis en onverbloemde bijdragen aan het debat.

De generalist Lankhorst bestreek veel beleidsterreinen: justitie, politie, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening, milieubeheer, welzijn en cultuur, onderwijs en wetenschappen. Voordeel van die veelzijdigheid was dat je de samenhang veel meer ziet, zou hij hierover zeggen. Lankhorst was een warm pleitbezorger van vergroening van beleid, een kringlooeconomie en een ecotax. Ook het bevorderen van inspraak lag hem na aan het hart. In 1993 re-

aliseerde Lankhorst een initiatiefwet over de vertegenwoordiging van leerlingen in schoolbesturen.³

Over de totstandkoming van GroenLinks hield Lankhorst lang aarzelingen. Toen het eenmaal zover was, ging hij echter loyaal mee – om na het vertrek van Beckers in 1993 nog een jaar het fractievoorzitterschap waar te nemen. De PPR bleef nog lang zijn referentiekader. Het samenwerkingsverband moest vooral geen 'grijze muis' worden, geen 'compromis van een compromis van al die partijen. Dan wordt het niets.' Dat vergde opnieuw keuzes maken, ook al ging daarbij iets van het eigen gedachtegoed verloren.⁴

Peter Lankhorst tijdens een Tweede Kamerdebat, 17 mei 1984.

Naast fundamentele kritiek op de bestaande economie en ideeën over alternatieve principes kenmerkte de opstelling van de PPR zich in de jaren tachtig vooral door een kritische houding ten aanzien van het milieubeleid van opeenvolgende kabinetten. Hoewel de Nederlandse overheid met wetgeving milieuverontreiniging probeerde tegen te gaan, bleek de milieuproblematiek in de jaren tachtig keer op keer ernstiger dan voorheen gedacht.¹²⁵ In algemene zin oordeelde de PPR dat het milieubeleid te weinig prioriteit kreeg bij de afwegingen die de regering maakte. Steeds wees de partij erop dat de economische krachten sterker waren dan de zorgen over het milieu. Terugkerende punten in de parlementaire betogen van Lankhorst en Beckers waren het aansporen tot meer tempo bij de invoering van milieubeleid, het aankaarten van het gebrek aan effectiviteit van de maatregelen, en de oproep om vervuilers harder aan te pakken en milieubesparende activiteiten, technieken en ontwikkelingen meer te stimuleren. De PPR pleitte voor het maken van fundamentele keuzes in het milieubeleid. In plaats van symptoombestrijding gericht op het indammen van de gevolgen van milieuvervuilende activiteiten zouden de oorzaken moeten worden aangepakt.

Dat bleek bijvoorbeeld uit de opstelling van de radikalen ten aanzien van een nieuwe milieukwestie die in de loop van de jaren tachtig hoog op de politieke agenda kwam te staan: zure regen. Net als de aantasting van de ozonlaag en de opwarming van de aarde (het 'broeikaseffect') was zure regen een voorbeeld van mondiale milieuproblematiek, dat vanaf de late jaren zeventig in beeld kwam.¹²⁶ De eerste berichten over zure regen verschenen in Nederland rond 1980, als gevolg van de aantasting van bossen door zure neerslag in Scandinavië en Duitsland. Uit een onderzoek uit 1983 bleek dat ook de gezondheidstoestand van de Nederlandse bossen zeer zorgwekkend was. Ook vergrassing van heide en verzuring van venen waren het gevolg van zure depositie. Het beleid dat in de jaren daarna van de grond kwam om de verzuring van de bodem tegen te gaan richtte zich vooral op het terugdringen van de uitstoot van stikstof-, zwaveldioxiden en ammoniak.¹²⁷

PPR-woordvoerder Lankhorst sprak in mei 1984, tijdens het debat waarin de eerste beleidsnota over verzuring besproken werd, zijn bezorgdheid uit over de vraag of er effectief beleid zou komen om de verzuring tegen te gaan. Het was goed dat deze problematiek mede door toedoen van VVD-minister Pieter Winsemius serieuze aandacht kreeg, maar in het verleden was de invloed van de minister van Milieubeheer op zijn collega's van Economische Zaken, van Landbouw en van Verkeer en Waterstaat 'altijd veel te beperkt' geweest. Lankhorst pleitte voor vergaande maatregelen om de ammoniakuitstoot door de bio-industrie tegen te gaan, en voor goedkoper openbaar vervoer om de autoverkoop in te dammen.¹²⁸

De PPR waardeerde het dan ook toen een half jaar later de CDA-minister van Landbouw Gerrit Braks met een interim-wet kwam die de vestiging en

uitbreiding van varkens- en pluimveehouderijen nabij kwetsbare natuurgebieden verbood. Als het aan de radicalen lag was dit niettemin slechts een begin. Alleen een 'milieuvriendelijke wijze van bedrijfsvoering met een vermindering van de veestapel' zou een structurele oplossing kunnen bieden.¹²⁹ Op vergelijkbare wijze ondersteunde Lankhorst in 1988 maatregelen die bedoeld waren om de uitstoot van auto's en andere voertuigen terug te dringen, maar dat vond het PPR-Tweede Kamerlid niet genoeg: 'Verdere en concretere doelstellingen zijn nodig. Het anti-verzuringsbeleid vraagt om radicale inspanningen van de industrie, de energiesector, de landbouw en de automobiliteit.'¹³⁰

Ten tijde van het tweede kabinet-Lubbers (1986-1989) kwam de zorgwekkende toestand van het milieu volop in de politieke belangstelling te staan, onder meer door groeiende aandacht voor het broeikaseffect. In april 1987 verscheen het rapport *Our Common Future*, geschreven in opdracht van de Verenigde Naties. Die commissie beschreef op indringende wijze de grote mondiale milieuvraagstukken, waaronder klimaatverandering, en introduceerde het begrip 'duurzame ontwikkeling'. De boodschap luidde dat economische groei mocht, en zelfs nodig was om armoedeproblemen in het Zuiden aan te pakken, maar dat ecologische grenzen daarbij gerespecteerd moesten worden. Mede gezien de impact die het rapport had, kan het gezien worden als opvolger van *The Limits to Growth* uit 1972.¹³¹ De nadruk lag dit keer niet op de eindigheid en uitputting van de natuurlijke hulpbronnen, maar vooral op de vervuiling door het gebruik van diezelfde hulpbronnen.

Het in december 1988 gepubliceerde RIVM-rapport *Zorgen voor morgen*, een toekomstverkenning over het milieu, zorgde ervoor dat de ernst van de mondiale milieuproblemen ook veel aandacht kreeg in de Nederlandse politiek. De uitstoot van schadelijke stoffen moest drastisch en binnen afzienbare tijd omlaag. In het tweede kabinet-Lubbers kreeg milieubeleid hierna meer prioriteit. Het leidde in mei 1989 zelfs tot de val van het kabinet, omdat de vvd-fractie niet wilde instemmen met het afschaffen van het reiskostenforfait en de verhoging van de dieselaccijns, maatregelen die bedoeld waren om de groei van het autoverkeer te beperken en het milieubeleid te financieren.¹³² 'Milieu is in de mode,' constateerde de PPR in het ontwerpverkiezingsprogramma van 1989 enigszins misprijzend. Dit bood kansen, maar die werden volgens de radicalen onvoldoende benut. 'De dreigende milieuramp wordt met alle wetenschappelijke precisie die ons eigen is, tot in detail beschreven. Maar steeds weer verhinderen korte termijn-belangen dat gebeurt wat zonder uitstel nodig is.' En: 'Alle mooie woorden over de zorg voor het milieu – van ministers en regeringspartijen, van werkgevers en werknemers – verhelen niet dat het beleid vooral niet te diep in eigen vlees mag snijden.'¹³³

Waar het rapport *The Limits to Growth* aan het begin van de jaren zeventig een duidelijke, vormende invloed had op de milieupolitiek van de PPR, was dat met de rapporten aan het einde van de jaren tachtig op het eerste oog minder het geval. De PPR zag die vooral als een bevestiging van haar eigen visie op milieupolitiek. Nog steeds was 'een mentaliteitsverandering in ecologische zin' nodig 'en een daarop geënt sociaal-economisch beleid'. De partij pleitte voor wetgeving en heffingen in plaats van 'boterzachte' conventanten met het bedrijfsleven. Het productiesysteem, het groeidenken en de consumptiedwang dienden fundamenteel ter discussie te worden gesteld.¹³⁴

Duurzame groei

Toch waren er in de late jaren tachtig verschuivingen zichtbaar in de milieupolitieke standpunten van de partij. Duurzaamheid werd een centraal begrip in het partijprogramma. De PPR sprak, in lijn met het VN-rapport *Our Common Future*, bijvoorbeeld over duurzame economische ontwikkeling. De houding ten aanzien van economische groei was in die zin ook positiever, mits die 'een bijdrage aan welvaart zonder schade voor het milieu' leverde of zelfs zou bijdragen aan het herstel van het milieu. 'Zo'n opvatting sluit een behoorlijke economische groei bepaald niet uit,' aldus het ontwerpverkiezingsprogramma uit 1989.¹³⁵ Integendeel, de investeringen die nodig waren voor de gewenste 'ecologische modernisering' van de economie kostten weliswaar geld, maar zouden volgens de PPR resulteren in duurzame economische groei.

Het partijbestuur onder leiding van PPR-voorzitter Bram van Ojik had die nieuwe houding ten aanzien van economische groei nog krachtiger willen uitdragen. Van Ojik was in 1988 op 33-jarige leeftijd tot partijvoorzitter gekozen, op het twintigjarige jubileumcongres van de PPR. Hij was op dat moment al vijftien jaar lid van de partij. Na zijn studie economie, met als specialisatie ontwikkelingseconomie, was hij in de jaren tachtig onder meer medewerker van het wetenschappelijk bureau van de partij en eindredacteur van de *Radikalen-krant*. Het partijbestuur wilde onder zijn leiding inhoudelijk debat in de partij stimuleren, en had daartoe de opdracht gegeven tot het schrijven van een discussiestuk, dat in het najaar van 1988 verscheen onder de titel 'Groen Licht. Op weg naar een ecologische democratie'. Milieubeleid werd daarin aangewezen als een van de voornaamste 'toekomstgerichte issues' waarmee de partij zich kon profileren. Volgens de auteurs stond de 'ekologische imperatief' centraal in het PPR-denken: bij alle handelingen van individuen, bedrijven, organisaties en overheden dienden milieubehoud en -herstel voorop te staan.¹³⁶ De rol van de overheid werd daarbij echter beperkt. Niet wetten en regels, maar marktwerking werd centraal gesteld. De

werkelijke kosten voor het milieu moesten meegerekend worden in de prijzen van producten, bijvoorbeeld door milieuheffingen. Zodoende kon er een 'marktconform milieubeleid' ontstaan en was nulgroei niet meer nodig.¹³⁷

De poging om aansluiting te vinden bij de liberale tijdgeest moest bijdragen aan het nieuwe imago van 'vrolijk links' dat het partijbestuur wilde uitdragen.¹³⁸ Ook de auteurs van 'Groen Licht' wilden af van het beeld van een puriteinse partij die offers vroeg, tegen auto's en kleurentelevisies was en mensen hun welvaart misgunde met een beroep op de derde wereld en het milieu. Die associatie van de PPR met 'buikriem, stapjes terug en economie van het genoeg' was 'weinig wervend'.¹³⁹ Volgens partijvoorzitter Van Ojik was het idee van een economie van het genoeg een 'troetelkindje van de PPR in het verleden' en beoogde het partijbestuur een verandering van denken in de partij te stimuleren.¹⁴⁰ Maar het discussiestuk riep vooral veel tegenstand op. Volgens Van Ojik was 80 procent van de reacties negatief.¹⁴¹ Hierdoor kwamen de nieuwe ideeën slechts in afgezwakte vorm terug in het ontwerpverkiezingsprogramma van 1989, al werden met de nadruk op duurzame economische groei en de 'groentax' als milieuheffing nieuwe accenten gezet.

In vergelijking met de eerdere verkiezingsprogramma's van de PPR uit de jaren tachtig nam het thema milieu in het ontwerpprogramma van de radicalen uit 1989 duidelijk een prominentere plaats in. In 1986 meende een werkgroep van milieuorganisaties, vredes- en derdewereldgroepen nog dat de PPR wat achterbleef bij de andere klein-linkse partijen, en dat het verkiezingsprogramma van de PvdA zelfs het best scoorde op deze terreinen.¹⁴² De milieuwerkgroep van de PPR wilde in 1989 voorkomen dat de milieubeweging opnieuw constateerde dat niet de PPR, maar een andere partij bij uitstek de milieupartij was.¹⁴³ De titel van het ontwerpprogramma had in elk geval duidelijk een groene uitstraling: 'Een kwestie van beschaving. Pleidooi voor een ecologische democratie'. Met dat laatste begrip wilden de radicalen aangeven dat een ecologisch verantwoorde samenleving via democratische weg en op solidaire en rechtvaardige wijze tot stand moest worden gebracht: 'Pas als de bevolking veranderingen steunt, zullen deze duurzaam zijn'.¹⁴⁴ Tot een definitief verkiezingsprogramma kwam de PPR echter niet meer, omdat de partij bij de Tweede Kamerverkiezingen in september 1989, samen met de PSP, CPN en de Evangelische Volkspartij (EVP), meedeed onder de naam GroenLinks.

De PPR was voornemens om zich op de drempel van de jaren negentig als dé milieupartij te profileren. Gold dit ook voor het samenwerkingsverband dat de PPR met de PSP, CPN en EVP aanging? De naam die de partijen kozen, GroenLinks, wees daar wel op, al was met name de PSP aanvankelijk weinig enthousiast over het begrip 'groen'. Die partij had in de jaren zestig en zeventig weliswaar vooropgelopen met het agenderen van milieuproblemen, maar in de jaren tachtig was dat thema bij de PSP weer naar de achtergrond

verdwenen. Voor de PPR was 'groen' in de naam juist essentieel voor de gewenste uitstraling.¹⁴⁵ In het programma waren veel milieustandpunten opgenomen die ook te vinden waren in het ontwerpprogramma van de PPR uit 1989, zoals het idee van de kringlooeconomie en de invoering van ecologische belastingen (groentax en milieuheffingen). Niettemin valt op dat de PPR het thema milieu een prominenter plaats in haar ontwerpverkiezingsprogramma had gegeven dan de samenwerkende linkse partijen deden in het programma van GroenLinks uit 1989. Waar de PPR bijvoorbeeld demonstratief het eerste hoofdstuk aan milieu wijdde, volgde in het programma van GroenLinks het thema milieu pas na de hoofdstukken over sociaaleconomische kwesties en vrede en veiligheid, wat als een concessie aan de CPN en de PSP kan worden beschouwd. De groene programmapunten kwamen zo enigszins in de schaduw van de rode punten te staan.¹⁴⁶

Slot

Verschillende milieugerelateerde thema's die de PPR vanaf het begin van de jaren zeventig aan de orde stelde in de Nederlandse politiek staan vijftig jaar later hoog op de agenda. De overtuiging dat de planeet grenzen stelt aan de economie, de aandacht voor negatieve gevolgen voor toekomstige generaties, het pleiten voor een kringlooeconomie, voor recycling, energiebesparende maatregelen en de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen, zoals zonne- en windenergie: wie de milieuparagrafen van de PPR-programma's doorneemt komt heel wat standpunten tegen die opvallend actueel zijn. De mentaliteitsverandering die de radikalen noodzakelijk achtten voor een ingrijpende 'vergroening' van de economie lijkt de laatste jaren in een versnelling te zijn gekomen. De milieuparagrafen van de PPR bevatten echter ook veel punten die nauwelijks nog worden gehoord in de Nederlandse politiek; denk bijvoorbeeld aan de materiële versobering die volgens de radikalen onontkoombaar was, of aan de voorkeur voor kleinschaligheid. Meer in algemene zin kenmerkte de milieupolitieke visie van de partij zich door een radicaliteit die (ook) tegenwoordig allesbehalve gangbaar is.

De PPR was een systeemkritische partij die de vrijemarkteconomie fundamenteel wilde hervormen. De ruimte voor economische ontwikkeling diende te worden afgebakend door maatschappelijke kaders, die op democratische wijze bepaald moesten worden – al bleef het vaag hoe dat er concreet uit zou moeten zien. Milieu zou in elk geval een van die kaders moeten zijn. Sterk beïnvloed door het rapport *The Limits to Growth* vertolkten de radikalen consequent de boodschap van 'grenzen aan de groei' in de nationale politiek. In de tweede helft van de jaren tachtig zette de PPR nieuwe accenten door de nadruk te leggen op duurzame economische groei. Milieubewustzijn

was voor radicalen overigens zeker niet alleen een kwestie van wet- en regelgeving, maar moest ook tot uiting komen in persoonlijke keuzes van burgers.

Keer op keer kregen milieuoverwegingen in de ogen van de radicalen te weinig prioriteit ten opzichte van economische belangen. Tot teleurstelling van de partij gold dit in algemene zin ook voor het kabinet-Den Uyl, waarin drie PPR-bewindslieden zitting hadden. Bij sommige kwesties, zoals bij het besluit over de Oosterscheldekering, gaf het milieuaspect wel de doorslag, maar daarbij ging het niet om een structurele hervorming. Een aanzienlijk deel van de achterban van de partij stond zeer kritisch ten opzichte van het centrumlinkse kabinet, en leek zich meer thuis te voelen bij de principiële stellingname van een oppositiepartij dan bij een politiek van compromissen. Kenmerkend voor de PPR was dat ze, ook inzake milieukwesties, een brug probeerde te slaan tussen buitenparlementaire strijd en parlementaire politiek, zowel op lokaal als op nationaal niveau. De strijd tegen kernenergie, waarbij de radicalen nauw samenwerkten met andere organisaties en partijen, is daarvan het belangrijkste voorbeeld.

Hoewel de partij zichzelf als 'voorhoedepartij' presenteerde, geraakte de PPR in de jaren tachtig steeds meer in de marge van de Nederlandse politiek. Uiteindelijk bleek een fusie met drie andere kleine linkse partijen het meeste perspectief te bieden op het krachtig agenderen van een groene politieke agenda.

EPILOOG: ACTUALITEIT EN NOSTALGIE NA EEN HALVE EEUW

Wim van Meurs

In het voorjaar van 2018 organiseerden oud-leden en -sympathisanten van de PPR een ‘reüniecongres’ ter gelegenheid van de oprichting van de Politieke Partij Radikalen op 27 april 1968, een gouden jubileum. Verbazingwekkend aan deze reünie na een halve eeuw is niet alleen dat de deelnemers terug konden keren naar de oorspronkelijke locatie waar het allemaal begon: De Meerpaal in Dronten. Verbazingwekkend is ook dat ze dat zo talrijk deden, hoewel de partij zelf al dertig jaar geleden was opgegaan in GroenLinks. Naast de begrijpelijke nostalgie en het ophalen van herinneringen stortten sprekers en deelnemers zich met evenveel enthousiasme op de vraagstukken van nu. Misschien geen activisme meer, maar het doordenken en bediscussiëren van de grotere vragen achter maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van alledag bleken onverminderd kenmerkend voor deze partij, haar voortrekkers, leden en sympathisanten.

De epiloog van deze ‘partijgeschiedenis’ van de PPR is daarom geen terugblik vol nostalgie, wrok of miskende profeten. De vier grote thema’s van toen – ongelijkheid en solidariteit, participatie, vrede en veiligheid en het milieu – zullen opnieuw de revue passeren. Niet om vanuit het eigen gelijk van een halve eeuw geleden de huidige generatie de les te lezen. Evenmin om de oplossingen van toen als antwoorden voor 2022 te vieren. Juist omdat de PPR wél de intellectuele, reflecterende partij was die ze per se niet wilde zijn, is het denkwerk van toen over de grote achterliggende vraagstukken verrassend fris, onverlet natuurlijk de tijdgeest van de jaren zeventig, die zo beeldend uit de voorafgaande hoofdstukken spreekt.

In de jaren zestig markeerde de opkomst van de PPR en andere kleinere partijen op links – van PSP tot DS’70 en D66 – in de Nederlandse politiek een keerpunt voor de grote christendemocratische en sociaaldemocratische volkspartijen, zoals ook elders in Europa. Al blijven de christelijke oorsprong van een partij als de PPR en de aantrekkingskracht van nieuwe linkse partijen op christelijke kiezers een Nederlandse bijzonderheid. Deze nieuwe partijen veranderden niet alleen het politieke landschap en het debat in de Tweede

Kamer. Minder direct of zichtbaar drukten ze ook hun stempel op de Nederlandse politieke cultuur. Het 'polderen' wordt tegenwoordig afwisselend als een grote deugd en als de oerzonde van alle besluiteloosheid in de Haagse politiek betiteld. De PPR had zowel ervaring in het sluiten van compromissen als in de rol van radicale voortrekker. Ook hier blijven de ervaringen van de PPR interessant, omdat de partij in haar eerste jaren en opnieuw na 1977 positie koos vanuit de marge van de grote Haagse en wereldpolitiek. Anders dan andere 'radicale' partijen is ze ook zelf deel geweest van de politieke macht en verantwoordelijkheid in het kabinet-Den Uyl. In het laatste deel van dit afrondende essay wordt daarom geprobeerd om enkele van deze culturele aspecten in beeld te brengen voor de huidige tijd van politieke polarisatie, populisme en medialogica.

In de aanloop van de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 vormden de oppositiepartijen een schaduwkabinet naar Brits model. De drie grote mannen achter dit plan waren v.l.n.r. Jacques Aarden (PPR), Joop den Uyl (PvdA) en Hans van Mierlo (D66), hier tijdens het PvdA-partijcongres in Rotterdam, 20 maart 1971.

Ongelijkheid en solidariteit

De PPR kwam op in een tijd van grote onzekerheid; door politiek-militaire conflicten, maar ook door economische en energiecrises. Vooral de naoorlogse zekerheid dat meer welvaart tot bestendiging van de vrede en tot terugdringing van ongelijkheid zou leiden, sneuvelde in die jaren. De eindigheid van de globale grondstofreserves riep de dringende vraag op of voortgaande

economische groei wel mogelijk of zelfs wenselijk was. Het crisisdecennium van de jaren zeventig liet zien dat meer consumptie en meer welvaart het onrecht van de ongelijkheid niet op zouden lossen, niet in Nederland en niet op wereldschaal.

Voor de PPR-ideologen en -activisten waren ongelijkheid en solidariteit op wereldschaal en binnen Nederland onlosmakelijk met elkaar verbonden. Juist de nadrukkelijke aandacht voor de Europese en globale dimensie van een ongelijke welvaartverdeling onderscheidde een partij als de PPR van de sociaaldemocraten. In de jaren zeventig verschoof ook de aandacht van de radicalen voor een gelijkere inkomensverdeling meer naar het binnenland, na teleurstelling op het internationale toneel en betere mogelijkheden in eigen land om iets te veranderen vanuit de regeringsverantwoordelijkheid. De economie, groei en consumptie mochten daarom niet ten koste gaan van de andere doelstellingen, zowel in Nederland als daarbuiten: het milieu, welvaartsdeling, duurzaamheid en vrede. Het paradigma van de selectieve groei was geboren.

Anno 2022 is niet alleen het concept 'derde wereld' in vergetelheid geraakt. Ook begrippen als 'ontwikkelingshulp' of 'ontwikkelingssamenwerking' hebben hun sleutelpositie in de debatten over internationale solidariteit en welvaartsdeling verloren. De spanning tussen het groei-paradigma en de belangentegenstelling tussen de wereldregio's is echter actueler dan ooit. Mag 'het Westen' na twee eeuwen industriële revolutie van de rest van de wereld matiging in economische groei verlangen, met ecologische argumenten? China lijkt zich ondanks de hoge groeicijfers meer en meer bewust te zijn van de urgentie van de klimaatagenda, maar de landen waarvoor de wereldwinkels zich destijds inzetten, verlangen nu niet zonder grond dat het Westen als hoofdverantwoordelijke de kosten van de energietransitie en het stoppen van de aardopwarming op zich neemt.

Voor het binnenland klinken de PPR-oproepen van toen – om geen overbodige producten of verpakkingen te kopen, om de voorkeur te geven aan bedrijven met arbeiderszelfbestuur, om geen vlees en andere producten te consumeren die grondstoffen verspillen en het milieu belasten – verrassend actueel. Afgezien van het arbeiderszelfbestuur is het bijna een-op-een vertaalbaar naar de huidige emancipatie van consumenten tegenover bedrijven die produceren met behulp van kinderarbeid, grondstoffen verspillen of de privacy van hun klanten schenden. Hetzelfde geldt op kleinere schaal voor de huidige discussies over een basisinkomen, verhoging van het minimumloon en een kil calculerende en straffende overheid in de schaduw van de toeslagenaffaire.

Als bij het schrijven van deze epiloog, eind februari 2022, op de achtergrond beelden voorbijtrekken van Russische troepen die oprukken naar de Oekraïense hoofdstad Kiev, lijkt 1968 niet ver weg. De Sovjet-inval in dat jaar in het Tsjecho-Slowakije van Alexander Dubček deed de wereld minstens zo hard landen op de bodem van geopolitieke realiteiten, met alle herinneringen aan 1938. De machteloosheid van 1956 en 1968 in een bipolaire wereld waar onrecht en onderdrukking door nucleaire afschrikking afgeschermd konden worden, is in Europa teruggekeerd.

Tegelijk moesten destijds alle partijen in de Nederlandse politiek, maar zeker de pacifistische zoals de PPR, zich verhouden tot de realiteit van de Koude Oorlog. Die omvatte rond 1970 de verse herinnering aan de Cuba-crisis van 1962, de Praagse Lente en de Brezjnev-doctrine, maar ook de Amerikaanse 'dirty war' in Vietnam. Kortom, een hete fase in de Koude Oorlog met de naweeën van de dekolonisatie, vóór de ontspanning van de jaren zeventig. Die ontspanning zou voor 'Nederland gidsland' reële mogelijkheden bieden om een eigen bijdrage te leveren: in de antiapartheid, met Max van der Stoep als minister van Buitenlandse Zaken, en in de Akkoorden van Helsinki. De vervlechting van ontwapening, ontspanning, ontwikkelings samenwerking en diplomatie bood hier nieuwe mogelijkheden.

Ook in de jaren zeventig met relatief constructieve Oost-West-betrekkingen worstelde de PPR met haar positionering en zelfbeeld. De meer principes in de partij trokken de ultieme consequentie uit de onhoudbaarheid van het principe van de 'rechtvaardige oorlog'. In een tijd van wapenwedloop en nucleaire afschrikking pleitten zij voor eenzijdige ontwapening en persoonlijk engagement. De Duitse *Grünen* kenden hetzelfde dilemma tussen 'Realos' en 'Fundis'. De ene zijde eiste dat de Bondsrepubliek zich uit de NAVO zou terugtrekken, terwijl de andere er de voorkeur aan gaf om lid te blijven van deze defensieve alliantie en van binnenuit invloed uit te oefenen op de besluitvorming.

Beide vleugels in de PPR waren het er echter over eens dat voor Nederland een sleutelrol als 'gidsland' was weggelegd in deze gewapende blokvorming, juist als klein land. Ook de christelijke dimensie in deze overtuiging is onmiskenbaar. Binnen Nederland had de PPR als gideonsbende eenzelfde rol: anderen wakker schudden met een appèl en door zelf het goede voorbeeld te geven. De koppeling tussen wereldpolitiek en het ideaal van de volwaardige mens, de stem van de burger in de internationale politiek en vredesonderwijs, was een constante in het denken van de PPR. De relatie met de vredesbeweging bleef hierdoor meerduidelijk, ook al zag de partij zich ook als de parlementaire stem.

De PPR kon haar standpunt handen en voeten geven door acties met de vredesbeweging tegen kernwapens, en door met mensenrechten een positief ideaal te formuleren. Voor het fundamentele dilemma van de rechtvaardige oorlog voor rechtsstaat en democratie tegenover de vernietiging van Gods schepping door een atomaire derde wereldoorlog vond ook de PPR geen adequaat antwoord. Dit dilemma dringt zich nu ook aan de westerse wereld op. In de afgelopen drie decennia leek het Westen te kunnen bouwen op het vredeskrediet, in de overtuiging dat Rusland voldoende geïntegreerd was in de economische en politieke wereldorde. De nieuwe realiteit is die van een gewapende verdediging van vrijheden en mensenrechten. Die ommekeer kondigde zich al aan met de oorlog in Georgië in 2008 en de annexatie van de Krim in 2014.

Democratie en participatie

Als er één idee voor de PPR de sleutel was tot de beantwoording van alle grote vragen, dan was het inspraak. Het ideaal van individuele verantwoordelijkheid begon en eindigde met de mogelijkheid van échte participatie van de volwaardige burgers: op school, op de werkvloer, in de politiek. Meepraten en meebeslissen was de enige zekere weg om voor pacifisme en ecologie te zorgen, om consumentisme tegen te gaan zoals het door de commercie werd gepropageerd, en om maatschappelijke achterstellingen af te bouwen. Op scholen, in de positie van ondernemingsraden en aan de universiteiten viel hierin eind jaren zestig nog een wereld te winnen. Het sprak voor de vakbondsbanden van de PPR dat de partij niet alleen samenwerkte met de studentenbeweging, maar zich juist ook sterk maakte voor ondernemingsraden en inspraak in bedrijven, in een tijd van internationale schaalvergroting en het verdwijnen van werkgelegenheid naar lagelonenlanden.

Ook bij dit meest fundamentele streven van de radicalen viel de vraag naar de grenzen van burgerlijke ongehoorzaamheid niet te vermijden. Lag de grens bij stakingen of bij bedrijfsbezettingen, een nieuw fenomeen in de geordende Nederlandse arbeidswereld eind jaren zestig? Was het ideaal het geleidelijk uitbreiden van de bestaande democratische spelregels en het democratiseren van hiërarchische instituties? Of betekende échte democratisering een revolutie tegen het establishment in politiek, economie en maatschappij? Voor sommigen moest Nederland vooral zijn eigen democratie verder ontwikkelen, maar anderen in de partij zochten voorbeelden in het Joegoslavische arbeiderszelfbestuur of in de Chinese modellen van de leidinggevende als arbeider. Ook bij internationale studenten en vakbondsleders in Latijns-Amerika betekende bewondering niet voor elke PPR'er dat de democratisering van Nederland zich hieraan moest spiegelen.

Eenmaal vrij van de nationale bestuurlijke verantwoordelijkheid na 1977 kon de PPR weer daadkrachtiger haar ideaal van inspraak en participatie omzetten in kleinschalige activiteiten en werkvormen. Niet alleen verwachtte men daar meer en betere democratische mogelijkheden, maar ook hoopte men op meer geborgenheid die de mens in de moderne maatschappij dreigde kwijt te raken. Tegelijk werd de partij radicaler in het ondersteunen van burgerlijke ongehoorzaamheid. Kleinschaligheid en intensieve participatie dienden er beide toe om vervreemding tegen te gaan.

In de eerder in dit boek geciteerde uitspraak op een van de eerste PPR-congressen mocht mondigheid van de burger niet ontaarden in 'het scheppen van ontelbare individuen, als evenzovele middelpunten van eigen wereldjes'. De actuele cultuur van likes, influencers, mededelingsdrang en bubbles in social media is weleens minder treffend getypeerd. Toegespitst gesteld was de eind jaren zestig nagestreefde participatie een middel tot een doel, terwijl het zich een halve eeuw later verzelfstandigd heeft, een doel en vanzelfsprekendheid geworden is.

De verschillen in communicatiemogelijkheden zijn daarbij allesbehalve triviaal. De bekendwording van buitenparlementaire acties en politieke opinies was afhankelijk van een handvol radio- en tv-kanalen, dagbladen, pamfletten en gestencilde bulletins. De huidige mogelijkheden om van de eigen mening ongefilterd en ongecontroleerd kond te doen, waren vijftig, maar ook vijfentwintig jaar geleden nog ondenkbaar. Individualisme en egoïsme als keerzijde van inspraak, mondigheid en solidariteit werden door de liberale PPR echter al herkend.

Natuur, milieu en klimaat

Het milieuvraagstuk was in meerdere opzichten het ideale thema voor de PPR als nieuwe politieke partij. Weinig vraagstukken vroegen zo nadrukkelijk om zowel een globale strategie als persoonlijke bewustwording en inzet van elk individu. *Grenzen aan de groei* en de bijbehorende materiële versoering appelleerden bovendien aan christelijke waarden. Het rapport van de Club van Rome sloot uitstekend aan bij een maatschappijkritische generatie met de milieuvervuiling en grondstofverspilling die hoorden bij consumentisme en vrijemarkteconomie. Bovendien was het vraagstuk bij uitstek geschikt voor kleinschalige acties buiten het parlement.

Terwijl de PPR zich kon profileren met kleinschalig activisme, werd het milieuvraagstuk een heet hangijzer voor het kabinet-Den Uyl en binnen het parlement. In de grotere politieke keuzes – van de Oosterscheldekering tot de bouw van kerncentrales – leidde het meeregeren tot teleurstelling en vertrouwensverlies. Omgekeerd verloor de PPR door de radicalisering van

een deel van de antikernenergie- en vredesbeweging eind jaren zeventig de binding met deze buitenparlementaire bewegingen. Uiteindelijk gaf de PPR de fusiepartij GroenLinks wel haar kleur, maar de dromen van een grotere electorale basis waren op eigen kracht onhaalbaar gebleken.

Met het milieu is het nu zeker niet beter gesteld dan een halve eeuw geleden: de gletsjers smelten en de zeespiegel stijgt, terwijl de biodiversiteit afneemt. Voor het politieke en maatschappelijke thema van natuur, milieu en klimaat is er veel veranderd. De aandacht verschuift van milieuvervuiling en de eindigheid van grondstoffen en energiebronnen naar onomkeerbare klimaatveranderingen en het verlies aan biodiversiteit. De prognoses zijn exacter en dreigender dan een halve eeuw geleden. Naarmate de roep om een radicale ommekeer urgenter wordt, lijkt ook het kamp van de klimaatontkenners te groeien.

Milieuactivisme, beleidsinitiatieven en persoonlijk engagement waren in de beginjaren voorbehouden aan enkele kleine linkse partijen en een kleine kring aan activisten. Tegenwoordig is het vraagstuk juist alomtegenwoordig – tenminste in woorden. Nu kan zich nauwelijks nog een politieke partij veroorloven niet ‘groen’ te zijn, zoals ‘groen’ en ‘klimaatneutraal’ doorslaggevende reclamestatements zijn geworden. Het milieu- of klimaatbewustzijn is nu van iedereen en daarmee van niemand, waardoor het voorhoedekarakter van de beweging verloren is gegaan. De bijbehorende producten staan niet meer voor versobering en ontzegging, maar voor lifestyle en kwaliteit. Het lastige evenwicht van destijds, van persoonlijke bewustwording, overheidsinterventies en globale politiek, blijft herkenbaar.

Individu en maatschappij, parlement en wereldtoneel

Typerend voor de PPR-kaders en -leden vanaf de oprichting tot ver in de jaren zeventig is de verbinding van groot en klein. De grote vragen van wereldwijde vredespolitiek en ontwikkelingssamenwerking hielden de partijleiding, maar zeker ook de lokale afdelingen bezig. Tegelijk werden deze intensieve discussies en misschien ook wel machteloze resultaten niet als voorwendsel genomen om lokaal en individueel dadeloos te blijven. Zeker met de afstand van een halve eeuw passen deze lokale acties rond wereldwinkels, vóór suikerriet en tegen spuitbussen onwillekeurig bij het stereotype van zó ‘seventies’: goedbedoeld, maar in tomeloze overschatting van de werking van kleinschalige acties en eigen gedragsverandering.

Ook nu worden het wachten op en klagen over ‘de politiek’ verdrongen door het beginnen bij jezelf en de voorbeeldfunctie van lokale actie. Dat geldt voor talrijke grote ‘wicked problems’ met hoge prioriteit op de maatschappelijke agenda, van de afvalproblematiek van de consumptiemaatschappij of

van klimaatvragen tot sociale veiligheid en diversiteit. Behalve of in plaats van dat zij een beroep doen op de grote politiek, zetten burgers ook nu in op eigen initiatief en lokale voorbeelden. Dat geldt voor de talloze kleine acties van 'Fridays for future' of 'vliegschaamte' tot individueel afzien van vleesconsumptie of wegwerpverpakkingen. Meewarige blikken deren daarbij net zo weinig als destijds in de wereldwinkel. En met social media is het vliegwieleffect nu vele malen groter dan destijds, toen veel afhing van politieke kopstukken en hun opinie in de media.

De herinnering aan de PPR en haar werkwijze twee decennia lang vormt een opvallend en veelzeggend contrast met de actuele politiek. Geen partij, links of rechts, zoekt nog zo nadrukkelijk de samenwerking met maatschappelijke groeperingen en stemmen buiten het parlement om bij de pols van de tijd te blijven. Welke partij heeft nog actiecentra met een eigen agenda? Misschien is de werkelijkheid ook wel omgekeerd, en zijn het de actiegroepen die het parlementair politieke op afstand houden? Nieuwe communicatiekanalen maken ook spontanere en vluchtige protestvormen mogelijk. Deze spanning is in de politieke cultuur van GroenLinks voelbaar.

De PPR had nadrukkelijk niet de ambitie om een massapartij te worden; ze zag voor zichzelf een duidelijke voorhoede- en voortrekkersfunctie. Tegelijk zocht ze aansluiting bij brede maatschappelijke bewegingen als de vredesbeweging en de vakbonden, maar nooit zonder spanningen. Ondanks alle aversie tegen paternalisme en elitisme of een teveel aan intellectualistische bespiegelingen was en bleef de PPR een partij van hoogopgeleiden. Egalitaire stappen als het tutoyeren in de partijleiding waren niet voor iedereen welkom; sommigen hadden aarzelingen bij het afkeuren van alle vormen van hiërarchie. Een zeker paternalisme was de partij ondanks alles ook niet vreemd in de omgang met en bij het opkomen voor de 'achtergestelden' in de eigen maatschappij en wereldwijd.

Uit deze impressionistisch-thematische partijgeschiedenis en uit de verschillende flankerende bijeenkomsten in het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) met en voor oud-PPR'ers spreekt ten minste één wijze les voor de huidige generatie politiek actieven, in en buiten de Tweede Kamer. Typerend voor de PPR waren immers de toewijding en het enthousiasme waarmee de grote vraagstukken van die (en deze) tijd doordacht werden en waarmee visies aan elkaar geslepen werden. De facties en groepen in de partij – ook een wezenskenmerk van de PPR – zijn wel met elkaar in gesprek gebleven. Die combinatie van tolerantie voor andere meningen én het geloof in de eigen ideologische positie wordt node gemist in de huidige politieke cultuur. Het eigen gelijk is dominanter geworden en tegelijk minder gefundeerd en juist meer geïnformeerd door de waan van de dag.

DANKWOORD

De Politieke Partij Radikalen, 1968-1990. Macht uit het zadel is het eindresultaat van een historische ontdekkingstocht naar een bijzondere politieke partij, waarvan de idealen nog altijd actueel en relevant blijken. Het idee voor een boek over de PPR ontstond na een bijeenkomst in maart 2018 in Dronten die was georganiseerd door oud-leden en sympathisanten om de vijftigste verjaardag van het oprichtingscongres van de PPR te markeren. Bij die gelegenheid bleek hoe actueel de vragen nog, of opnieuw, zijn die de PPR destijds bezig hadden gehouden: wereldvrede, milieubehoud, zeggenschap op de werkvloer en solidariteit met de armen in eigen land en erbuiten.

Op initiatief van oud-partijleden Michel van Hulten, Dilia van der Heem, Erik Jurgens en Gerard Jongerius, die een boek misten waarin het verleden van hun partij geboekstaafd zou zijn, werd dit boekproject bedacht. Zij legden contact met Hans Krabbendam, directeur van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen (KDC), waar het archief van de landelijke PPR is gedeponneerd. Hij was meteen voor het idee gewonnen en liet snel medewerkers en stagiaires de aanvullingen op het archief verwerken. In samenwerking met het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) werden de belangrijkste PPR-periodieken gedigitaliseerd, en in samenspraak met het Centrum Parlementaire Geschiedenis (CPG) en het Radboud Institute for Culture and History (RICH) werd vervolgens gekozen voor een thematische studie over de PPR en niet voor een klassieke partijgeschiedenis. Met financiële steun van tientallen oud-PPR-leden en met aanvullende financiering door de Vrienden van het KDC en RICH konden Christoph van den Belt en Marieke Oprel aangesteld worden om het redactietraject uit te voeren. Financiële bijdragen voor de publicatie werden ter beschikking gesteld door het Nuyensfonds, het Dr. Schaepmanfonds en het DNPP. Alle betrokkenen verdienen erkentelijkheid voor hun steun en inzet.

Het daadwerkelijke onderzoek begon in het najaar van 2020 en ondanks corona is het boek er nu, nog geen twee jaar later. Velen hebben een rol gespeeld om dit mogelijk te maken. Onze dank gaat allereerst uit naar de betrokken oud-partijleden van de PPR: zij namen het initiatief, droegen financieel bij en gaven ons het vertrouwen om aan de slag te gaan met het verleden en de agenda van de partij. Bovendien stonden zij gedurende het project klaar om ons van advies te voorzien. We hopen dat dit boek recht doet aan

hun ervaringen en herinneringen. Met name Margo Andriessen, Michel van Hulten, Erik Jurgens en Jaap de Jong vertegenwoordigden de begeleiding vanuit de gelederen van de oud-PPR'ers. De wetenschappelijke adviescommissie bestond uit Wim van Meurs, Carla van Baalen en Gerrit Voerman. We zijn daarnaast ook Paul Lucardie zeer erkentelijk voor het meelesen en becommentariëren van de hoofdstukken. Verschillende andere collega's van het CPG, KDC en RICH hebben ons geadviseerd, geïnspireerd of zijn op andere wijze van betekenis geweest tijdens dit onderzoeksproject.

Tal van historici hebben in de vorm van korte 'vensters' een eigen bijdrage geleverd aan de breedte en thematische rijkdom van dit boek. Wij danken hen voor hun inbreng en de prettige samenwerking. In het bijzonder danken wij Liesbeth van de Grift, Maarten van den Bos, Wim de Jong, Chris Hietland en Peter van Dam. Als gewaardeerde historici van een generatie ná de hoogtijdagen van de PPR zorgden zij in hun analyses voor een fris perspectief op de PPR als historische partij én konden zij zonder nostalgie hun licht laten schijnen op de betekenis van deze unieke partij, toen en nu.

NOTEN

Inleiding:

Een thematische geschiedenis van de Politieke Partij Radikalen

- 1 Gerrit Voerman, 'Een fusie in drie bedrijven. De moeizame totstandkoming van GroenLinks (1986-1990)'. In: Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010*. Boom, Amsterdam 2010, pp. 37-61.
- 2 Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen'. In: *BMGN Low Countries Historical Review* 120 (2005) nr. 2, pp. 226-269, aldaar p. 246.
- 3 Jan-Jaap van den Berg, 'De ARP als evangelische volkspartij?'. In: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001, pp. 255-280.
- 4 Alexander van Kessel, '"Waarom toch, waarom heeft Norbert het gedaan?" De val van het kabinet-Cals in de Nacht van Schmelzer'. In: Peter van der Heiden en Alexander van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967*. Boom, Amsterdam 2010, p. 355.
- 5 W.P. Berghuis, *Vanuit de radicaliteit van het evangelie: redevoering, gehouden op het Partij Convent van 21 oktober 1967 te Utrecht*. Antirevolutionaire Partij-Stichting, Den Haag 1967.
- 6 Paul Lucardie, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief* (Leiden: DSWO Press, 1999), 34. Zie ook *Radikalen-krant* nr 2, 1968, p. 4.
- 7 Fred van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1976, pp. 11-13, 21, 148-149, 152.
- 8 A.P.M. Lucardie, *The New Left in the Netherlands, 1960-1977. A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in the Netherlands with Comparative References to France and West Germany*. Dissertation Queen's University, Kingston 1980, pp. 169-188; Gerrit Voerman, 'Communisten, pacifistisch-socialisten, radicalen en progressieve christenen. De voorlopers van GroenLinks'. In: Lucardie en Voerman (red.), *Van de straat naar de staat?* pp. 15-36.
- 9 'Huishoudelijk reglement van de Politieke Partij Radikalen', *Bijlage PPRAK* 51 (1974) pp. 2-3.
- 10 Van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971', p. 11.
- 11 Citaat in: 'PPR in de jaren 80. Een beleidsnota van het partijbestuur', 3, 1979. Zie ook: M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen'. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Rijksuniversiteit Groningen* 1990, pp. 163-188, aldaar pp. 167-168.
- 12 Vragenlijst geschiedenis PPR, juli 2021. De resultaten van de enquête zijn desgewenst op te vragen bij de redactie.
- 13 Aanvankelijk werd de naam gespeld als D'66. Vanaf 1985 werd dat D66.

- 14 Henry C. Faas en Ernst Veen, *Omdat het om mensen gaat. In elf gesprekken*. Rap, Baarn 1977, p. 15.
- 15 Vragenlijst geschiedenis PPR, juli 2021.
- 16 'PPR besluit geen zitting te nemen in kabinet met CDA. Radicalen-congres stapt met motie uit rooms-rode coalitie.' In: *Het Parool*, 18 april 1977.
- 17 <https://dnpp.nl/dnpp/node/1210> (geraadpleegd 9 februari 2022).
- 18 'PPR-lijsttrekker levert kritiek op PvdA en D'66'. In: *Nederlands Dagblad*, 14 april 1981.
- 19 Teun Lagas, 'Radikalen zijn de idealen van de jaren zestig niet vergeten. PPR: PvdA mag niet te veel stemmen bij klein links weghalen.' In: *Trouw*, 6 mei 1986.
- 20 https://www.parlement.com/id/vgo9llhzjoz2/s_j_m_stef_dijkman (geraadpleegd 16 februari 2022).
- 21 Voerman, 'Communisten, pacifistisch-socialisten, radicalen en progressieve christenen' pp. 15-36.
- 22 Ruud Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*. Het Spectrum, Utrecht 1996, pp. 180-181; Leo Jansen (red.), *Barsten in de groei. Productie en consumptie tegen de achtergrond van welzijn, derde wereld, milieu en macht*. Wereldvenster, Baarn 1979, p. 6.
- 23 Jan-Peter de Valk en Rob Hallegraef, *Europa, ja maar wel anders!* PPR, Lelystad 1979, p. 15.
- 24 *Beleidsgerichte toekomstverkenning: Kijken naar de toekomst Deel 1*. Amsterdam 1983.
- 25 Ernst Veen (red.), *Omdat het om de mensen gaat. Gesprekken met PPR kandidaten voor de verkiezingen van 1977*. Rap, Baarn 1977, p. 21.
- 26 *Inkomensverdeling*. Hoorn 1981.
- 27 *Arbeid Adelt*. Hoorn 1981.
- 28 Het partijblad heeft in de loop van de jaren verschillende namen gehad, zoals *PPRAK* en *Radikalen-krant*. Zie: <https://dnpp.nl/collectie/tijdschriften/ppr> (geraadpleegd 16 februari 2022).

Vensters

Het maagdelijke land van beloften: de PPR in Flevoland

- 1 'Openingsrede oprichtingscongres: Pieter Bogaers, Radikalen-voorzitter. Elk mens meer ruimte om mens te zijn.' In: *Radikalen-krant* (1968) nr. 2, p. 1.
- 2 *Dronten. Nieuwe gemeente in nieuw land*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1972, p. 92.
- 3 Interview met Michel van Hulten, 28 oktober 2021, Eindhoven.
- 4 Ibidem.
- 5 Remco van Diepen, 'Polderdemocraten in het offensief. Will Marie Otto en het Progressief Akkoord Lelystad, 1969-1976'. In: Remco van Diepen, Willy van der Most en Henk Pruntel (red.), *Bewogen verleden. Cultuur Historisch Jaarboek voor Flevoland 2017*. De Twaalfde Provincie, Lelystad 2017, pp. 76-109.
- 6 Dit komt naar voren in Van Diepen, 'Polderdemocraten' en mijn interview met Van Hulten.
- 7 Interview met Van Hulten.

De PPR-vrouwen: de hunkering naar invloed

- 1 Hella van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990*. DSWO Press, Leiden 1994, pp. 272-273.
- 2 Tekst van de toespraak Francien de Groot, 2 februari 1978 (Atria, Archief PPR-vrouwen, 27).

- 3 Artikel in de *Radikalen-krant*: 'Mannen zijn vooralsnog de tegenstanders', september 1984 (KDC-579, PPR, 2349).
- 4 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, p. 274; Jaarverslag PPR-vrouwen 1980-1981 (Atria, Archief PPR-vrouwen, 27); Notulen vergadering Landelijk Overleg 3 november 1979 (Atria, Archief PPR-vrouwen, 1).
- 5 Notulen extra vergadering Landelijk Overleg 30 april 1980 (Atria, Archief PPR-vrouwen, 20); *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie*.
- 6 "Abortus blijft geknoei met het leven". Bas de Gaay Fortman: Geen moeilijkheden op congres'. In: *Trouw*, 1 februari 1975.
- 7 Notulen vergadering landelijke werkgroep 27 februari 1979 (Atria, Archief PPR-vrouwen, 1).
- 8 Brief aan Bas de Gaay Fortman, 9 maart 1979 (Atria, Archief PPR-vrouwen); Verslag 7e fractievergadering 20 november 1979 (KDC-579, PPR, 1992).
- 9 Notulen vergadering Landelijk Overleg 8 maart 1979 (Atria, Archief PPR-vrouwen, 1); Notulen vergadering Landelijk Overleg 3 november 1979 (Atria, Archief PPR-vrouwen, 1); 'PPR-Kamerleden door partijbestuur op de vingers getikt'. In: *Algemeen Dagblad*, 21 januari 1975.
- 10 De PPR-vrouwen in het afgelopen jaar 1979-1980 augustus 1980 (Atria, Archief PPR-vrouwen, 1); Citaat: Motie van het Landelijk Overleg over abortus 17 mei 1980 (Atria, Archief PPR-vrouwen, 20).
- 11 Artikel in 'Serpentine: 10 jaar PPR-vrouwen', 9 september 1983 (KDC-579, PPR, 2379).

Geitenwollen sokken en een krop onbespoten sla: de partijcultuur van de PPR

- 1 PPR Jaaroverzicht 1988, bron: <https://dnpp.nl/pp/ppr/jv/1988>.
- 2 <https://www.etymologiebank.nl/trefwoord/geitenwollensokken> (geraadpleegd 2 november 2021).
- 3 Verslagen diverse congressen 1988 (KDC-579, PPR 1979-1984). De citaten in deze bijdrage komen uit de volgende kranten: 'handgeweven types' en de beschrijving van het congrescentrum: Jan Tromp, 'Nieuwe vrolijkheid PPR neigt tot verveling', In: *de Volkskrant*, 18 april 1988; 'PPR-type' en de reactie van Janneke van der Plaat: Harry Brink, In: *Kluwers Dagbladen*, 19 april 1988; 'knapzakje': Bert van Slooten, krant onbekend (KDC-579, PPR 1979-1984).
- 4 Gerrit Voerman, 'Partijcultuur in Nederland: naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij'. In: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram (red.), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. Kossmann Instituut, Groningen 2006, pp. 43-49, aldaar pp. 44-45.
- 5 Interview met Gregor Rensen, 10 oktober 2021.
- 6 Henry C. Faas en Ernst Veen, *Omdat het om mensen gaat. In elf gesprekken*. Rap, Baarn 1977, p. 64.

1: De PPR en de lange jaren zeventig

- 1 'De PPR ronduit'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 1-2, p. 11, geciteerd door Chris Hietland in hoofdstuk 5.
- 2 Andrew Dobson, *Citizenship and the Environment*. Oxford University Press, Oxford 2003.
- 3 Wolfgang Rüdiger, 'Verschillend sinds de geboorte. De leden van GroenLinks vergeleken met leden van andere groene partijen in Europa'. In: Paul Lucardie en Gerrit Voerman

- (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks, 1990-2010*. Boom, Utrecht 2010, pp. 201-215; Herbert Kitschelt, 'Movement parties'. In: Richard S. Katz en William Crotty (red.), *Handbook of Party Politics*. Sage Publications, Londen 2006, pp. 278-290.
- 4 Neill Ferguson e.a., *The Shock of the Global. The 1970s in Perspective*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA 2010.
 - 5 Dit motto was ontleend aan het boek dat vooraanstaande kernwetenschappers in 1946, kort na de atoomaanval op Hiroshima, publiceerden: *One World or None: A Report to the Public on the Full Meaning of the Atom Bomb*. New York: Whittlesey House, McGraw-Hill 1946.
 - 6 David Kuchenbuch, "Eine Welt". Globales Interdependenzbewusstsein und die Moralisierung des Alltags in den 1970er und 1980er Jahren. In: *Geschichte und Gesellschaft* 38 (2012) nr. 1, pp. 158-184.
 - 7 John R. McNeill en Peter Engelke, *The Great Acceleration: An Environmental History of the Anthropocene since 1945*. Harvard University Press, Cambridge MA 2016; Corinna Unger en John R. McNeill (red.), *Environmental Histories of the Cold War*. Cambridge University Press, New York 2010; Geert Buelens, *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972*. Querido, Amsterdam 2022.
 - 8 Kuchenbuch, 'Eine Welt', p. 162.
 - 9 In: *PPRAK* (1976) nr. 89, pp. 12-13, geciteerd in hoofdstuk 2.
 - 10 Zie bijvoorbeeld Jaap Tielbeke, *Een beter milieu begint niet bij jezelf*. Das Mag Uitgevers, Amsterdam 2020; Anneleen Kenis en Matthias Lievens, *De mythe van de groene economie. Valstrik, verzet, alternatieven*. EPO, Berchem-Antwerpen en Utrecht 2012.
 - 11 Ronald Inglehart, *Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton University Press, New Jersey 1977.
 - 12 Zie bijvoorbeeld voor een kritiek op de stelling dat milieu alleen een zorg is voor mensen in rijke geïndustrialiseerde landen: Steven Brech en Willett Kempton, 'Global environmentalism. A challenge to the postmaterialism thesis'. In: *Social Science Quarterly* 75 (1994) nr. 2, pp. 245-269.
 - 13 Stephen Milder, *Greening Democracy. The Anti-nuclear Movement and Political Environmentalism in West Germany and beyond, 1968-1983*. Cambridge University Press, Cambridge MA 2017.
 - 14 Over dit dilemma voor groene partijen, zie: E. Gene Frankland, Paul Lucardie en Benoît Rihoux, *Green Parties in Transition. The End of Grass-Roots Democracy?* Routledge, Farnham 2008.
 - 15 Rianne Kloosterman et al., *Klimaatverandering en energietransitie. Opvattingen en gedrag van Nederlanders in 2020*. Centraal Bureau voor Statistiek 2021, <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2021/klimaatverandering-en-energietransitie-opvattingen-en-gedrag-van-nederlanders-in-2020/6-vleesconsumptie> (geraadpleegd 2 maart 2022).

Vensters

Jacques Aarden: wel aartsvader, maar niet echt thuis in de PPR

- 1 John Jansen van Galen en Albert Reinders, "Ik zei: Norbert, je gaat toch geen gekke dingen doen?" Terugblik op de beroemde Nacht van Schmelzer (1966) door de aartsvader der christen-radicalen. In: *HP/De Tijd*, 4 oktober 1991.

- 2 Voor een karakterschets: Jan Joost Lindner, 'De man die de KVP verliet. Aarden volgde een rechte lijn'. In: *de Volkskrant*, 30 september 1972.
- 3 Zie bijvoorbeeld: Sjaak Toonen, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986*. VU Uitgeverij, Amsterdam 1992.
- 4 Jan Joost Lindner, 'PPR-grondlegger Jacques Aarden was niet gebouwd voor klein links'. In: *de Volkskrant*, 24 november 1997.
- 5 Mededeling De Gaay Fortman, 18 oktober 2021.
- 6 Jansen van Galen en Reinders, "Ik zei: Norbert".
- 7 Ibidem.

Michel van Hulten en het streven naar een progressieve volkspartij

- 1 'Dr. Van Hulten: de poten onder de stoelen der vastgeroeste politici moeten worden weggezaagd'. In: *Het Vrije Volk*, 15 november 1966.
- 2 'Bogaers c.s. stichten partij: "Radicalen"'. In: *Het Vrije Volk*, 2 maart 1968.
- 3 Michel van Hulten, 'Hoe links wordt de K.V.P.?'. In: *De Tijd*, 26 april 1968.
- 4 'PAK in Noorden wel succesvol'. In: *Leeuwarder Courant*, 22 december 1969.
- 5 'PPR-leden bereid tot opheffing'. In: *de Volkskrant*, 15 juni 1970.
- 6 'PPR moet nog doorgaan'. In: *de Volkskrant*, 30 oktober 1971.
- 7 'J. Tonnaer, kandidaat voorzitterschap PPR'. In: *Het Parool*, 27 april 1970.
- 8 'Cijfers achter de cijfers – maar nu van de Eerste Kamer'. In: *Nederlands Dagblad*, 11 mei 1971. Volgens Van Hulten speelde ook mee dat twee gereformeerde Groningse Statenleden van het GPV wilden voorkomen dat de PvdA een extra zetel in de wacht zou slepen. Interview met Michel van Hulten, 2 november 2021.
- 9 'PPR-senator ziet niets in rooms-rood'. In: *Tubantia*, 27 september 1972.
- 10 H.J. van Wijnen, 'Ontwakend realisme'. In: *Het Parool*, 17 juni 1976.
- 11 'Van Hulten: "PPR zal ten slotte toch wel meedoen..."'. In: *Het Vrije Volk*, 6 mei 1977.
- 12 'PPR-leden willen band met PvdA'. In: *de Volkskrant*, 19 september 1981; Michel van Hulten, 'PPR moet op progressieve meerderheid blijven mikken'. In: *de Volkskrant*, 29 september 1981.
- 13 'Van Hulten keert PPR de rug toe'. In: *de Volkskrant*, 18 december 1981.
- 14 Interview met Michel van Hulten, 2 november 2021.
- 15 Michel van Hulten, "Nestgeur" kan de doorslag geven'. In: *Trouw*, 11 oktober 1985; 'Nieuwe christelijke linkse partij mikt op ontevreden CDA'ers'. In: *de Volkskrant*, 12 november 1985; 'Alliantie nestelt zich tussen CDA en PvdA'. In: *Trouw*, 13 november 1985.
- 16 Interview met Van Hulten, 2 november 2021.

Henk Waltmans: idealen in een weerbarstige werkelijkheid

- 1 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1974-1975, p. 244, 26 september 1974.
- 2 Henk Waltmans, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR*. Uitgeverij Xeno, Groningen 1983, p. 100.
- 3 Waltmans, *Niet bij rood alleen*, p. 214. 'vanaf' is het juiste citaat uit de aangegeven bron.
- 4 *Keesings Historisch Archief* 1975, p. 85; 'Veel kritiek op defensiebeleid. Motie van afkeuring verworpen'. In: *Leeuwarder Courant*, 3 februari 1975; 'PPR verwijt kabinet conservatisme'. In: *NRC Handelsblad*, 3 februari 1975.
- 5 Citaat uit: Henk Waltmans, *Politieke fragmenten. Het buitenlands beleid en de NAVO, de defensienota 'om de veiligheid van het bestaan', de Europese Gemeenschap*. Het Wereldvenster, Baarn

- 1975, p. 25. Zie ook A. Melkert, 'Het Nederlands buitenlands beleid onder het kabinet-Den Uyl. Continuïteit of keerpunt?' Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1981, p. 98.
- 6 Henk Waltmans, 'De PPR-visie op de buitenlandse politiek'. In: *Jason magazine* (1980) nr. 5, p. 8.
 - 7 Waltmans, *Niet bij rood*, p. 8.
 - 8 'Ik ben altijd een regionalist geweest'. In: *Trouw*, 17 april 1991; 'Waltmans, een "politieke wees"'. In: *Het Parool*, 29 november 1994.

2: De verdeling van de welvaart

- 1 De auteur bedankt Jelle Mars en Melle van Dammen voor hun vooronderzoek en de inspirerende gesprekken, evenals Paul Lucardie, Wim van Meurs, Gerrit Voerman, de redacteuren en medeauteurs voor hun behulpzame commentaar op eerdere versies van dit hoofdstuk.
- 2 'Inleiding'. In: *Radikalen-krant* (1968) nr. 5, p. 1.
- 3 Paul Arnold, "'Went v'r jet dunt dan dunt v'r jot!' De geschiedenis van de Kerkraadse Stichting Steun Onderontwikkelde Streken, later S.O.S. Wereldhandel, 1959-1986'. In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2001), pp. 12-27.
- 4 Vragenlijst geschiedenis PPR, juli 2021. Vgl. Peter van Dam, *Wereldverbeteraars: Een geschiedenis van fair trade*. Amsterdam University Press, Amsterdam 2018.
- 5 Matthew Hilton, *Prosperity for All: Consumer Activism in an Era of Globalization*. Cornell University Press, Ithaca 2009, pp. 8-9, 72.
- 6 Daniel Horowitz, *The Anxieties of Affluence: Critiques of American Consumer Culture, 1939-1979*. University of Massachusetts Press, Amherst 2004; Andreas Wirsching, 'From Work to Consumption. Transatlantic Visions of Individuality in Modern Mass Society'. In: *Contemporary European History* 20 (2010) nr. 1, pp. 1-26.
- 7 Wouter van Dis, '1953: Van kolonialisme naar mondiale solidariteit'. In: Lex Heerma van Voss e.a. (red.), *Wereldgeschiedenis van Nederland*. Ambo Anthos, Amsterdam 2018, pp. 602-607.
- 8 Sönke Kunkel, 'Contesting Globalization: The United Nations Conference on Trade and Development and the Transnationalization of Sovereignty'. In: Marc Frey, Sönke Kunkel en Corinna R. Unger, *International Organizations and Development, 1945-1990*. Palgrave Macmillan, Houndmills 2014, pp. 240-258; Peter van Dam, 'Goodbye to Grand Politics: The Cane Sugar Campaign and the Limits of Transnational Activism, 1968-1974'. In: *Contemporary European History* 28 (2019) nr. 4, pp. 518-34.
- 9 Anselm Doering-Manteuffel en Lutz Raphael, *Nach dem Boom: Perspektiven auf die Zeitgeschichte seit 1970*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2010.
- 10 '996 keer: waarom ben ik van deze partij lid geworden'. In: *Radikalen-krant* (1970) nr. 15, p. 1.
- 11 'Elk mens meer ruimte om mens te zijn'. In: *Radikalen-krant* (1968) nr. 2, p. 1.
- 12 Resultaat vragenlijst van auteur over geschiedenis PPR, juli 2021.
- 13 Peter van Dam, 'Moralizing postcolonial consumer society: Fair trade in the Netherlands, 1964-1997'. In: *International Review of Social History* 61 (2016) nr. 2, pp. 223-250.
- 14 Gerard van Pijkeren, 'Vredesweek 1969'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 7, p. 3.
- 15 Van Dam, 'Goodbye to Grand Politics'.
- 16 Van Pijkeren, 'Vredesweek 1969'.
- 17 'Ontwerp-program van de radikalen'. In: *Radikalen-krant* (1968) nr. 5, p. 1.

- 18 PPR, *Program Politieke Partij Radikalen, vastgesteld op partijkongressen van 19-4-'69 en 7-6-'69*. PPR, Lelystad 1969. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), <https://dnpprepo.ub.rug.nl/9967/1/PPRbegprog1969.pdf> (geraadpleegd 12 juli 2021).
- 19 Leendert van Pelt, 'Het werkterrein is de wereld'. In: *Radikalen-krant* (1970) nr. 23, p. 4.
- 20 Ibidem.
- 21 Fred van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1976, pp. 14-15.
- 22 Van Dam, *Wereldverbeteraars*, pp. 89-141.
- 23 'Help de PPR winnen!' In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 36, p. 12.
- 24 Dolf Coppes, 'Nu is het meest radicale nog niet goed genoeg'. 1972. DNPP, https://dnpprepo.ub.rug.nl/9969/1/Nuishetmeestradikale_ocr.pdf (geraadpleegd 12 juli 2021).
- 25 Ibidem.
- 26 Coppes, 'Nu is het meest radicale nog niet goed genoeg'. Vgl. Het congresverslag in: X-Y Working Group, *Towards internationalised development action: report*. Novib, Den Haag 1971.
- 27 'Nu is het meest radicale nog niet goed genoeg'.
- 28 *Keerpunt 1972: Regeerakkoord van de progressieve drie*. z.p. 1972, DNPP, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/518/19/Keerpunt%201972%20-%20Regeerakkoord%20van%20de%20progressieve%20drie.pdf> (geraadpleegd 12 juli 2021).
- 29 *PPR 72*, z.p., z.j., p. 3. DNPP, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/482/1/Verkiezingsprogramma%20PPR%201972.pdf> (geraadpleegd 12 juli 2021).
- 30 Dennis Meadows, *Grenzen aan de groei: Rapport van de Club van Rome*. Spectrum, Utrecht 1972.
- 31 Barbara Ward, *Niet meer dan één aarde: Zorgvuldig beheer van een kleine planeet*. Contact, Amsterdam 1972.
- 32 Coppes, 'Nu is het meest radicale nog niet goed genoeg'.
- 33 H.M. de Lange, *Rijke en arme landen: Een verantwoordelijke maatschappij in mondiaal perspectief*. Wereldvenster, Baarn 1967; Jan Tinbergen, *Een leefbare aarde*. Agon Elsevier, Amsterdam 1970.
- 34 Meer hierover: zie hoofdstuk 5 van Chris Hietland.
- 35 Piet Reckman, *Schijn gestalten van de macht: Unctad in Chili*. In den toren, Baarn 1972.
- 36 Bret Benjamin, 'Bookend to Bandung: The New International Economic Order and the Antinomies of the Bandung Era'. In: *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 6 (2015) nr. 1, pp. 33-46; Maarten Kuitenbrouwer, 'Nederland gidsland? De ontwikkelingssamenwerking van Nederland en gelijkgezinde landen, 1973-1985'. In: Jan Nekkers, Peter Malcontent en Peer Baneke, *De geschiedenis van vijftig jaar ontwikkelingssamenwerking 1949-1999*. Sdu uitgevers, Den Haag 1999, pp. 183-200.
- 37 'Hulp aan Bangla Desj'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 31, p. 4; 'Koppelgemeenten Bangla Desh'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 32, p. 4.
- 38 'sos: Stichting Ontwikkelings-Samenwerking (sos) te Kerkrade'. In: *PPRAK* (1973) nr. 41, p. 7.
- 39 Hans Beerends, *De Derde Wereldbeweging: Geschiedenis en toekomst*. Jan van Arkel, Den Haag 1992, pp. 148-149.
- 40 'Een stukje Novib'. In: *PPRAK* (1976) nr. 88, p. 4.
- 41 Panoramiek (NOS), 1 december 1973, *Beeld en geluid op school*, <https://beeldengeluidop-school.nl/#/details/program/urn:vme:default:program:2101608040029628631> (geraadpleegd 16 juli 2021).

- 42 Ibidem.
- 43 'Een aanzet tot aktie'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 33, p. 3.
- 44 'Kommissies en werkgroepen'. In: *PPRAK* (1973) nr. 42, p. 5.
- 45 Leo Jansen, Erik Jurgens en Jan van der Straaten, *Barsten in de groei: Produktie en konsumptie tegen de achtergrond van welzijn, derde wereld, milieu en macht*. Het Wereldvenster, Baarn 1974.
- 46 Jonne Harmsma, 'Grenzen aan de groei? Een nieuw milieuministerie in zwaar weer 1971-1975'. In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2019*. Boom, Amsterdam 2019, pp. 48-49.
- 47 Anja Anbeek en Martin Zwanenburg, *Selectieve groei*. Studiestichting voor Radikale Politieke Vernieuwing, Amsterdam 1975, voorwoord.
- 48 Anbeek en Zwanenburg, *Selectieve groei*, p. 71.
- 49 Ibidem, p. 72.
- 50 Elke Seefried, 'Reconfiguring the Future? Politics and Time from the 1960s to the 1980s: Introduction'. In: *Journal of Modern European History* 13 (2015) nr. 3, pp. 306-316.
- 51 Daniel T. Rodgers, *Age of Fracture*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA 2011.
- 52 'PPR en de economiese groei'. In: *PPRAK* (1976) nr. 88, p. 13.
- 53 Nota inzake de selectieve groei (Economische Structuurnota) (Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 13955, 2).
- 54 Bijzondere Commissie voor de Nota inzake de selectieve groei, 1ste vergadering, 22 november 1976 (Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 13955).
- 55 Ibidem, 314.
- 56 Ibidem, 219.
- 57 Ibidem, 299.
- 58 Ibidem, 269.
- 59 'Lubbers geeft zich over aan groei'. In: *PPRAK* (1976) nr. 93, p. 4.
- 60 Ibidem.
- 61 Maurits Henkemans, 'Instrumenten ter realisering van selectieve groei'. In: *PPRAK* (1977) nr. 110 (extra), pp. 10-12.
- 62 Maurits Henkemans, 'Nederland loopt voorop in aanvaarding van selectieve groei'. In: *PPRAK* (1977) nr. 114, p. 10.
- 63 Rob Hallegraef, 'Europa en de Derde Wereld'. In: *PPRAK* (1978) nr. 115, p. 6.
- 64 Bijzondere Commissie voor de Nota inzake de selectieve groei, 1ste vergadering, 22 november 1976 (Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 13955, 196-197).
- 65 Boyd Noorda, 'Prakties radikalisme: Hoe gewoon zijn onze leefgewoontes?'. In: *PPRAK* (1976) nr. 78, p. 6.
- 66 Boyd Noorda, 'Prakties radikalisme: Hoe natuurlijk is ons voedsel?'. In: *PPRAK* (1976) nr. 77, pp. 6-7.
- 67 Boyd Noorda, 'Prakties radikalisme: Hoe voorgekookt is ons koopgedrag?'. In: *PPRAK* (1976) nr. 79, pp. 11.
- 68 'Prakties radikalisme 2'. In: *PPRAK* (1976) nr. 80, p. 15; 'Prakties radikalisme in discussie'. In: *PPRAK* (1976) nr. 81, p. 29; 'Prakties radikalisme 3'. In: *PPRAK* (1976), nr. 82, p. 15.
- 69 Piet Hagen, 'Alternatieve geldbesteding'. In: *PPRAK* (1977) nr. 98, p. 14.
- 70 Warren James Belasco, *Appetite for Change: How the Counterculture Took on the Food Industry, 1966-1988*. Pantheon Books, New York 1989; Joseph Heath en Andrew Potter, *The rebel sell: How the counterculture became consumer culture*. Capstone: Chichester 2006; Wirsching, 'From Work to Consumption'; Peter van Dam (red.), *The Rise of Consumer*

Society: Special Issue. BMGN/LHCR, Den Haag 2017; Maria McGrath, *Food for Dissent: Natural Foods and the Consumer Counterculture since the 1960s*. University of Massachusetts Press, Amherst 2019.

- 71 Joshua Clark Davis, *From Head Shops to Whole Foods: The Rise and Fall of Activist Entrepreneurs*. Columbia University Press, New York 2017; Sven Reichardt, *Authentizität und Gemeinschaft: Linksalternatives Leben in den siebziger und frühen achtziger Jahren*. Suhrkamp, Berlin 2014; Marijke Huisman e.a., *Savannah Bay: Geschiedenis van een bijzondere boekwinkel, 1975-2019*. Savannah Bay, Utrecht 2019; Andrew G. Kirk, *Counterculture Green: The Whole Earth Catalog and American Environmentalism*. University Press of Kansas, Lawrence 2007.
- 72 Leo van den Berg, 'Barsten in de groei van het kapitalisme'. In: *PPRAK* (1974) nr. 50, pp. 4-5.
- 73 Ibidem.
- 74 Peter Sloman, 'Universal Basic Income in British Politics, 1918-2018: From a "Vagabond's Wage" to a Global Debate'. In: *Journal of Social Policy* 47 (2018) nr. 3, pp. 627-628, 631-636.
- 75 Robert Theobald, *Gewaarborgd inkomen in een vrije maatschappij: Economische en sociale gevolgen van de automatisering*. Brand, Hilversum 1967.
- 76 Jansen, Jurgens, en Straaten, *Barsten in de groei*, p. 45.
- 77 Ibid., pp. 47-48.
- 78 Jan Pieter Kuiper, 'Niet meer werken om den brode'. In: M.R. van Gils (red.), *Werken en niet werken in een veranderende samenleving*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam 1975, pp. 12, 20.
- 79 Ibidem, pp. 11-14.
- 80 Ibidem, pp. 21-22.
- 81 Ibidem, pp. 23-24.
- 82 Bijzondere Commissie voor de Interimnota Inkomensbeleid, Openbare commissievergadering 10-11-1975, 258-259 (Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 13399, 258-259).
- 83 'Inkomensbeleid: we weten wat we willen maar nog niet hóe'. In: *PPRAK* (1976) nr. 89, pp. 12-13.
- 84 'Partijprogramma 1977'. In: *PPRAK* (1976) nr. 94, pp. 9, 11.
- 85 Ibidem, pp. 11-12.
- 86 'Ontwerp regeerakkoord PvdA/PPR'. In: *PPRAK* (1977) nr. 98, p. 6.
- 87 'Salarismatiging voor eerlijkere inkomensverdeling'. In: *PPRAK* (1977) nr. 112, pp. 8-10.
- 88 'Ria Beckers: Beeld vertekend in publieke opinie'. In: *PPRAK* (1977) nr. 108, p. 11.
- 89 Marlies ter Borg, 'Het basisinkomen en de plicht tot arbeid'. In: *PPRAK* (1978) nr. 116 ([extra]), pp. 20-22; In het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 vroeg de PPR om een onderzoek naar een sociale dienstplicht voor mannen en vrouwen, vgl. PPR, *Verkiezingsprogramma 1977/1981 van de PPR* (Lelystad 1976) pp. 8, DNPP, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/213/1/Verkiezingsprogramma%20PPR%201977.pdf> (geraadpleegd 14 februari 2022).
- 90 *Verkiezingsprogramma 1981/1985* (Amsterdam 1981), pp. 21-22, DNPP, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/258/13/PPR%20Programma%201981-1985.pdf> (geraadpleegd 14 februari 2022).
- 91 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1981, pp. 255, 348.
- 92 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Waarborgen voor zekerheid: Een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1985. Vgl. 'Value of the guilder versus Euro', <https://iisg.amsterdam/en/research/projects/hpw/calculate.php> (geraadpleegd 27 augustus 2021).
- 93 'Geef iedereen boven de 18 jaar basisloon van f 450 per maand'. In: *NRC Handelsblad*, 18 juni 1985.

- 94 Ibidem; 'Grote twijfels over realiteit plannen WRR'. In: *NRC Handelsblad*, 19 juni 1985; 'De WRR heeft nagedacht, wie maakt de sommen?' In: *NRC Handelsblad: Supplement mens & bedrijf*, 19 juni 1985; 'Kabinet: basisinkomen te duur'. In: *Het Parool*, 19 juni 1985.
- 95 'Aan de deelnemers van de discussie-avond over Mens en maatschappij in de toekomst' [1984] (KDC-579, PPR, 2345).
- 96 Marlies ter Borg, 'Het basisinkomen en de plicht tot arbeid'.
- 97 Wilco Dekker, 'Idee van basisinkomen wint langzaam terrein'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 december 1994.
- 98 Jan Dirx, 'Aan de sectie politiek van het partijbestuur van de PPR', 1984. 'Aan de deelnemers van de discussie-avond over Mens en maatschappij in de toekomst' [1984] (KDC-579, PPR, 2345).
- 99 'PPR bepleit afdwingen werkweek van 30 uur in nieuw programma'. In: *NRC Handelsblad*, 22 augustus 1985.
- 100 'Syllabus houdende artikelen ter voorbereiding van de werkdag Basisinkomen' [1987], 40. 'Aan de deelnemers van de discussie-avond over Mens en maatschappij in de toekomst' [1984] (KDC-579, PPR, 1891).
- 101 Sloman, 'Universal Basic Income in British Politics', pp. 629-631.
- 102 Bram van Ojik, 'De lange weg naar het rijk der vrijheid'. In: *NRC Handelsblad: supplement economie*, 23 februari 1989.
- 103 'Voedingsbond ziet niets in atv-lijn FNV-top'. In: *de Volkskrant*, 20 april 1989.
- 104 'FNV wil meer atv met handhaving koopkracht minima'. In: *de Volkskrant*, 22 augustus 1989.
- 105 'Economen bijten tanden stuk op basisinkomen'. In: *de Volkskrant*, 17 juni 1989.
- 106 'PPR zet gezamenlijke lijst voor klein-links met eisen onder druk'. In: *NRC Handelsblad*, 10 april 1989.
- 107 *Verder kijken: verkiezingsprogramma Groen Links*. GroenLinks, Amsterdam 1989, pp. 9, DNPP, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/390/1/Verkiezingsprogramma%20GroenLinks%201989.pdf> (geraadpleegd 12 juli 2021).
- 108 'Paul Rosenmöller loopt voor groene en linkse troepen uit'. In: *Trouw*, 5 juni 1992.
- 109 'GroenLinks wil voor ieder 500 gulden "voetinkomen"'. In: *de Volkskrant*, 10 november 1995.
- 110 F. Hartog, 'Prijs van het basisinkomen: veel hogere belastingen'. In: *NRC Handelsblad*, 24 december 1994.
- 111 Sloman, 'Universal Basic Income in British Politics'.

Vensters

Van vakbond naar voorhoede

- 1 'Weekbladen'. In: *de Volkskrant*, 18 mei 1977.
- 2 Fred van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1976, pp. 168-169.
- 3 'Stukken betreffende het aktiecentrum Tilburg' (KDC-579, PPR, 130).
- 4 'Stukken betreffende het aktiecentrum Eindhoven' (KDC-579, PPR, 115).
- 5 Ibidem.
- 6 'Ledenblad, 1974-1978' (Regionaal Archief Tilburg, 532, 1).
- 7 'Stukken betreffende het aktiecentrum Eindhoven' (KDC-579, PPR, 115).
- 8 'Uit de weekbladen'. In: *NRC Handelsblad*, 18 mei 1977.

‘Wie het zwaard grijpt, zal door het zwaard omkomen’

- 1 ‘Kamer veroordeelt actie studenten’. In: *de Volkskrant*, 22 mei 1969.
- 2 ‘Stukken betreffende de bezetting van het Maagdenhuis, een studentenactie te Amsterdam’ (KDC-579, PPR, 41).
- 3 Ibidem; ‘Besluitennota’s van het Dagelijks Bestuur’ (KDC-579, PPR, 24).
- 4 ‘Stukken betreffende de bezetting van het Maagdenhuis’.
- 5 ‘Open brief aan het bestuur’. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 10; ‘De grenzen van het verzet’. In: *Radikalen-krant*, 18 mei 1987; ‘Partij verdeeld over ‘Maagdenhuis’. In: *de Volkskrant*, 9 juni 1969.
- 6 ‘Pater Jan van Eupen, P.P.R. voorzitter-Amsterdam, over: revolutie, student, kerk en politiek’. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 10.
- 7 ‘Stukken betreffende de bezetting van het Maagdenhuis’.
- 8 ‘Pater Jan van Eupen, P.P.R. voorzitter-Amsterdam’.

Vrolijk Links in Assen

- 1 *15 jaar PPR aktiecentrum Assen*. Assen 1985, p. 58.
- 2 A. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?* dsw Press, Leiden 1999, pp. 67-69.
- 3 *15 jaar PPR Assen*, pp. 46, 50-51.
- 4 ‘Het is hier niet moeilijk je progressief te profileren’. In: *Radikalen-krant* (1985), pp. 16-17.
- 5 Zoals aangehaald in: *15 jaar PPR Assen*, p. 11.
- 6 ‘Het is hier niet moeilijk je progressief te profileren’.

De Utrechtse Migrantenraad: het paradepaardje dat roemloos ten onder ging

- 1 ‘Utrecht laat buitenlanders meepraten’. In: *Trouw*, 9 maart 1972.
- 2 ‘Migrantenraad: dreigende afsterving van een experiment’. In: *NRC Handelsblad*, 30 juni 1977.
- 3 ‘Migrantenraad Utrecht door diepe dalen’. In: *NRC Handelsblad*, 29 oktober 1977.
- 4 John Rath, ‘Political Participation of Ethnic Minorities in the Netherlands’. In: *The International Migration Review* 17 (1983) nr. 3, pp. 455-469.
- 5 ‘De Migrantenraad organiseert 25 mei een demonstratie voor buitenlandse werknemers in en om Utrecht’. In: *Nieuw Utrechts Dagblad*, 22 mei 1974.
- 6 ‘PPR: speciale staatssecretaris voor buitenlanders’. In: *Het Vrije Volk*, 23 november 1972.
- 7 ‘Migrantenraad in Utrecht loopt stuk’. In: *Trouw*, 13 november 1975.
- 8 ‘Migrantenraad in handen van linkse politieke activisten’. In: *Reformatorisch Dagblad*, 15 december 1973.

Richtingenstrijd in het Rotterdamse aktiecentrum

- 1 ‘Berichten van de basis’. In: *PPRAK* (1981) nr. 176, p. 24.
- 2 Ibidem.
- 3 Ibidem; ‘PPR-lijsttrekker Rijnmond bedankt’. In: *de Volkskrant*, 15 april 1970.
- 4 ‘Hans Simons, PPR-Raadslid in Rotterdam’. In: *PPRAK* (1976) nr. 78, p. 8.
- 5 ‘Rotterdam’. In: *PPRAK* (1978) nr. 115, p. 10.
- 6 Fred van Ginneken, ‘De PPR van 1968 tot en met 1971’. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1976, p. 25.
- 7 ‘Berichten van de basis’, ‘Rotterdam’. In: *PPRAK* (1978), nr. 115, p. 10; ‘Uittredende PPR-mannen: “Eerlijke mensen kwamen niet aan bod”’. In: *Het Vrije Volk*, 15 april 1970.
- 8 Brief van Hans van der Wilk, namens het bestuur PPR-Z.H., 1977 (KDC-579, PPR, 2408).

- 9 Notulen werkgroep wijkraadsverkiezing IJsselmonde, 3 augustus 1977 (KDC-579, PPR, 2408).
- 10 'Onderzoek PSP/PPR-Fractie Rijnmondraad: Het kreupel trekpaard sleept zich met schulden voort'. In: *Radikalen-krant* (1984) nr. 3, pp. 19-20; 'Wat nu met de PPR?' In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 27, p. 3; Van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971'.
- 11 Paul Lucardie, *The New Left in the Netherlands, 1960-1977. A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in the Netherlands with Comparative References to France and West Germany*. Dissertation Queen's University, Kingston 1980, p. 172.
- 12 'Onderwijs'. In: *PPRAK* (1975) nr. 60, p. 9.
- 13 'De kamerkandidaten: Dilia van der Heem'. In: *Radikalen-krant* (1982), pp. 10, 16.
- 14 'PPR-Programma 1981-1985' (1981) 21-22. <http://dnpprepo.ub.rug.nl/258/> (geraadpleegd 1 oktober 2021).
- 15 'De kamerkandidaten: Dilia van der Heem'.
- 16 'Winst'. In: *Radikalen-krant* (1982), pp. 5, 9.

3: Voorlopers in een gidsland. De vredespolitiek van de radicalen

- 1 Kees Waagmeester, 'Wat gebeurde er op 22 juni?' In: *PPRAK* (1974) nr. 53; *NRC Handelsblad*, 24 juni 1974.
- 2 *de Volkskrant*, 21 april 1969; Vgl. James C. Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken*. Boekencentrum, Zoetermeer 2010, p. 82.
- 3 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1972-1973, 1602, 1606.
- 4 Bas de Gaay Fortman, 'De vredespolitiek van de radicalen'. In: *Internationale Spectator* 27 (1973), pp. 109-113.
- 5 Bas de Gaay Fortman, 'Nederland gidsland in Noord-Zuidbetrekkingen?' In: *Internationale Spectator* 55 (2001), pp. 375-379. Over het intellectueel eigendom van het begrip gidsland ontstond nog wat interne spanning binnen de PPR-fractie: Erik Jurgens, 'Gidsland'. In: *NRC Handelsblad*, 18 augustus 1973.
- 6 Erik Jurgens, *De PPR op aarde. Een haastig pamflet*. De Forel, Nieuwendijk 1970, pp. 9, 18. Dit pamflet werd geschreven ter gelegenheid van de Statenverkiezingen van maart 1970, voornamelijk door Michel van Hulten en journalist Bernard van Bossum. Om strategische redenen werd echter besloten partijvoorzitter Jurgens als enige auteur op te voeren.
- 7 Werkgroep van Christen-Radicalen, *Programpunten vastgesteld op het programcongres der Christen-Radicalen (gehouden te Scheveningen, 10 en 11 november 1967)*. PPR, Den Haag 1967, p. 8.
- 8 'Voorlopig program (maart 1968)'. In: *Radicalen. Documentatie*, nr. 2. PPR, Den Haag 1968, achterflap.
- 9 Werkgroep van Christen-Radicalen, *Buitenlands beleid en defensie. Werkcongres gehouden te Utrecht, 1 juni 1968*. PPR, Den Haag 1968.
- 10 Benjamin Ziemann, 'Situating Peace Movements in the Political Culture of the Cold War. Introduction'. In: Idem (red.). *Peace Movements in Western Europe, Japan and the USA during the Cold War*. Klartext Verlag, Essen 2007, pp. 11-38; Daniel Gerster, *Friedensdialoge im Kalten Krieg. Eine Geschichte der Katholiken in der Bundesrepublik 1957-1983*. Campus Verlag, Frankfurt 2012; Maarten van den Bos, *Mensen van goede wil. Pax Christi 1948-2013*. Wereldbibliotheek, Amsterdam 2015.
- 11 Konrad Jarausch, *Out of Ashes. A New History of Europe in the Twentieth Century*. Prince-

- ton University Press, Princeton 2015, pp. 400-402; Emiel Lamberts, *Het gevecht met Leviathan. Een verhaal over de politieke ordening in Europa, 1915-1965*. Bert Bakker, Amsterdam 2011, pp. 341-343.
- 12 James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Boom, Amsterdam 1997, pp. 54-57; James Chappel, *Catholic Modern. The Challenge of Totalitarianism and the Remaking of the Church*. Cambridge University Press, Cambridge 2018.
 - 13 A.F. van Leeuwen s.j., 'Ons geweten en de atoombom' In: *Oorlog en vrede. Congres aangeboden aan de Universitaire Gemeenschap van de Rijksuniversiteit te Utrecht door het Collegium Studiosorum Veritas ter gelegenheid van zijn 14^e lustrum*. Dekker en Van de Vegt, Nijmegen 1960, pp. 49-54, citaat op p. 52.
 - 14 *Pacem in Terris*, nr. 127; *Het vraagstuk van de kernwapenen. Nadere beschouwingen over oorlog en vrede van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk*. Boekencentrum, 's-Gravenhage 1962; B.J. Brouwer, *Er zijn tenslotte grenzen. De Nederlandse kerken en het vraagstuk van de moderne oorlog, 1945-1965*. Kok, Kampen 1993; L.S. Wittner, *Confronting the Bomb. A Short History of the Nuclear Disarmament Movement*. Stanford University Press, Stanford 2009.
 - 15 F. Metzger, 'Von der Politisierung der Religion zur Ethisierung der Politik. Zur Transformationen des Verhältnisses von Religion und Politik.' In: M. Delgado en D. Neuhold (red.), *Politik aus christlicher Verantwortung. Ein Ländervergleich Österreich-Schweiz*. Studien Verlag, Innsbruck 2008, pp. 245-252.
 - 16 Jeremi Suri, *Power and Protest. Global Revolution and the Rise of the Détente*. Cambridge University Press, Cambridge 2003.
 - 17 *De rapporten van de Groep van Achtien*, KVP, Den Haag 1971, pp. 9-10.
 - 18 Werkgroep van Christen-Radicalen, *Buitenlands beleid en defensie*, 26; Bas de Gaay Fortman en Wim in 't Veld, 'Inleiding'. In: Idem (samenstellers), *Christen Radicaal*. Kok, Kampen 1967, pp. 7-9; R.J. van der Veen, 'Nederland ongebonden natie, een geloofwaardige weg'. In: *Op weg naar de ontknoping. Christen-radicaal pamflet samengesteld door Bas de Gaay Fortman en Wim in 't Veld*. Kok, Kampen 1970, pp. 37-44.
 - 19 'Elk mens meer ruimte om mens te zijn'. In: *Radikalen-krant* (1968) nr. 2.
 - 20 Jurgens, *De PPR op aarde*, pp. 36; Jurgens aan Cools 25 augustus 1970 (KDC-579, PPR, 20).
 - 21 Verslag werkgroep vredespolitiek 6 april 1970 (KDC-579, PPR, 20); Verslag commissie vredespolitiek 27 mei 1970 (KDC-579, PPR, 20).
 - 22 Gerard van Pijkeren, 'Vredesweek 1969'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 7.
 - 23 Bas de Gaay Fortman, *Politiek op termijn*. Het Wereldvenster, Baarn 1974, pp. 57. Het begrip 'Culturele Revolutie' werd in Nederland kortstondig populair na een artikel van de katholieke publicist Daniel de Lange: Daniel de Lange, 'Culturele revolutie: een poging tot inhoudsbepaling', *Wending* 24 (1969) nr. 9, pp. 478-490.
 - 24 De Gaay Fortman, *Politiek op termijn*, pp. 57-58. Zie ook: Jurgens, *De PPR op aarde*, pp. 32-33. Het milieu was op dit moment inderdaad een belangrijk maatschappelijk thema. Vgl. Geert Buelens, *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972*. Querido, Amsterdam 2022.
 - 25 H.J.A. Hofland, *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten*. Contact, Amsterdam 1972, p. 219.
 - 26 Jill Lepore, *These Truths. A History of the United States*. Norton, New York 2019, pp. 602-603; Samuel Moyn, *Humane. How the United States Abandoned Peace and Reinvented War*. Farrar, Straus & Giroux, New York 2021, p. 181; David L. Chapell, *A Stone of Hope. Prophetic Religion and the Death of Jim Crow*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill 2004.

- 27 Verslag kerngroep vredespolitiek 27 mei 1970 (KDC-579, PPR, 20); Verslag kerngroep vredespolitiek 31 augustus 1970 (KDC-579, PPR, 20); S.C. Derksen, 'Hoe leren we de vrede? De opvoeding in het atoomtijdperk'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 7.
- 28 Goudswaard aan Lafeber 12 januari 1972 (KDC-579, PPR, 62); Verslag kerngroep vredespolitiek 2 februari 1972 (KDC-579, PPR, 20); Verslag kerngroep vredespolitiek 5 april 1972 (KDC-579, PPR, 20).
- 29 Van den Bos, *Mensen van goede wil*, pp. 120-121.
- 30 Derk Cools, 'De defensielasten in (Den) Toom houden'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 13; 'Europese veiligheid (ingezonden brief)'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 12.
- 31 *Met leger en vrede voor schut staan. Werkstuk om op te schieten. Een bezinning op vrede en de functie van het leger*. Rapport commissie vredespolitiek december 1972 (KDC-579, PPR, 2565).
- 32 'Wat een toestand'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 27; Michel van Hulten, 'Wat nu met de PPR?' In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 27; Sam Mol, 'Bas de Gaay Fortman: Niet-meedoen aan verkiezingen is opheffen op termijn'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 29.
- 33 'De PPR ronduit'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 36.
- 34 Max van der Stoep, 'Vredespolitiek moet centraal staan'. In: *Socialisme en Democratie* 11 (1972), pp. 505-509; Anet Bleich, *De stille diplomaat. Max van der Stoep 1924-2011*. Balans, Amsterdam 2018.
- 35 'Akkoord met Partij van de Arbeid en D66'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 25; Resolutie PPR-congres, 27 maart 1971 (KDC-579, PPR, 61). De compromistekst over de NAVO werd voor het eerst opgenomen in: G. van Bakel e.a., *PAK MEE. Een opzet voor een bundeling van vooruitstrevenden*. De Forel, Nieuwendijk 1970, p. 52. Een vergelijkbare tekst ook in hoofdstuk VIII van *Keerpunt 1972*. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 36.
- 36 Fred van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1976, p. 109.
- 37 Jurgens, *De PPR op aarde*, p. 10; Erik Jurgens, 'De PPR en de politieke vernieuwing'. In: *Civis Mundi* 10 (1971) nr. 7/8, pp. 307-320.
- 38 De Gaay Fortman, *Politiek op termijn*, p. 13; Kennedy, *Nieuw Babylon*, p. 194.
- 39 'Akkoord met Partij van de Arbeid en D66'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 25; Resolutie PPR-congres 27 maart 1971 (KDC-579, PPR, 61).
- 40 'Christus en christelijk, te pas en te onpas. Aarden in de Tweede Kamer'. In: *Radikalen. Documentatie* (1968) nr. 2, p. 39. Ook: Jurgens, *De PPR op aarde*, pp. 46-49.
- 41 Benjamin Ziemann, 'A Quantum of Solace. European Peace Movements during the Cold War and their Elective Affinities'. In: *Archiv für Sozialgeschichte* 49 (2009), pp. 351-389.
- 42 Fokke Goudswaard en Ben van Kaam (red.), *Bommen voor brood. Joh. Blok/Dolf Coppes/Bas de Gaay Fortman/H. Linnemann/Hylke Tromp/J. Verkuyl over het verband tussen bewapeningswedloop, armoede en milieubederf*. Wereldvenster, Baarn 1972.
- 43 Wittner, *Confronting the Bomb*, pp. 108-129.
- 44 Michel van Hulten, 'Aktievoorstel 1971-1975'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 28; Lou Hoefnagels, 'PPR kongres 30 okt. Berg en Dal'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 30.
- 45 'Het solidaire denken. Eerste rede van de nieuwe voorzitter, Dolf Coppes'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 30; Erik Jurgens, 'Bestuursverkiezing op kongres'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 29. Vgl. voor de verbinding tussen bevrijdingstheologie en marxisme Gerd-Rainer Horn, *The Spirit of Vatican II. Western European Progressive Catholicism in the Long Sixties*. Oxford University Press, Oxford 2019.
- 46 Dolf Coppes, 'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg'. In: *Strategie PPR '72*. Studiecentrum voor Politieke Vernieuwing, Amsterdam, 1972; Lou Hoefnagels, 'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 33.

- 47 Erik Akkermans en Anneke van 't Hul (red.), *Menselijke maat. Op zoek naar de menselijke maat in onze samenleving*. Wereldvenster, Baarn 1977, p. 84. Initiatief voor dit boekje, waaraan tal van partijleden medewerking verleenden, kwam van het Studiecentrum voor Politieke Vernieuwing.
- 48 Verslag gesprekken commissie vredespolitiek 12 augustus 1973 (KDC-579, PPR, 64). Eerdere klachten: Verslag kerngroep vredespolitiek 8 september 1971 (KDC-579, PPR, 61).
- 49 Zie bijvoorbeeld: 'De actiecentra over de NAVO'. In: *PPRAK* (1974) nr. 51; 'NAVO-kongres'. In: *PPRAK* (1974) nr. 50.
- 50 'Vernieuwende beweging krijg je niet zomaar van de grond. Rede Wouter van Dam aan het begin van het Navokongres op 22 juni'. In: *PPRAK* (1974) nr. 53.
- 51 Waagmeester, 'Wat gebeurde er op 22 juni'; 'Het kongresbesluit van 22 juni. Onvrede met de NAVO'. In: *PPRAK* (1974) nr. 53; 'De PPR ronduit'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 36.
- 52 Wouter van Dam en Bas de Gaay Fortman, 'Reactie op de reacties op het NAVO-kongres'. In: *PPRAK* (1974) nr. 53; Derk Cools, 'Het NAVO-kongres: de beste stuurlui aan de wal?' In: *PPRAK* (1974) nr. 54.
- 53 Vrede. Een strategie voor vredespolitiek, vastgesteld door het partijcongres van de PPR op 31 mei 1975 (KDC-579, PPR, 1461); Verslag stuurgroep vredespolitiek 14 maart 1975; 'Een strategie voor vredespolitiek'. In: *PPRAK* (1975) nr. 61; Kees Waagmeester, 'Opnieuw het beste congres'. In: *PPRAK* (1975) nr. 63.
- 54 Hylke Tromp, 'Een juist en moedig besluit dat van politiek onbenul getuigt'. In: *PPRAK* (1974) nr. 53.
- 55 Notitie stuurgroep PPR 23 februari 1975 van Hylke Tromp (KDC-579, PPR 1461); Verslag stuurgroep vredespolitiek 14 maart 1975 (KDC-579, PPR, 1461).
- 56 Verslag stuurgroep themagroep vrede 14 maart 1976 (KDC-579, PPR, 1461).
- 57 Aldus Tromp in een brief aan De Gaay Fortman, geciteerd uit: Stefan van der Poel, *Herman Verbeek (1936-2013). Priester, politicus, publicist*. Verloren, Hilversum 2020, p. 85.
- 58 Notulen werkgroep vredesweek 9 maart 1977 (IISG, IKV, 44); Verslag stuurgroep vrede 13 april 1978 (KDC-579, PPR, 1452).
- 59 Ter Veer, 'Concept voor vredesweek en vredeskrant 1977', ongedateerd [maart 1977] (IISG, IKV, 44). Een publieksversie van het plan verscheen later als: Ben ter Veer, 'Actie tegen kernbewapening'. In: *Wending* 32 (1978) nr. 12, pp. 621-632.
- 60 Akkermans en Van 't Hull, *Menselijke maat*, p. 15; Notulen stuurgroep vrede 12 januari 1978 (KDC-579, PPR, 1452); Ten Berge aan bestuur PPR 15 maart 1979 (KDC-579, PPR, 1453); Bot aan Ten Berge 4 april 1979. De brief van Ten Berge was gericht aan het PPR-bestuur, het bestuur zond hem door aan de werkgroep vredespolitiek (KDC-579, PPR, 1453).
- 61 'De PPR en de Kernbewapening'. In: *PPRAK* (1978) nr. 126; Egbert Boeker, 'Kernwapens'. In: *PPRAK* (1978) nr. 126.
- 62 Interkerkelijk Vredesberaad, *Van N-Bom tot ss-20: Twee jaar discussie in politiek Nederland*. IKV, Den Haag 1979; Beatrice de Graaf, *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging*. Boom, Amsterdam 2004, pp. 90-96; H. Nehring en B. Ziemann, 'Do all paths lead to Moscow? The NATO dual-track decision and the peace movement - a critique'. In: *Cold War History* 11 (2011), pp. 1-12.
- 63 Tony Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945*. Verso, Londen 2005, pp. 590-592; Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland, 1800-heden*. De Arbeiderspers, Amsterdam 2005, pp. 465-466.
- 64 Maarten van den Bos, 'Om de eenheid van regering, partij en land. Het debat over de kruisraketten in Nederland'. In: *Het volk spreekt. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2017*. Boom, Amsterdam 2017, pp. 42-50.

- 65 Ben Schennink e.a., *De 21 november demonstranten. Wie zijn ze en wat willen ze?* svv, Nijmegen, 1982; Ben Schennink, 'From Peace Week to Peace Work: Dynamics of the Peace Movement in the Netherlands'. In: *International Social Movement Research* 1 (1988), pp. 247-279.
- 66 Campagneplan verkiezingen 1977, geciteerd uit: Van der Poel, *Herman Verbeek*, p. 84.
- 67 Ria Beckers, 'Zekerheid vol risico's'. In: *PPRAK* (1974) nr. 104.
- 68 Van der Poel, *Herman Verbeek*, pp. 85-87.
- 69 Beleidsnotitie 1978-1980, concept door Partijbestuur 5 juli 1978 (KDC-579, PPR, 1452).
- 70 KDC, PPR, 20: verslag bezoek PPR aan de DDR, 2-5 augustus 1970; 'Bezoek aan de DDR', *Radicalen-krant*, nummer 21 (oktober 1970).
- 71 Coppes, 'Nu is het meest radikale'; Van den Bos, *Mensen van goede wil*, pp. 219, 223.
- 72 KDC, PPR, 1452: notulen stuurgroep vrede 12 januari 1978; verslag overleg partijbestuur PPR/PvdA, 16 juni 1978; bestuur PPR aan PvdA, 29 juni 1978.
- 73 KDC, PPR, 1453: congresrede Leo Jansen 21 april 1979. Zie ook: Leo Jansen, 'Grenzen in de Europese gemeenschap' In: *Ideën PPR over Europa. PPR-Studieblad*, bijvoegsel *PPRAK*, nummer 139 (27 april 1979).
- 74 Notitie De Gaay Fortman over PPR en electoraat 13 april 1978 (KDC-579, PPR, 1452); Akkermans en Van 't Hull, *Menselijke maat*, p. 79.
- 75 Jan Huisman en Emmy van Noord, 'Ja van Lubbers bevordert radicalisering'. In: *Radikalen-krant* (1985) nr. 18.
- 76 IISG, KKN, 3: notulen KKN 10 januari 1984; IISG, KKN, 5: notulen KKN 31 januari 1984.
- 77 IISG, KKN, 5: notulen KKN 15 november 1985; notulen KKN 20 november 1986.
- 78 Ben ter Veer, *Het geluk van de vredesbeweging, 1989: Een nabeschouwing*. IKV, 's-Gravenhage 1990; Van den Bos, *Mensen van goede wil*, pp. 224-236.
- 79 Samuel Moyn, *The Last Utopia. Human Rights in History*. Cambridge University Press, Cambridge 2010, pp. 148-150.
- 80 De PPR en de mensenrechten 30 april 1979 (KDC-579, PPR, 1453).
- 81 Emmy van Noord, 'Mensenrechten, ontwikkeling en ontspanning'. In: *Radikalen-krant* (1985) nr. 4; 'Stellingen'. In: *Radikalen-krant* (1985) nr. 4; Ron Rote, 'Strijd voor traditionele mensenrechten bestendigt status quo'. In: *Radikalen-krant* (1985) nr. 4.
- 82 Peter Malcontent, 'Nederland en de mensenrechten'. In: Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers (red.), *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief*. Boom, Amsterdam 2015, pp. 128-151; Dik Verkuil, 'Van Groen Links naar GroenLinks. Op zoek naar evenwicht (1990-1994)'. In: Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010*. Boom, Amsterdam 2010, pp. 63-86.
- 83 Hans van Egdom, 'Moedig besluit getuigt van onbenul'. In: *Radikalen-krant* (1987) nr. 12.
- 84 'Brief van 9 maart 1968'. In: *Radicalen. Documentatie*, nr. 2, pp. 44-45.
- 85 Over het belang van een dergelijke vanzelfsprekendheid: Terry Eagleton, *Ideology: An Introduction*. Verso, New York 1994, pp. 58-59.

Vensters

Harry van Doorn: veelzijdig, rechtlijnig en eigenzinnig

- 1 Frits Groeneveld, 'Katholiek bestuurder. H.W. van Doorn 1915-1992'. In: *NRC Handelsblad*, 13 januari 1992; Hans Goslinga, 'Oud-politicus pleitte al vroeg voor een duaal omroepbe-

- stel. Harry van Doorn 1915-1992.' In: *Trouw*, 14 januari 1992; Kees Bastianen, 'Mr Harry van Doorn stond model voor een linkse héér.' In: *de Volkskrant* (14 januari 1992).
- 2 Ook de PPR'er Boy Trip was minister in het kabinet-Den Uyl, maar hij had geen portefeuille en stond dus niet aan het hoofd van een ministerie.
 - 3 J. Bosmans, 'Doorn, Henri Willem van (1915-1992)'. In: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/BWN/lemmata/bwn6/doornh> (geraadpleegd 3 november 2021).
 - 4 NOS, 'Markant: Harry van Doorn'. In: *Clariah Media Suite*, <https://mediasuite.clariah.nl/tool/resource-viewer?id=2101608060043933831&cid=daan-catalogue-aggr&bodyClass=noHeader&singleResource=1> (uitzending 6 januari 1985; geraadpleegd 3 november 2021).
 - 5 Groeneveld, 'Katholiek bestuurder'.
 - 6 NOS, 'Markant'.
 - 7 'Van Doorn: als KRO-voorzitter niet bij radicalen.' In: *Trouw*, 28 februari 1968.
 - 8 Goslinga, 'Harry van Doorn 1915-1992'.
 - 9 NOS, 'Markant'.
 - 10 Maarten Huygen, 'Afscheid statig magistraat met natuurlijk gezag. Mr. Harry van Doorn maakte politieke reis van rechts in de oude KVP naar de PPR.' In: *NRC Handelsblad*, 29 oktober 1985.
 - 11 NOS, 'Markant'.
 - 12 Ibidem.
 - 13 PDC, 'Mr. H.W. (Harry) van Doorn', *Parlement.com*, https://www.parlement.com/id/vgoglllookzts/h_w_harry_van_doorn (geraadpleegd 3 november 2021); Bosmans, 'Doorn, Henri Willem van'.
 - 14 PDC, 'Mr. H.W. (Harry) van Doorn'.
 - 15 Stukken betreffende de publiciteit rondom de benoeming van mr. E. Jurgens tot voorzitter van de NOS en het vermeende oorlogsverleden van Van Doorn, 1975 (NA, H.W. van Doorn-2.21.376, 121)
 - 16 Notulen van de vergadering van de Ministerraad van 1 juni 1973, 13 (NA, Raad van Ministers-2.02.05.02, 1235).
 - 17 Notulen van de vergadering van de Ministerraad van 4 juli 1975, 11-12 (NA, Raad van Ministers-2.02.05.02, 1596).
 - 18 Notulen van de vergadering van de Ministerraad van 8 november 1974, 23-42 (NA, Raad van Ministers-2.02.05.02, 1409).
 - 19 PDC, 'Mr. H.W. (Harry) van Doorn'.
 - 20 NOS, 'Markant'.
 - 21 Bosmans, 'Doorn, Henri Willem van'.
 - 22 Goslinga, 'Harry van Doorn 1915-1992'.

Het Bas-effect

- 1 'PPR en VVD schieten omhoog; KVP grote verliezer. Politieke midden springt uit elkaar.' In: *de Volkskrant*, 30 november 1972; Wim Veenstra en Frans de Lugt, 'De twee kometen van de stembus'. In: *Algemeen Dagblad*, 1 december 1972.
- 2 Hans van der Werf, *De Gaay Fortman. Profiel van een politicus*. H. Meulenhoff, Baarn 1973, p. 43.
- 3 Pieter Siepersma, *Hans Wiegel. De biografie*. Atlas Contact, Amsterdam 2020, pp. 226, 232.
- 4 Henk Waltmans, *Niet bij rood alleen*. Uitgever Xeno, Groningen 1983, pp. 87-91, 125.

- 5 Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1986-1987, pp. 283-284; 'Senator De Gaay Fortman stelt voortbestaan PPR ter discussie'. In: *de Volkskrant*, 12 november 1986.
- 6 'De Gaay wil af van saai imago'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 februari 1987.

Dilia van der Heem: omdat het om mensen gaat

- 1 'Lijst 13: PPR, Contacten met bevolking vernieuwen'. In: *Het Vrije Volk*, 29 mei 1970.
- 2 'Paspoort Dilia van der Heem'. In: *Het Vrije Volk*, 30 mei 1973.
- 3 Dilia van der Heem, mondelinge mededeling, 13 september 2021.
- 4 Loes Smit, 'Jongste van het parlement'. In: *Trouw*, 30 mei 1973.
- 5 Dilia van der Heem, mondelinge mededeling.
- 6 Idem.
- 7 Loes Smit, 'Jongste van het parlement'.
- 8 Dilia van der Heem, mondelinge mededeling.

4: Radicale zeggenschap.

De PPR en het ideaal van een democratische maatschappij

- 1 Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Boom, Amsterdam 1995, p. 56; Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-2008*. Amsterdam University Press, Amsterdam 2009, p. 62; "Kapitaal met de centen aan de haal". De bedrijfsbezetting van ENKA-Breda in 1972', <https://vakbondsverhalen.nl/verhaal/kapitaal-met-de-centen-aan-de-haal>.
- 2 'Bas de Gaay Fortman. Tien dagen Kamerlid moet weten wat achterban denkt. "Onderaan" werken voorkomt vervreemding'. In: *De Tijd*, 17 augustus 1972.
- 3 'ENKA-Breda bezet door werknemers. Actie volledig gesteund door vakbonden'. In: *Het Parool*, 19 september 1972; 'Ministers spreken morgen met Enkatop'. In: *Tubantia*, 19 september 1972.
- 4 'Gelukwensen'. In: *Nederlands Dagblad*, 23 september 1972.
- 5 Niek Pas, 'Subcultural Movements. The Provos'. In: Martin Klimke en Joachim Scharloth (red.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977*. Palgrave, New York 2008, pp. 13-23, aldaar p. 13; Hans Righart, *De wereldwijde jaren zestig*. Utrechtse Historische Cahiers, Utrecht 2003, p. 10.
- 6 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003*. Sdu Uitgevers, Den Haag 2003, p. 36.
- 7 *Beginselprogramma 1969*, p. 1.
- 8 Frank Georgi, 'Selbstverwaltung: Aufstieg und Niedergang einer politischen Utopie in Frankreich von den 1968er bis zu den 1980er Jahren'. In: Bernd Gehrke en Gerd-Rainer Horn (red.), *1968 und die Arbeiter. Studien zum 'proletarischen Mai' in Europa*. VSA Verlag, Hamburg 2007, pp. 252-274, 257.
- 9 *Radikalen-krant* (1968) nr. 2, p. 1.
- 10 'Elk mens meer ruimte om mens te zijn'. In: *Radikalen-krant* (1968) nr. 2, pp. 1-2.
- 11 *Program Politieke Partij Radikalen* (1969), pp. 3-4.
- 12 *Beginselprogramma 1969*, pp. 65-66, 68.

- 13 'Elk mens meer ruimte om mens te zijn'.
- 14 *Radikalen-krant* (1968) nr. 3, p. 1.
- 15 *Program Politieke Partij Radikalen* (1969), p. 3.
- 16 *Beginselprogramma 1969*, pp. 22-27.
- 17 *Radikalen-krant* (1968) nr. 2, p. 1.
- 18 *Beginselprogramma 1969*, p. 59.
- 19 Ivo van Haren, 'Democratisering in het bedrijfsleven'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 9.
- 20 'Nabeschouwing - kongresvoorbereiding. Democratie in eigen partij'. In: *Radikalen-krant* (1969), nr. 1, p. 3.
- 21 *Radikalen-krant* (1968) nr. 3, p. 1.
- 22 'Mr. Jurgens tot voorzitter gekozen PPR: oppositie op straat. Geen socialistische concentratie'. In: *Algemeen Handelsblad*, 7 oktober 1968.
- 23 Congres in Arnhem, *Radikalen-krant* (1968) nr. 4, p. 3.
- 24 Congres in Arnhem, *Radikalen-krant* (1968) nr. 4, p. 3.
- 25 Jurgens in *Radikalen-krant* (1969) nr. 9.
- 26 Verklaring over acties aan pedagogische akademies 10 januari 1970 (KDC-579, PPR, 8).
- 27 'De kwestie Maagdenhuis'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 10, p. 3.
- 28 Jan van Eupen, 'Revolutie, student, kerk en politiek'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 10, p. 4.
- 29 C.V. Lafeber, 'Antwoord op een open brief'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 10, p. 3.
- 30 'Wereldwinkel negeert verbod boycot-actie'. In: *de Volkskrant*, 18 mei 1973.
- 31 'Kamerleden gooiden rotte sinaasappels'. In: *Tubantia*, 21 mei 1973.
- 32 *Vrede, macht, milieu, welzijn. Verkiezingsprogramma PPR 1977-1981*, p. 7.
- 33 *PPR Programma 1981-1985*, p. 6.
- 34 *De PPR gaat verder. Voorjaarskongresstuk* (1983), p. 7.
- 35 Jan Mertens, *Mijn leven als vakbondsman en politicus. Bewerkt door Arie Kuiper*. Valkhofpers, Nijmegen 2004, pp. 233-243. Zie ook: <https://vakbondshistorie.nl/dossiers/200-mertens-50-jaar-dato/> (geraadpleegd 25 april 2022).
- 36 Jurgens, 'Vakbeweging en politiek' 29 september 1969 (KDC-579, PPR, 8).
- 37 Tine Jager, 'Politiek en vakbeweging en cumulatie' [1969] (KDC-579, PPR, 8).
- 38 Paul Janssen, 'Sociaal-economische verlangens van de PPR voor de komende regeringsperiode' [1969] 3-7 (KDC-579, PPR, 8).
- 39 Ibidem.
- 40 Voorlopig programma.
- 41 *Beginselprogramma 1969*.
- 42 Ontwerp-beginselprogramma pp. 59-61.
- 43 'Programcommissie 2: Democratisering van de samenleving, in het bijzonder van het bedrijfsleven, concept-paragraaf' 1968 (KDC-579, PPR, 8).
- 44 Pier van Gorkum, 'Meedenken, meepraten, meebeslissen'. In: *Radikalen-krant* (1969), p. 1.
- 45 'Haagse Post. Pier van Gorkum'. In: *Trouw*, 3 juli 1975.
- 46 Pier van Gorkum, 'Meebeslissen'. In: *Radikalen-krant* (1969), p. 1.
- 47 Ibidem.
- 48 Georgi, 'Selbstverwaltung: Aufstieg und Niedergang einer politischen Utopie in Frankreich', p. 254.
- 49 Ivo van Haren, 'Democratisering in het bedrijfsleven'.
- 50 Paul Janssen, 'Sociaal-economische verlangens van de PPR voor de komende regeringsperiode' [1969], pp. 3-7 (KDC-579, PPR, 8).
- 51 *Radikalen-krant* (1969) nr. 9.

- 52 Zie: W. de Jong, 'The Transfer of Parliamentary Ideals to Civil Society in the Netherlands in the 1970s'. In: R. Aerts en H. te Velde (red.), *The Ideal of Parliament in Europe since 1800*. Palgrave Macmillan, Londen 2019, pp. 219-238.
- 53 Paul Janssen, 'Regeringskombinatie toont ware gezicht'. In: *Radikalen-krant* (1970) nr. 22.
- 54 Verklaring [1970] (KDC-579, PPR, 8).
- 55 Bart Weverling, 'Economische democratie van onderop'. In: *Radikalen-krant* (1973) nr. 46.
- 56 Verkiezingsprogramma 1971, pp. 62.
- 57 PvdA, D'66 en PPR, *Hoofddlijnen van een regeringsprogramma 1971-1975*, p. 6.
- 58 Ivo van Haren, Inleiding werkcongres 1970 (KDC-579, PPR, 8).
- 59 Fred van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1976, pp. 44, 129.
- 60 'Oktobercongres'. In: *Radikalen-krant* (1970) nr. 19, p. 4.
- 61 M. van Hulten, 'Wat nu met de PPR'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 27, p. 3.
- 62 B. de Gaay Fortman, 'Radikale politiek'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 30, p. 2.
- 63 'KERNGROEP'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 29, p. 3.
- 64 Gerard van Pijkeren, 'CLASC-INTERNACIONALE'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 12.
- 65 D. Coppes, 'Het solidaire denken'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 30, p. 3.
- 66 D. Coppes, 'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg'. Studiecentrum voor radikale politieke vernieuwing 1972, p. 1.
- 67 Coppes, 'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg', 3.
- 68 L. Hoefnagels, 'Opiniepeiling over: Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 33, p. 1.
- 69 *Keerpunt 1972: Regeerakkoord van de progressieve drie*, 1972, p. 8.
- 70 'De PPR ronduit'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 36.
- 71 'Diskussieproject samen overleven'. In: *Radikalen-krant* (1973) nr. 38, p. 3.
- 72 'Enige fragmenten uit de rede van Bas de Gaay Fortman'. In: *PPRAK* (1973) p. 3.
- 73 Leo van den Berg, 'Barsten in de groei van het kapitalisme'. In: *PPRAK* (1974) nr. 50, p. 3.
- 74 Pier van Gorkum, 'Economische Macht. Bijdrage programkongres 1973'. 27 september 1973 (KDC-579, PPR, 8).
- 75 Notitie ongedateerd [1974] (KDC-579, PPR, 535); 'Het informatiecentrum voor ondernemingsraden: noodzaak'. In: *PPRAK* (1974) nr. 51, p. 7.
- 76 Notitie fractieondersteuning voor ondernemingsraden 1973 (KDC-579, PPR, 2188).
- 77 Theo Brinkel, *Lubbers. Haagse jaren*. Ambo, Amsterdam 2020, p. 37.
- 78 Minderheidsnota Lubbers (KDC-579, PPR, 8).
- 79 J. Ramakers, 'Strijd om de zelfstandige ondernemingsraad. De herverdeling van macht'. In: Jan Ramakers, Gerrit Voerman en Rutger Zwart (red.), *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, inkomen en macht*. Het Spinhuis, Amsterdam 1998, pp. 49-62, aldaar p. 50.
- 80 Verslag fractievergadering 4 mei 1973, 9 mei 1973, 10 mei 1973 (KDC-579, PPR, 2189).
- 81 A.A.M. van Agt, 'Spreiding van macht in de onderneming'. In: *Illusies van Den Uyl?*, pp. 63-66, aldaar p. 64.
- 82 Brief J. van der Doef aan TK-fractie (KDC-579, PPR, 8).
- 83 'Kabinetscrisis over ondernemingsraden is niet te vermijden'. In: *Tubantia*, 20 februari 1975.
- 84 'Ruzie in PPR over dreigende taal aan kabinet'. In: *Algemeen Dagblad*, 20 februari 1975; 'PPR wil vervroegde verkiezingen houden'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 maart 1975.
- 85 'Boersma: Uittreden PPR niet zo'n ramp'. In: *Het Vrije Volk*, 27 februari 1975.
- 86 Van Gorkum aan Vondeling 27 augustus 1975 (KDC-579, PPR, 8).

- 87 'PPR blijft kabinet-Den Uyl trouw'. In: *NRC Handelsblad*, 6 mei 1975; 'In de schaduw'. In: *Leeuwarder Courant*, 30 mei 1975.
- 88 'Uit de kamer geklapt'. In: *Leeuwarder Courant*, 31 mei 1975.
- 89 'PPR blijft trouw aan kabinet Den Uyl'. In: *Algemeen Dagblad*, 2 juni 1975; H.J.A. Hofland, 'PPR is klein, gezond en hecht maar staat of valt met Bas'. In: *NRC Handelsblad*, 2 juni 1975.
- 90 'Den Haag dinsdag'. In: *de Volkskrant*, 3 juni 1975.
- 91 'Van Gorkum kiest voor buitenparlementair werk'. In: *Het Parool*, 2 juni 1975; 'Van Gorkum bereidt nieuwe OR-wet voor'. In: *Algemeen Dagblad*, 20 juni 1975.
- 92 Kees Waagmeester, 'Pier van Gorkum toch afgetreden'. In: *PPRAK* (1975) nr. 65, p. 4.
- 93 Brief Van Gorkum aan Vondeling 27 augustus 1975 (KDC-579, PPR, 8).
- 94 *Trouw*, 3 juli 1975.
- 95 'Nos-benoeming bewijst ons slechte dienst'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 augustus 1975.
- 96 'Van Gorkum ageert tegen eigen partij'. In: *Trouw*, 30 september 1975.
- 97 W. Woltz, 'Een week Nederland'. In: *NRC Handelsblad*, 7 juni 1975.
- 98 Fractievergadering 9 mei 1973 (KDC-579, PPR, 2189).
- 99 Zie notulen ministerraad 4 april 1975, p. 44 en 9 mei 1975, p. 55.
- 100 Notitie Raad van Commissarissen-Gedachtenbepaling, december 1975 (KDC-579, PPR, 2189).
- 101 'Kommentaar PPR-fractie op het wetsontwerp ondernemingsraden voor zover het bekend is', 4 februari 1976 (KDC-579, PPR, 2189).
- 102 'Persbericht boycotactie ondernemingsraden, en 'PPR breekt met groep-Van Gorkum'. In: *De Telegraaf*, 1 maart 1976 (KDC-579, PPR, 2189).
- 103 'Overgestapt naar PSP-gelederen. Werkgroep nu uit de PPR'. In: *Het Parool*, 9 juni 1976.
- 104 J. Ramakers, 'Strijd om de zelfstandige ondernemingsraad', p. 55.
- 105 Van Agt, 'Spreiding van macht in de onderneming', p. 65.
- 106 *Verkiezingsprogramma 1977*, p. 10.
- 107 Van Agt, 'Spreiding van macht in de onderneming', p. 66.
- 108 Bijdrage Dilia van der Heem aan het debat wetsontwerp ondernemingsraden p. 4 (KDC-579, PPR, 2191); Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 15 maart 1977, pp. 3739-3742.
- 109 D. Coppes, 'Nu is het meest radicale nog niet goed genoeg', p. 6.
- 110 Ibidem, pp. 7-8.
- 111 Jan-Joost Lindner, 'Verkiezingsverhalen maar betrekkelijk'. In: *de Volkskrant*, 9 maart 1974.
- 112 F.E. Schumacher, *Small is Beautiful. Economics as if People Mattered*. Harper & Row, Londen 1973/1975, p. 141; *Hou het klein: Een economische studie waarbij de mens weer meetelt*. Amboboeken, Amsterdam 1973; Jeroen van Urk, 'Gloriejaren', <http://pprreunie2018.nl/PPR%20glorie.pdf>.
- 113 'PPR adopteert Deinum'. In: *de Volkskrant*, 11 mei 1977.
- 114 Ria Beckers, 'Zeven misverstanden over de PPR'. In: *PPRAK* (1977) nr. 101, p. 3.
- 115 Ibidem.
- 116 H.J.A. Hofland, 'Amsterdam: of niet zo simpel als het lijkt'. In: *NRC Handelsblad*, 11 december 1975.
- 117 *De PPR gaat verder*, p. 3.
- 118 Ibidem.
- 119 *Pleidooi voor een ecologische democratie. Een kwestie van beschaving. Ontwerp partijprogramma 1990-1994*, p. 1.

Pier van Gorkum: het radicale buitenbeentje van de PPR

- 1 'Rijgend centrum PPR voorlichting ondernemingsraden'. In: *Trouw*, 9 mei 1974.
- 2 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal II 1972/73, 28 mei 1973, p. 1571.
- 3 Aanhangsel II 1973/74, 20 augustus 1974, nr. 1990.
- 4 'Kwaai pier'. In: *de Volkskrant*, 17 september 1974.
- 5 'Dit beleid had ook door de vvd gevoerd kunnen worden'. In: *De Groene Amsterdammer*, 16 februari 1975.
- 6 Rob Vermaas, 'Niets zou het CDA beter uitkomen dan dat de PPR nu zou afhaken'. In: *De Tijd*, 30 mei 1975.
- 7 De uitslag van de stemming was 578 tegen, 192 vóór en 23 onthoudingen. "Gewone mensen" informeren: Pier van Gorkum gaat als buiten-parlementair Kamerlid verder'. In: *Leeuwarder Courant*, 2 juni 1975; 'PPR-Kamerlid is gepriegel meer dan zat'. In: *Het Vrije Volk*, 2 juni 1975.
- 8 Henk Waltmans, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR*. Uitgeverij Xeno, Groningen 1983, pp. 107-108; 'Van Gorkum voorlopig gewoon Tweede Kamerlid'. In: *Trouw*, 20 juni 1975; 'Van Gorkum mag niet buiten-parlementair'. In: *Het Vrije Volk*, 23 juni 1975; 'Van Gorkum (PPR) stapt toch op'. In: *De Telegraaf*, 27 juni 1975.

Ria Beckers: een vrouw uit één stuk

- 1 Toespraak Ria Beckers. In: Renée Rietveld (red.), *21 november-de Toespraken*. Luyten, Amstelveen 1981, pp. 21-22.
- 2 Parlement.com.
- 3 Peter Lankhorst, 'Genuanceerd, maar radicaal. In memoriam Ria Beckers (1938-2006)'. In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2006*. Sdu Uitgevers, Den Haag 2006, pp. 156-159.
- 4 Lankhorst, 'Genuanceerd, maar radicaal'; Marcel ten Hooven, 'Gewetensvol en altijd serieus'. In: *Trouw*, 25 maart 2006; Rouke Broersma en Hans van Egdom, 'De baasjes steken weer de kop op'. In: *Radikalen-krant* (1986).
- 5 Ria Beckers-de Bruijn, 'Ook in een vrouwvriendelijke partij moet je zorgen dat je strijdbaar blijft'. In: Anneke Groen (red.), *Vrouwen en het Binnenhof*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1985, pp. 31-32.
- 6 Parlement.com.
- 7 Lankhorst, 'Genuanceerd, maar radicaal'; Beckers-de Bruijn, 'vrouwvriendelijke partij'.
- 8 Ria Beckers, 'Op Onno'. In: Jaap Voerman (red.), *De lariekoek. Vrolijke nonsensgedichten*. Novella, Amersfoort 1989, p. 63.
- 9 Lankhorst, 'Genuanceerd, maar radicaal'; Ria Beckers, 'Beste Ruud'. In: Robert Ammerlaan (red.), *Afscheid van Ruud Lubbers*. Uitgeverij Anthos, Baarn 1994, pp. 51-54; Broersma en Van Egdom, Interview met Ria Beckers; Ria Beckers, 'Ten geleide'. In: Gérard van Tillo en Leni Jansen (red.), *Bloemen voor de macht. Ervaringen, analyses, scenario's*. Uitgeverij Kok, Kampen 1996, pp. 7-9.

'Kritiek op Europa? Stem dan écht progressief'

- 1 Jan-Peter de Valk en Rob Hallegraaff, 'Negen discussiestellingen over de Europese Negen'. In: *PPRAK* (1979) nr. 141.
- 2 'Kongresbesluiten'. In: *PPRAK* (1979) nr. 141.
- 3 'Kongres-diskussie over Europese verkiezingen'. In: *PPRAK* (1978) nr. 131.

- 4 Zie: Hilde Reiding, '1973-1986: De teleurstellende Europese werkelijkheid'. In: Anjo Har-
ryvan en Jan van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parle-
mentair-politieke debat, 1945-2013*. Boom, Amsterdam 2013, pp. 103-142, aldaar p. 117.
- 5 Reiding, '1973-1986: De teleurstellende Europese werkelijkheid', p. 117.
- 6 Werkgroep Europese Zaken, 'Algemeen verslag van de twee Europa-diskussiedagen'
(KDC-579, PPR, 1572).
- 7 Zie bijvoorbeeld: 'Links liet Europa rechts liggen. PPR met PvdA naar Europese verkiezin-
gen'. In: *PPRAK* (1978) nr. 120; 'Kongres-diskussie over Europese verkiezingen'. In: *PPRAK*
(1978) nr. 131.
- 8 Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese
verkiezingen, 1979-2009*. Boom, Amsterdam 2009, p. 34.
- 9 Advertentietekst 'Kritiek op Europa? Stem dan écht progressief' (KDC-579, PPR, 1564);
Stukken betreffende de verkiezingscampagne voor het Europees Parlement, 1979 (KDC-
579, PPR, 1564); Advertentietekst 'Waarom Leo Jansen naar Straatsburg moet' (KDC-579,
PPR, 1564); 'Kort verslag van de bijeenkomst van het Permanent Kampagne Beraad, ge-
houden op maandag 12 maart 1979 op het partijbureau te Amsterdam' (KDC-579, PPR,
1563).
- 10 Citaten afkomstig uit: PPR, *Europees Programma*, 1979.
- 11 Voerman en Van de Walle, *Met het oog op Europa*, p. 46.

5: Grenzen aan de groei. *Milieu als speerpunt van de radikalen*

- 1 *NRC Handelsblad*, 25 maart 1976; *Trouw*, 25 maart 1976.
- 2 Niels Wiedenhof, *Wetenschapsvoorlichting: Een bijdrage tot beeld-, oordeels- en besluitvor-
ming*. Dissertatie, Technische Hogeschool Eindhoven 1978, pp. 134-146.
- 3 Brief van Stéphanie Brokerhof namens het partijbestuur aan de plaatselijke actiecentra 20
februari 1975 (KDC-579, PPR, 769).
- 4 *PPRAK* (1975) nr. 62; *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 juni 1975.
- 5 Wiedenhof, *Wetenschapsvoorlichting*, pp. 139, 142; *PPRAK* (1976) nr. 80.
- 6 Lucas Reijnders, *Het milieu, de politiek en drie verkiezingen*. Van Gennep, Amsterdam
1993, pp. 55-64.
- 7 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 18 november 1986.
- 8 Fred van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971'. Doctoraalscriptie Universiteit van
Amsterdam 1976, p. 15. De tien programcommissies waren: Politieke en staatkundige
vernieuwing; Democratisering van de samenleving in het bijzonder het bedrijfsleven;
Onderwijs, vorming, cultuurpolitiek; Ruimtelijke ordening en woningbouw; Sociale ze-
kerheid, maatschappelijk werk en geneeskundige zorg; Vredespolitiek; Financiering over-
heidsuitgaven; Inkomens- en vermogenspolitiek; Welvaart- en werkgelegenheidspolitiek;
Van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971', p. 50, noot 24.
- 9 'Ontwerp-programma van de radikalen'. In: *Radikalen-krant* (1968) nr. 5.
- 10 'Program Politieke Partij Radikalen', 1969 (collectie DNPP).
- 11 Michel van Hulten, 'Gratis per spoor'. In: *Radikalen-krant* (1969) nr. 7, pp. 1, 3. Van Hulten
wees in zijn artikel onder meer op de 'winst' die het plan zou opleveren voor de laagste
inkomensgroepen, het verkeer, het toerisme en de regionale ontwikkeling.

- 12 'P.P.R. Verkiezingsprogram 1971'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 25, pp. 3-4. Dit verkiezingsprogramma werd uitgebracht in aanvulling op het programma dat in 1969 tot stand was gekomen.
- 13 Zie voor de gesprekken en initiatieven in de periode 1968-1971 om vanuit de PPR te komen tot progressieve samenwerking, op zowel lokaal, provinciaal als nationaal niveau: Van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971', pp. 67-84.
- 14 Philip van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA*. Het Spinhuis, Amsterdam 1990, pp. 89-91.
- 15 'Beleidsplan D'66. Regeringsbeleid voor de jaren 1971-1975', pp. 37-44 (collectie DNPP).
- 16 'Hoofdpijnen van een regeringsprogram 1971-1975, PvdA, D'66, PPR', p. 1 (collectie DNPP).
- 17 'PSP Programma 1967-1971', pp. 34-35 (collectie DNPP); 'Wat wil D'66: Verkiezingsprogramma 1967', p. 10 (collectie DNPP); 'Verkiezingsprogramma 1967 van de Partij van de Arbeid', p. 3 (collectie DNPP).
- 18 Jacqueline Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging*. Van Arkel, Utrecht 1989, pp. 35-41.
- 19 *Het Vrije Volk*, 13 oktober 1970; *Trouw*, 13 oktober 1970; *de Volkskrant*, 13 oktober 1970.
- 20 Wim van Noort, *Bevlogen bewegingen. Een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging*. SUA, Amsterdam 1988, pp. 204-205.
- 21 Cramer, *De groene golf*, pp. 8-11, 42-44; Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, pp. 200-205; Hans van der Loo, Erik Snel en Bart van Steenberg, *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*, De Horstink, Amersfoort 1984, pp. 20-25; Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig. Boom*, Amsterdam 2012, pp. 35-39.
- 22 Van Ginneken, 'De PPR van 1968 tot en met 1971', pp. 17-47.
- 23 Van Praag, *Strategie en illusie*, pp. 103-105.
- 24 'Aktievoorstel 1971-1975'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 28, pp. 3-4. Zie ook: *Radikalen-krant* (1971) nr. 29, p. 3 en: *Radikalen-krant* (1971) nr. 30, p. 3.
- 25 'Verslag van het partijcongres op 30 oktober 1971'. In: *Radikalen-krant* (1971) nr. 30, p. 1.
- 26 A.P.M. Lucardie, *The New Left in the Netherlands, 1960-1977. A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in the Netherlands with Comparative References to France and West Germany*. Dissertation Queen's University Kingston 1980, p. 175.
- 27 Donella H. Meadows e.a. *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. Universe Books, New York 1972, pp. 17-24.
- 28 Cramer, *De groene golf*, pp. 36-37.
- 29 Peter Peters, 'De toekomst volgens de Club van Rome'. In: Kees Waagmeester (red.), *Houdbare economie. Kroniek van duurzaam Nederland*. Kok Agora, Amsterdam 1997, pp. 15-37.
- 30 Van Praag, *Strategie en illusie*, 105-106; Johan van Merriënboer, *Mansholt. Een biografie*. Boom, Amsterdam 2006, pp. 364-366; Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003*. Sdu Uitgevers, Den Haag 2003, p. 85.
- 31 *Keerpunt 1972: Regeerakkoord van de progressieve drie*, p. 6 (collectie DNPP).
- 32 *PPRAK* (1973) nr. 39.
- 33 'De PPR ronduit'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 1-2, p. 11.
- 34 Dolf Coppes, 'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg', 1972 (collectie DNPP).
- 35 'Verkiezingsprogramma 1977/1981', p. 16 (collectie DNPP).
- 36 Dolf Coppes, 'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg', 1972.
- 37 'De PPR ronduit'. In: *Radikalen-krant* (1972) nr. 1-2, p. 11.
- 38 Neil Carter, *The Politics of the Environment. Ideas, Activism, Policy*. Cambridge University Press, Cambridge 2007, pp. 43.

- 39 Leo Jansen e.a. *Barsten in de groei. Produktie en konsumptie tegen de achtergrond van welzijn, derde wereld, milieu en macht*. Het Wereldvenster, Baarn 1974. Andere publicaties van het wetenschappelijk instituut van de PPR die duidelijk geïnspireerd waren door *The Limits to Growth* zijn: *Bommen voor brood* (1972) en *Olie op de golven* (1974).
- 40 Bart Edel (red.), *Olie op de golven. Energiekrisis: einde of begin?* Het Wereldvenster, Baarn 1974, p. 65.
- 41 Hans van der Werf, *Bas de Gaay Fortman. Profiel van een politicus*. Meulenhoff, Baarn 1973, p. 46; Bas de Gaay Fortman, *Politiek op termijn*. Het Wereldvenster, Baarn 1974, pp. 51-58.
- 42 Verslag milieustudiedag voor raadsleden 26 januari 1974 (KDC-579, PPR, 554).
- 43 Milieu. Stellingen vastgesteld door het milieucongres van de PPR op 23-24 april 1976, stelling 9.2 (KDC-579, PPR, 840).
- 44 'PPR Programma 1981/1985', p. 27 (collectie DNPP); 'PPR '72', p. 7 (collectie DNPP).
- 45 Milieu. Stellingen vastgesteld door het milieucongres van de PPR op 23-24 april 1976, stelling 2.5 (KDC-579, PPR, 840).
- 46 'PPR in de jaren 80. Een beleidsnota van het partijbestuur', 1979, p. 11 (collectie DNPP).
- 47 Richtlijnen voor het milieubeleid, Themagroep Milieu van de PPR, 29 januari 1975 (KDC-579, PPR, 554).
- 48 *PPRAK* (1974) nr. 47; *PPRAK* (1973) nr. 40.
- 49 Milieu. Stellingen vastgesteld door het milieucongres van de PPR op 23-24 april 1976, uitgangspunt 4 (KDC-579, PPR, 840).
- 50 'PPR Verkiezingsprogramma 1977/1981'.
- 51 *Keerpunt* 1972, 36; Jansen (red.), *Barsten in de groei*, pp. 68-72.
- 52 In de jaren tachtig gebruikten extreemrechtse partijen het vraagstuk van de bevolkingsgroei om het sluiten van de grenzen voor migranten te bepleiten. Hierdoor werd het in linkse kringen een omstreden onderwerp.
- 53 De Gaay Fortman, *Politiek op termijn*, pp. 27-30.
- 54 Bas de Gaay Fortman, 'Voorwoord'. In: Jansen (red.), *Barsten in de groei*, pp. 9-10.
- 55 Jansen (red.), *Barsten in de groei*, p. 13.
- 56 'PPR Verkiezingsprogramma 1977/1981', pp. 9, 13.
- 57 Richtlijnen voor het milieubeleid, Themagroep Milieu van de PPR, 29 januari 1975 (KDC-579, PPR, 554).
- 58 'PPR Verkiezingsprogramma 1977/1981', p. 13.
- 59 'PPR Verkiezingsprogramma 1977/1981', p. 16.
- 60 'PPR Verkiezingsprogramma 1977/1981', p. 21.
- 61 'PPR Programma 1981/1985', pp. 28-29.
- 62 'PPR '72', 6; PPR 'Verkiezingsprogramma 1977/1981', p. 14. Zie voor de strijd tegen kernenergie verderop in dit hoofdstuk.
- 63 'Verzet en vernieuwing: Programma 1986-1990', p. 12 (collectie DNPP).
- 64 'PPR Verkiezingsprogramma 1977/1981', p. 19.
- 65 *PPRAK* (1973) nr. 39.
- 66 Zie ook: I.M. van den Broek, 'Amateurs op het Binnenhof. De Partij van de Arbeid en het kabinet-Den Uyl'. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Rijksuniversiteit Groningen 1999, pp. 216-239, aldaar p. 219.
- 67 *PPRAK* (1974) nr. 49.
- 68 Peter Bootsma en Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977*. Sdu Uitgevers, Den Haag 1999, pp. 100-107; Margriet van Lith, *Wim Meijer. Tegen de stroom in*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 2016, pp. 141-145.

- 69 Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, pp. 100-107; Van Lith, Wim Meijer, pp. 141-145.
- 70 Paul de Schipper, *De slag om de Oosterschelde*. Atlas Contact, Amsterdam 2015.
- 71 Handelingen der Eerste Kamer der Staten-Generaal 28 maart 1972, pp. 64-617.
- 72 De Schipper, *De slag om de Oosterschelde*.
- 73 Van Lith, Wim Meijer, pp. 145-149; Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, pp. 106-117.
- 74 Zie bijvoorbeeld: *PPRAK* (1976) nr. 81.
- 75 Citaat in: *PPRAK* (1974) nr. 57. Zie voor tussentijdse evaluaties van het kabinetsbeleid: *PPRAK* (1975) nr. 61; *PPRAK* (1975) nr. 72.
- 76 Cramer, *De groene golf*, pp. 40-41.
- 77 Jonne Harmsma, 'Grenzen aan de groei? Een nieuw milieuministerie in zwaar weer (1971-1975)'. In: Carla van Baalen (red.), *Natuur, milieu, klimaat. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2019*. Boom, Amsterdam 2019, pp. 42-51, aldaar pp. 43-44.
- 78 Harmsma, 'Grenzen aan de groei?', pp. 44-47.
- 79 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 17 maart 1976, 3470.
- 80 Harmsma, 'Grenzen aan de groei?', pp. 47-51.
- 81 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 16 november 1976, 1234.
- 82 Henk Waltmans, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR*. Xenio, Groningen 1983, pp. 129-137; Van Praag, *Strategie en illusie*, pp. 238-240.
- 83 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 20 mei 1977; *De Stem*, 20 mei 1977; Stichting LAKA, 'Acties tegen kernenergie 1960-2007', 2008, p. 19, <https://www.laka.org/protest/jaar/1960-2016.pdf>.
- 84 Citaat in: 'PPR in de jaren 80. Een beleidsnota van het partijbestuur', 1979, p. 3. Zie ook: M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen'. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Rijksuniversiteit Groningen 1990, pp. 163-188, aldaar pp. 167-168.
- 85 *PPRAK* (1973) nr. 39; *Nieuwsblad van het Noorden*, 15 januari 1973; *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 april 1979.
- 86 Gerrit Voerman, 'Communisten, pacifistische-socialisten, radicalen en progressieve christenen. De voorlopers van GroenLinks'. In: Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010*. Boom, Amsterdam 2010, pp. 15-36, aldaar pp. 23-24.
- 87 'PPR in de jaren 80. Een beleidsnota van het partijbestuur', 1979, p. 12.
- 88 'Verantwoording partijbestuur (periode november 1979 tot oktober 1980)'. In: *PPRAK* (1980) nr. 162.
- 89 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 27 maart 1973, 1189.
- 90 *de Volkskrant*, 22 november 1973.
- 91 *PPRAK* (1974) nr. 49.
- 92 Kees van den Bosch, *De angstreactor. Kalkar, kroniek van een eeuwige belofte*. Sun, Amsterdam 2006, p. 128.
- 93 *de Volkskrant*, 30 september 1974.
- 94 Van den Bosch, *De angstreactor*, 117-137.
- 95 *PPRAK* (1975) nr. 59.
- 96 Edel e.a., *Olie op de golven*, pp. 58-60.
- 97 Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, p. 110.
- 98 *PPRAK* (1976) nr. 93.

- 99 *Het Parool*, 6 maart 1978; *PPRAK* (1978).
- 100 *PPRAK* (1980), p. 166.
- 101 Ibidem.
- 102 Citaten uit toespraak van Ria Beckers op PPR-congres, 17 november 1980, *PPRAK* (1980) nr. 159. Zie ook: *PPRAK* (1981), p. 178.
- 103 *PPRAK* (1982), p. 7.
- 104 *PPRAK* (1981), p. 182. Op basis van een enquête werd berekend dat van de 400.000 demonstranten bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1981 zo'n 51.000 op de PPR hadden gestemd, ongeveer een derde van het totale aantal PPR-stemmers. Bij de PSP lag dat aandeel nog hoger: ongeveer de helft. Paul Lucardie, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief*, DSWO Press, Leiden 1999, p. 44.
- 105 *PPRAK* (1981), p. 169; *Radikalen-krant* (1983) pp. 4-5.
- 106 *Radikalen-krant* (1984), p. 4.
- 107 Maarten Hajer en Gerard Houterman, 'Energiebeleid en democratisering'. In: *Intermedi-air* 21 (1985) nr. 29, pp. 19-27.
- 108 Ria Beckers tijdens de Algemene Beschoouwingen in oktober 1988, Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 11 oktober 1988, 420.
- 109 Van der Werf, *Bas de Gaay Fortman*, p. 94.
- 110 'PPR in de jaren 80. Een beleidsnota van het partijbestuur', 1979, p. 11.
- 111 'Verzet en vernieuwing: Programma 1986-1990', p. 4.
- 112 Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie*, pp. 50-51.
- 113 *PPRAK* (1981) nr. 181, p. 2.
- 114 *Radikalen-krant* (1982) nr. 5, pp. 12-13; *Radikalen-krant* (1982) nr. 16, pp. 22-23.
- 115 *Radikalen-krant* (1983) nr. 9, 21.
- 116 Rouke Broersma en Herman Verbeek, 'Het radikaal alternatief'. In: *PPRAK* (1981) nr. 179, pp. 14-15.
- 117 *PPRAK* (1981) nr. 182, pp. 15; *Radikalen-krant* (1982) nr. 14, pp. 3; *Radikalen-krant* (1982) nr. 16, p. 3.
- 118 Wouter van Doorn, 'PPR blijft klein als ze "het groene imago" opzoekt'. In: *PPRAK* (1981) nr. 180, p. 13.
- 119 Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie*, p. 51.
- 120 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 11 oktober 1983, 341.
- 121 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 9 oktober 1984, 344.
- 122 'Verzet en vernieuwing: Programma 1986-1990', p. 8.
- 123 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 20 januari 1982, 1339-1340.
- 124 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2 februari 1982, 1612.
- 125 Cramer, *De groene golf*, pp. 90-91.
- 126 Carter, *The Politics of the Environment*, p. 5.
- 127 Planbureau voor de Leefomgeving, *Zure regen. Een analyse van dertig jaar verzuringsproblematiek in Nederland*. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag/Bilthoven 2010.
- 128 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 24 mei 1984, 95-16.
- 129 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 26 november 1984, 25-9.
- 130 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 9 maart 1988, 42-23.
- 131 Cramer, *De groene golf*, p. 92; Carter, *The Politics of the Environment*, pp. 208-212.
- 132 Wijnand Duyvendak, *Het groene optimisme. Het drama van 25 jaar klimaatpolitiek*. Bert Bakker, Amsterdam 2011, pp. 39-48.

- 133 'Een kwestie van beschaving. Pleidooi voor een ecologische democratie. Ontwerp partij-programma PPR 1990-1994', pp. 3, 6 (collectie DNPP).
- 134 'Ontwerp partijprogramma PPR 1990-1994', pp. 3-9.
- 135 'Ontwerp partijprogramma PPR 1990-1994', p. 7.
- 136 'Groen Licht. Op weg naar een ecologische democratie'. In: *Radikale Notities* 6 (1988) nr. 3, pp. 3, 7.
- 137 'Groen Licht'. In: *Radikale Notities* 6 (1988) nr. 3, pp. 14-17.
- 138 Gerrit Voerman, 'Een fusie in drie bedrijven. De moeizame totstandkoming van GroenLinks'. In: Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010*. Boom, Amsterdam 2010, pp. 37-61, aldaar pp. 38-39.
- 139 'Groen Licht'. In: *Radikale Notities* 6 (1988) nr. 3, p. 15.
- 140 Interview met Bram van Ojik. In: *De Waarheid*, 26 november 1988.
- 141 Verslag van het PPR-congres. In: *De Waarheid*, 12 december 1988.
- 142 *de Volkskrant*, 25 april 1986; *Nederlands Dagblad*, 25 april 1986.
- 143 'Kommentaar op concept-program stuk nr. 7468-2', 6 februari 1989 (KDC-579, PPR, 2757).
- 144 'Ontwerp partijprogramma PPR 1990-1994', p. 3.
- 145 Voerman, 'Een fusie in drie bedrijven', pp. 41, 46, 51; Jasper Blom, 'Groener dan de som der delen? Ontstaan en ontwikkeling van GroenLinks'. In: Friso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp (red.), *Een versplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen*. Amsterdam University Press, Amsterdam 2018, pp. 79-97, aldaar p. 82.
- 146 Groen Links, 'Verder kijken: Verkiezingsprogramma', 1989 (collectie DNPP).

Vensters

'De man als vijand': het feminiseringscongres van 1984

- 1 Konzepttekst feminiseringscongres voorjaar '84 (KDC-579, PPR, 1613).
- 2 Ibidem.
- 3 Korte reportage over bevindingen aktiecentra [ongedateerd] (KDC-579, PPR, 1613).
- 4 Ibidem.
- 5 Brief Els Boxhoorn-Boot, maart 1984 (KDC-579, PPR, 1613); Konzepttekst feminiseringscongres. Zie ook: 'Een nieuw soort congres'. In: *De Waarheid*, 16 mei 1984.
- 6 Zie bijvoorbeeld: Brief PPR-vrouwen, landelijk overleg 10 maart 1984 en brief aktiecentrum Renkum [ongedateerd] en PPR Laren/Blaricum, 17 maart 1985 (KDC-579, PPR, 1613).
- 7 Zie bijvoorbeeld: Korte rapportage over bevindingen aktiecentra [ongedateerd] en brief PPR Wijk bij Duurstede, 13 maart 1984 (KDC-579, PPR, 1613); Zie ook: 'Een nieuw soort congres'.
- 8 PPR standpunten nr. 2, november 1984, feminisering (KDC-579, PPR, 1613).
- 9 Emma Brunt, 'PPR: feminisering als nieuwe geloofsbelijdenis. De samenleving moet omgeflinkerd, verpot en verjongd'. In: *de Volkskrant*, 21 mei 1984.
- 10 Zie verschillende ingezonden brieven: 'De PPR, Feminisering en Emma's Bril'. In: *de Volkskrant*, 26 mei 1984.
- 11 'PPR wil "regenboogfractie" van alle kleine linkse partijen'. In: *de Volkskrant*, 19 november 1984; Zie ook: L. Koenenman, A. Lucardie en I. Noomen, 'Het partijgebeuren: kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1984'. In: R. Koole (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Politieke Partijen 1984*. Rijksuniversiteit Groningen 1985, pp. 10-60, aldaar p. 43.

- 12 M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen'. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989*. Rijksuniversiteit Groningen 1990, pp. 163-188, aldaar p. 181.

De eenzame voorhoedepartij in Europa

- 1 Oorspronkelijk stonden deze verkiezingen gepland in 1978, maar ze werden met een jaar uitgesteld.
- 2 'PPR zoekt contact met geestverwanten'. In: *de Volkskrant*, 29 mei 1973.
- 3 Stukken betreffende de werkgroep Europese Zaken (KDC-579, PPR, 1468).
- 4 Ibidem.
- 5 Ibidem.
- 6 Stukken betreffende het internationaal beleid (KDC-579, PPR, 1570).
- 7 Ibidem.
- 8 D. Almeida, *The Impact of European Integration on Political Parties: Beyond the permissive consensus*. Routledge, Londen 2012, p. 102.
- 9 KDC-579, PPR, 1570.
- 10 KDC-579, PPR, 1578.
- 11 KDC-579, PPR, 1578; KDC-579, PPR, 2656 (cursief door auteur).
- 12 'Ecoropa op bres voor de natuur'. In: *Algemeen Dagblad*, 8 mei 1979.
- 13 *Radikalen-krant* 27 april (1979) nr. 140, 'Groene lijst'.

'Small is beautiful': Peter Lankhorst: gemeenteraadslid, Tweede Kamerlid, fractievoorzitter PPR (1974-1994)

- 1 Peter Lankhorst, 'Genuanceerd maar radicaal. In memoriam Ria Beckers (1938-2006)'. In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2006*. Boom, Amsterdam 2006, pp. 156-159, aldaar p. 158.
- 2 Naar een constatering van Paul Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*. Uitgeverij Balans, Amsterdam 2003, p. 16.
- 3 Titia van Rijckevorsel en Henk Enkelaar, *Wie is wie in de Tweede Kamer. Spelers en tegenspelers*. Bekking, Amersfoort 1988, p. 93.
- 4 *de Volkskrant*, 17 juni 1989.

BIJLAGEN

(samengesteld door Pieter Beutler)

Bijlage 1: Tijdlijn partijgeschiedenis

Bijlage 2: Fractieleden PPR in de Tweede Kamer

Bijlage 3: Fractieleden PPR in de Eerste Kamer

Bijlage 4: Fractieleden PPR in het Europees Parlement

Bijlage 5: Verkiezingsuitslagen 1971-1989

Bijlage 6: Ledenaantallen 1968-1989

Bijlage 7: Bronnencollecties

Bijlage 1: Tijdslijn partijgeschiedenis

Jaar | Tijdslijn partijgeschiedenis

- 1967 Progressieve 'christenradicalen', ontevreden met de koers van hun eigen confessionele partijen, organiseren op 10 en 11 november een christen-radicalencongres om hun partijen aan te zetten tot het voeren van 'vooruitstrevende politiek'.
- 1968 Een progressieve koerswijziging van de confessionele partijen blijft uit. Na een conflict verlaten op 27 februari ontevreden KVP-leden, onder wie drie Kamerleden, hun partij.
- Op 27 april richten de afsplitsers de Politieke Partij Radikalen op in het 'nieuwe land' Flevoland, te Dronten.
- De populaire partijvoorzitter Pieter Bogaers, voormalig minister van Volkshuisvesting, legt op 1 juli zijn voorzitterschap neer.
- 1970 Teleurstellende gemeentelijke en provinciale verkiezingen zorgen voor een malaisestemming binnen de partij.
- 1971 De Tweede Kamerverkiezingen van 28 april leveren de PPR twee zetels op. De PPR verlegt haar koers: de partij richt zich vanaf nu expliciet op de maatschappijkritische voorhoede.
- 1972 Het verschijnen van het rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de groei*, slaat bij de PPR in als een bom en heeft grote ideologische invloed. Aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen van september schrijft de PPR samen met de PvdA en D66 een gezamenlijk verkiezingsprogramma genaamd *Keerpunt 1972*.
- De nieuwe lijsttrekker Bas de Gaay Fortman weet met een energieke en aanstekelijke campagne zeven zetels voor de PPR te veroveren.
- 1973 Na een 151 dagen durende formatie treedt de PPR met twee ministers en één staatssecretaris toe tot het kabinet-Den Uyl.
- 1974 Zeer tegen de wens van het partijbestuur in stemt een speciaal ledencongres op 22 juni voor het vertrek van Nederland uit de NAVO.
- 1975 Tijdens een congres op 31 mei wordt het voorstel van PPR-Tweede Kamerlid Pier van Gorkum om onmiddellijk met het kabinet-Den Uyl te breken met een grote meerderheid verworpen. Kort hierna verlaat Van Gorkum de fractie en de Tweede Kamer.
- 1976 Na een hoogoplopend conflict tussen de PPR en de PvdA schort de PPR de besprekingen voor een gezamenlijk verkiezingsprogramma met de PvdA voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 op.
- Ria Beckers wordt in november tijdens het Utrechtse congres verkozen tot eerste vrouwelijke lijsttrekker van Nederland.
- Het voorstel om een basisinkomen in te voeren wordt verankerd in het verkiezingsprogramma.

- 1977 Nadat de confessionele ministers het kabinet-Den Uyl ten val brengen besluit de PPR op een congres in april toekomstige regeringsdeelname met het nieuwe CDA uit te sluiten.
CDA-lijsttrekker Dries van Agt reageert stoïcijns op deze 'anti-CDA-motie': 'Het PPR-jongetje weigert verder te voetballen en verlaat het speelterrein. Wij zwaaien het ventje vriendelijk uit.'
- De Tweede Kamerverkiezingen van 25 mei verlopen desastreus voor de PPR: de partij gaat van zeven naar drie zetels.
- Het partijbestuur valt hierna op 16 augustus uiteen na 'ernstige verdeeldheid' over de kwestie met welke partijen de PPR zou moeten regeren. Een ingestelde commissie heelt het conflict door te concluderen dat de PPR 'in de eerste plaats' zal samenwerken met progressieve partijen, maar het CDA niet langer zal uitsluiten.
- 1979 De PPR behaalt – na mislukte pogingen een gezamenlijke lijst met de PvdA te vormen en soortgelijke avances vanuit de PSP te hebben afgeslagen – als zelfstandige groene lijst bij de Europese Parlementsverkiezingen geen zetel.
- 1981 Godebald, een dissidente PPR-groep, probeert de partijkoers terug te brengen naar die van 1968 tot 1977. Deze oproep om weer nauwer samen te werken met PvdA en D66 wordt door het Amersfoortse najaarscongres afgewezen, waarna de 'Godebalders' de PPR verlaten.
- 1982 Bas de Gaay Fortman richt de papieren constructie Groene Partij Nederland (GPN) op als platform voor groene politiek en om te voorkomen dat een PPR-concurrent wortel kan schieten.
- 1983 Als sluitstuk van de langdurige 'strategiediscussie' van de partij sluiten de groene en rode vleugels van de partij een compromis: de partij zal zich richten op groene samenwerking met de klein-linkse partijen PSP en CPN. De PPR definieert zich vanaf nu aan de hand van het volgende rijtje begrippen: 'radicaal, solidair, non-conformistisch, libertair en ecologisch'.
- 1984 Het Groen Progressief Akkoord, een gezamenlijke lijst van PPR, CPN, PSP en GPN, behaalt twee zetels in het Europees Parlement.
- 1985 Het afgesplitste CDA-Kamerlid Stef Dijkman, principieel tegenstander van kernwapens, stapt in april over naar de PPR-fractie.
- 1986 De Tweede Kamerverkiezingen van 25 mei verlopen slecht voor de PPR en desastreus voor CPN en PSP. De klein-linkse partijen gaan collectief terug van acht naar drie zetels, de CPN verdwijnt uit het parlement.

Jaar | Tijdlijn partijgeschiedenis

- 1988 Op het voorjaarscongres in Almere lanceert de PPR de nieuwe slogan 'Vrolijk Links' voor een vlotter imago. De partijstructuur wordt 'bij de tijd gebracht'.
- Het discussiestuk 'Groen Licht. Op weg naar een ekologische democratie' zorgt voor ideologische vernieuwing. Men probeert 'enkele heilige huisjes' 'een nieuwe grondverf te geven'.
- 1989 Na felle onderhandelingen tussen PPR, PSP, CPN en EVP wordt op 19 mei een akkoord bereikt om gezamenlijk onder de noemer 'Groen Links' mee te doen aan de Tweede Kamerverkiezingen op 6 september. De fusie behaalt vijf zetels.
- 1990 Op 24 november wordt de partij GroenLinks officieel opgericht in het congres in Den Haag.
- 1991 Op 16 februari heft de PPR zichzelf op.

Bijlage 2: Fractieleden PPR in de Tweede Kamer

Kamerperiode	Fractieleden	Tussentijdse mutaties
1967-1971	Jacques Aarden*	Vanaf 27 februari 1968
	Paul Janssen	Vanaf 27 februari 1968
	Annie Kessel	Vanaf 26 maart 1968
1971-1972	Jacques Aarden*	
	Bas de Gaay Fortman*	
1972-1977	Bas de Gaay Fortman*	
	Dolf Coppes	
	Pier van Gorkum	Tot 16 september 1975
	Michel van Hulten	Tot 11 mei 1973
	Leo Jansen	
	Erik Jurgens	Tot 16 september 1975
	Henk Waltmans	
	Dilia van der Heem-Wagemakers	Vanaf 28 mei 1973
	Michel van Winkel	Vanaf 16 september 1975
	Kees van Kuijen	Vanaf 23 september 1975
	Ria Beckers-de Bruijn*	
	Michel van Hulten	Tot 8 september 1977
	Leo Jansen	
	Henk Waltmans	Vanaf 8 september 1977
1981-1982	Ria Beckers-de Bruijn*	
	Peter Lankhorst	
	Henk Waltmans	
1982-1986	Ria Beckers-de Bruijn*	
	Peter Lankhorst	
	Stef Dijkman	Vanaf 18 april 1985
1986-1989	Ria Beckers-de Bruijn*	
	Peter Lankhorst	

* fractievoorzitter

Bijlage 3: Fractieleden PPR in de Eerste Kamer

Kamerperiode	Fractieleden	Tussentijdse mutaties
1969-1971	Jacques Tonnaer*	
1971-1974	Jacques Tonnaer*	
	Michel van Hulten	Tot 7 december 1972
	Marius Agterberg	Vanaf 16 januari 1973
1974-1977	Marius Agterberg*	
	Lou Hoefnagels	
	Dik van Kleef	
	Constant van Waterschoot	
1977-1980	Bas de Gaay Fortman*	
	Boy Trip	
	Dik van Kleef	
	Constant van Waterschoot	
	Lou Hoefnagels	Tot 28 september 1977
	Eugène Fischer	Vanaf 18 oktober 1977
1980-1981	Bas de Gaay Fortman*	
	Boy Trip	
	Constant van Waterschoot	
1981-1983	Bas de Gaay Fortman*	
1983-1986	Bas de Gaay Fortman*	
1986-1987	Bas de Gaay Fortman*	
	Henk Waltmans	
1987-1991	Bas de Gaay Fortman*	

* fractievoorzitter

Bijlage 4: Fractieleden PPR in het Europees Parlement

1976-1977: PPR binnen de **Socialistische Fractie** in het Europees Parlement

Henk Waltmans

1976-1977

1984-1989: PPR als onderdeel van het **Groen Progressief Akkoord** binnen het **Green Alternative European Link (GRAEL)** binnen de **Regenboogfractie** in het Europees Parlement

Bram van der Lek* (PSP)

1984-1989

Herman Verbeek (PPR)

1984-1986

Nel van Dijk (CPN)

1986-1989

* fractievoorzitter

*Bijlage 5: Verkiezingsuitslagen 1971-1989**

Zie ook de website van de Kiesraad: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl>

Tweede Kamerverkiezingen:

Verkiezings- datum	Aantal behaalde stemmen	% behaalde stemmen	Behaalde zetels
28 april 1971	116.065	1,84	2
29 november 1972	354.829	4,80	7
25 mei 1975	140.910	1,69	3
26 mei 1981	171.324	1,97	3
8 september 1982	136.446	1,66	2
21 mei 1986	115.203	1,26	2

Europese Parlementsverkiezingen:

Lijst	Verkiezings- datum	Aantal behaalde stemmen	% behaalde stemmen	Behaalde zetels
PPR	7 juni 1979	92.055	1,62	0
Groen Progressief Akkoord (GPA)	14 juni 1984	296.488	5,60	2
Regenboog	15 juni 1989	365.535	6,97	2

* Bron: De Kiesraad: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl> [geraadpleegd 31 maart 2022].

*Bijlage 6: Ledenaantallen 1968-1989**

Zie ook het DNPP: <https://dnpp.nl/dnpp/pp/ppr/leden>

Jaartal	Aantal leden
27 april 1968	ca. 2.000
eind 1968	3.000
1970	ca. 4.000
juli 1971	ca. 4.284
november 1972	3.800
januari 1973	6.300
1974	11.000
1975	12.800
1976	13.100
1977	13.400
1978	12.600
1979	12.325
1980	11.500
1981	10.567
1982	10.063
1983	8.934
1984	8.305
1985	7.848
december 1986	6.151
1987	5.901
1988	5.785
1989	5.823

* Bron: DNPP <https://dnpp.nl/dnpp/pp/ppr/leden> [geraadpleegd 31 maart 2022].

Bijlage 7: Bronnencollecties

Atria, Amsterdam

Collectie 297: Archief PPR-vrouwen 1976-1988.

Jaarverslagen, notulen, lezingen, correspondentie.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Rijksuniversiteit Groningen

Overzichten van statuten, reglementen, ledentallen, periodieken, verkiezingsprogramma's, affiches, verkiezingsmateriaal, bibliografie, collecties van enkele partijprominenten, onder wie Ria Beckers. Grotendeels digitaal toegankelijk.

Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Radboud Universiteit Nijmegen

Archiefnummer: 579 PPR: 1968-1991 (30 meter).

Dit archief is feitelijk een verzameling archieven, gevormd door verschillende organisaties en personen, die los van elkaar, verspreid over een periode van bijna vijftig jaar, bij het KDC zijn ondergebracht. Ook bij andere archiefinstellingen is op deze manier materiaal van (en over) de PPR bijeengebracht. De belangrijkste onderdelen zijn het partijbureau (20 meter) en de Tweede Kamerfractie (5 meter).

Het partijbureau ondersteunde de centrale bestuursorganen van de partij (congres, partijbestuur en kerngroep/partijraad) door onder meer vergaderingen voor te bereiden en te notuleren en door correspondentie te voeren en contact te onderhouden met personen en organisaties binnen en buiten de partij. In het archief van het partijbureau zitten dan ook de vergaderstukken, de ingekomen stukken en de kopieën van uitgaande stukken van deze bestuursorganen, en dan met name over de periode 1973-1988. Vóór 1973 is veel aanwezig, maar minder geordend binnengebracht. Na 1988 is minder materiaal aanwezig. Verder zitten er in dit archief ook stukken over commissies en werkgroepen die de centrale bestuursorganen ondersteunden bij het bepalen van een standpunt over specifieke onderwerpen. De kwaliteit en volledigheid van deze stukken wisselt sterk per groep en per periode. Het archief van de Tweede Kamerfractie wordt gevormd door de vergaderstukken (agenda's, verslagen en besluitenlijsten) voor de periode 1973-1988. De overige onderdelen bestaan uit persoonsarchieven (17 kleine collecties van vertegenwoordigers en bestuurders op landelijk, regionaal en lokaal niveau) en lokale actiecentra, zoals Amsterdam en Rotterdam.

ILLUSTRATIE- VERANTWOORDING

- 13 Foto Ron Kroon, Nationaal Archief/Anefo
27 Cartoon Arnold Reemer, Collectie KDC
31 Nationaal Archief/Anefo
35 Foto Bert Verhoeff, Nationaal Archief/Anefo
37 Nationaal Archief/Anefo
52 Foto Rob Mieremet, Nationaal Archief/Anefo
59 Fotograaf onbekend, Collectie Drents Archief
67 Foto Bert Verhoeff, Nationaal Archief/Anefo
85 Foto Rob Croes, Nationaal Archief/Anefo
102 Foto Rob Croes, Nationaal Archief/Anefo
107 Foto Rob Croes, Nationaal Archief/Anefo
124 Nationaal Archief/Anefo
139 Foto Koen Suyk, Nationaal Archief/Anefo
143 Foto Rob Bogaerts, Nationaal Archief/Anefo
167 Nationaal Archief/Anefo
175 Foto Hans Peters, Nationaal Archief/Anefo
181 Foto Rob Bogaerts, Nationaal Archief/Anefo
190 Nationaal Archief/Anefo

Kleurenkatern

Collectie Atria	IV
Collectie DNPP	V, VI
Collectie IISG	II, III
Collectie KDC	I, VII, VIII

PERSONENREGISTER

- Aarden, Jacques, 10-11, 13, 26-27, 50,
84, 91, 94, 117-118, 152, 190, 233
Achterberg, Jan, 65, 68
Agt, Dries van, 103, 107, 132, 136,
138-140, 147, 175-176, 179
Agterberg, Marius, 234
Alfrink, Bernard, 88
Allende, Salvador, 48
Andriessen, Frans, 136
Andriessen, Margo, 198
Armstrong, Neil, 24
- Baalen, Carla van, 198
Balvers, Theo, 118
Beckers-de Bruijn, Ria, 14-16,
30-31, 42-43, 68, 95, 102-103,
108, 134-135, 138-143, 167, 169,
176, 179-182, 230, 233, 238, VII
Belt, Christoph van de, 197
Berg, Leo van de, 62, 132, 138
Berge, Gied ten, 100
Berghuis, Wiert, 10
Biesheuvel, Barend, 14, 89, 106,
111, 124, 155, 168, 173
Bode, Pieter, 119
Boeker, Egbert, 101
Boersma, Jaap, 125, 132, 136, 138
Broersma, Rouke, 178
Bogaers, Pieter, 10, 12-13, 27, 30,
40, 82, 115-117, 230
Bos, Maarten van de, 198
Bot, Dick, 171
Braks, Gerrit, 182
- Bregman, Rutger, 19
Brezjnev, Leonid, 192
Brokerhof, Stéphanie, 149
Brouwer, Leo, 121
Brunt, Emma, 161
- Cals, Jo, 10,
Câmara, Dom Hélder, 129
Carter, Jimmy, 101
Cools, Derk, 88, 96
Coppes, Dolf, 37, 45-47, 53,
92-93, 96, 99, 104-105, 119,
122, 128-131, 136, 141, 146,
156, 233
- Dam, Peter van, 198
Dam, Wouter van, 97-98, 129, 157
Dankert, Piet, 35
Dijk, Nel van, 235
Dijkman, Stef, 15, 231, 233
Doorn, Harry van, 14, 27, 31,
84-86, 107, 137, 140, 151, 158,
164, 167
Doorn, Wouter van, 178
Douben, Nic, 71
Draijer, Jacob, 70
Dubček, Alexander, 192
Duijn, Roel van, 11
Duisenberg, Wim, 167
- Efratas, Pierre, 171
Eupen, Jan van, 50-51, 118
Evangelidis, G., 67

- Faas, Henri, 20-21
 Faber, Mient Jan, 101
 Fischer, Eugène, 234
 Friedman, Milton, 70
- Gaay Fortman, Bas de, 14-15, 17,
 26, 30, 35, 40, 43, 49, 66, 78, 83,
 91, 94-95, 97-100, 102, 105, 111,
 113, 119, 125, 127-129, 132, 134,
 136-138, 143, 152, 158-159, 164,
 167, 175, 177, 230-231, 233-234
 Gaay Fortman, Wilhelm de, 14
 Ginjaar, Leendert, 16-17
 Ginneken, Fred van, 44-45, 127
 Gorkum, Pier van, 122-125, 128,
 131-133, 136-138, 140, 147, 230, 233
 Goudswaard, Fokke, 88, 91
 Gramilo, Eduardo, 130
 Grift, Liesbeth van de, 198
 Grigoriou, A., 67
 Gruijters, Hans, 86
- Hagen, Piet, 61
 Hardeman, Aris, 58
 Haren, Ivo van, 116-117, 123, 127
 Harrison, George, 48
 Hartog, F., 72
 Heem-Wagemakers, Dilia van der,
 16, 75, 106-107, 175, 197, 233
 Henkemans, Maurits, 57
 Hietland, Chris, 198
 Hoefnagels, Lou, 234
 Hoest, Jaap van der, 74
 Hofland, Henk, 83, 137, 142
 Hoogevest, Wijnand van, 175
 Hooven, Marcel ten, 71
 Horst, J.M. van der, 42
 Hulten, Michel van, 12-14, 16,
 26, 30-32, 41, 50, 92-93, 99, 106,
 116, 128, 131, 142, 151, 153-154,
 157, 166, 197-198, 233-234
- Inglehart, Ronald, 29
- Jacobs, W., 89
 Jager, Tine, 117
 Janmaat, Hans, 143
 Jansen, Leo, 55-56, 64, 105, 144, 149,
 157, 168, 173-175, 177-178, 233
 Janssen, Paul, 10-11, 26, 117, 121, 123,
 126, 154, 233
 Jong, Jaap de, 198
 Jong, Piet de, 10, 88, 123, 126, 132
 Jong, Wim de, 23-24, 198
 Jongerius, Gerard, 197
 Jonkergouw, Theo, 138
 Jurgens, Erik, 50-51, 84-85, 90-91,
 115-117, 121, 137, 142, 149, 155,
 157, 166, 197-198, 233
- Kaam, Ben van, 91
 Kelly, Petra, 171
 Kennedy, John F., 77, 87
 Kessel, Annie, 10-11, 26-27, 117, 154, 233
 Kesteren, Karel van, 108-109
 King, Martin Luther, 87
 Klabbers, Guido, 138
 Kleef, Dik van, 234
 Kok, Wim, 102
 Kolthoff, Kees, 60
 Kooijmans, Pieter, 31
 Krabbendam, Hans, 197
 Kuchenbuch, David, 28
 Kuijen, Kees van, 233
 Kuiper, Jan Pieter, 63-64
- Laak, Jan ter, 108
 Lafeber, Kees, 118-119
 Lamberts, Jan, 107
 Lange, Harry de, 47
 Lankhorst, Peter, 150, 175, 179,
 180-183, VIII
 Lek, Bram van der, 235
 Lindner, Jan Joost, 141

Lishman, Gordon, 170
Lubbers, Ruud, 23, 54, 56, 57, 133,
135, 136, 138, 168, 174, 177, 183
Lubbi, Greetje, 70

Mansholt, Sicco, 92, 155, 162
Máspero, Emilio, 46, 129-130
Meijer, Wim, 164, 167
Meijs, Paul, 38, 49
Mertens, Jan, 106, 120-121, 132
Meurs, Wim van, 198
Mierlo, Hans van, 155, 190

Noorda, Boyd, 60

Ojik, Bram van, 20-21, 70, 184-185
Oomkes, Lex, 71
Oprel, Marieke, 197

Pelt, Leendert van, 44
Pijkereen, Gerard van, 44, 83, 129
Plaat, Janneke van der, 20-21, IV
Pola, Alexander, 167
Poppe, Stan, 138
Pronk, Jan, 48

Reagan, Ronald, 23
Rensen, Gregor, 20-21
Roethof, Hein, 107
Romme, Carl, 26
Ruiter, Job de, 16-17

Schmelzer, Norbert, 26, 84
Scholten, Jan Nico, 15
Schouten, Nico, 102
Schumacher, Fritz, 141
Schutte, Ton, 96
Shankar, Ravi, 48
Simons, Hans, 107
Sloman, Peter, 72,
Somereren-Downer, Haya van, 134
Stoel, Max van der, 90, 192,

Thatcher, Margaret, 23
Theunis, Sjeff, 49, 66-67
Tinbergen, Jan, 47, 54
Tito (Josip Broz), 113, 123, 147
Tonnaer, Jacques, 30, 234
Toom, Willem den, 88
Trip, Boy, 14, 140, 167, 169, 234
Tromp, Hylke, 92, 98-100
Tuerlings, Herman, 58

Uyl, Joop den, 9, 14, 16, 30, 33-34,
45-46, 52-54, 77, 84, 94-95, 103,
106-107, 113-114, 120, 124, 132, 136,
138, 140, 147, 149-150, 152-153,
155-156, 163-170, 174-175, 187, 190,
194, 231

Veer, Ben ter, 100-101, 104, 108,
Velden, Frans van der, 67
Veldkamp, Gerard, 121
Verbeek, Herman, 103, 178, 235
Voerman, Gerrit, 20, 198
Vondeling, Anne, 21, 84, 137
Vorrink, Irene, 149, 167-169
Vredeling, Henk, 34

Waltmans, Henk, 34-36, 97, 100, 138,
170, 233-235
Waterschoot, Constant van, 166, 234
Wernink, Wil, 42-43
Westerterp, Tjerk, 167
Wiegel, Hans, 94, 175-176
Wijers, Hans, 72
Wijk, Hein van, 166
Winkel, Michel van, 21, 104, 233
Winsemius, Pieter, 182

Zalm, Gerrit, 72
Zuthem, Henk van, 131

OVER DE AUTEURS

Kris van der Aar is onderzoeksmasterstudent Historical Studies aan de Radboud Universiteit. Hij is geïnteresseerd in de moderne geschiedenis van politieke communicatie en politiek extremisme.

Inge Abbink is masterstudent Politiek en Parlement. Momenteel loopt zij stage bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Christoph van den Belt was tot augustus 2022 docent politieke geschiedenis aan de Radboud Universiteit en is momenteel docent journalistiek aan de Fontys Hogeschool.

Pieter Beutler is student geschiedenis aan de Radboud Universiteit en volgt daar het Honoursprogramma. Zijn onderzoeksinteresse ligt in politieke revoluties en de naoorlogse Nederlandse politiek.

Anne Bos is als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Haar wetenschappelijke belangstelling gaat uit naar politieke crises en de Nederlandse parlementaire cultuur.

Maarten van den Bos is historicus en was tot 2022 ambtelijk secretaris van de Banning Vereniging. Hij is nu wethouder in de gemeente Lingewaard.

Jan Willem Brouwer is historicus en werkt als onderzoeker op het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Hij publiceert onder meer over de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw.

Peter van Dam is universitair docent geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Melle van Dammen volgt de Onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij doet onderzoek naar utopieën en utopische bewegingen.

Liesbeth van de Grift is hoogleraar Internationale Geschiedenis in relatie tot het milieu aan de Universiteit Utrecht.

Chris Hietland is historicus en was tot 2022 docent geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij werkt nu als onderzoeker bij de Algemene Rekenkamer.

Carla Hoetink is politiek historica, verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij is vooral geïnteresseerd in de cultuur van politiek bedrijven, binnen en buiten instituties en in protest in Nederland.

Wim de Jong is historicus en educatief medewerker en coördinator 'Democratisch Laboratorium' aan de Radboud Universiteit.

Alexander van Kessel is onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en gespecialiseerd in de geschiedenis van kabinetsformaties.

Hans Krabbendam is directeur van het Katholiek Documentatie Centrum van de Radboud Universiteit.

Hilde Lavell is politiek en parlementair historicus met een speciale interesse in de relatie tussen politiek en media. Momenteel werkt zij bij de Gemeente Groningen.

Jelle Mars is masterstudent geschiedenis (research) aan de Universiteit van Amsterdam. Hij doet onderzoek naar de verhoudingen tussen politieke partijen en sociale bewegingen op lokaal niveau.

Wim van Meurs is hoogleraar Europese politieke geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

Jantine Oldersma is politicoloog. Zij was werkzaam bij de afdeling Vrouwenstudies en de studierichting Bestuurskunde aan de Universiteit Leiden.

Marieke Oprel is universitair docent politieke geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

Geert Pool is historicus die afstudeerde op de politieke partij ds'70. Momenteel werkt hij bij het Ministerie van Algemene Zaken als adjunct-raadadviseur bij het kabinet van de minister-president.

Anneke Ribberink is gastonderzoeker bij de sectie Politieke Geschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam. Ze werkt aan een boek over vrouwelijke politieke leiders in West- en Noord-Europa.

Mari Smits is zelfstandig historicus. Hij is gespecialiseerd in politieke, diplomatieke en sociale geschiedenis in de twintigste eeuw.

Margit van der Steen is verbonden aan het KNAW Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Haar onderzoek ligt op het terrein van de moderne Nederlandse politieke geschiedenis, vrouwen- en gendergeschiedenis en de biografie.

REEKS BOOM UITGEVERS AMSTERDAM EN DOCUMENTATIECENTRUM NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar vvd* (Amsterdam, 2008).
2. Gerrit Voerman, met medewerking van Lucas Osterholt, *De vvd visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2008).
3. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* (Amsterdam, 2008).
4. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam, 2009; in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
5. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie, 2000-2010* (Amsterdam, 2010).
6. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam, 2010; in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
7. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks, 1990-2010* (Amsterdam, 2010).
8. Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appel, 1980-2010* (Amsterdam, 2011).
9. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam, 2012).
10. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam, 2013).
11. Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam, 2013; in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
12. Maaike Kamps en Gerrit Voerman, *Het Christen Democratisch Affiche* (Amsterdam, 2015).
13. Frans Becker en Gerrit Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 2016).
14. Chris Hietland en Gerrit Voerman (red.), *10 over rood 50 jaar later* (Amsterdam, 2016).
15. Gerrit Voerman en Koen Vossen (red.), *Wilders gewogen* (Amsterdam, 2019).
16. Coen Brummer en Simon Otjes (red.), *Tussen bestormen en besturen. 55 jaar D66 in de Nederlandse politiek (1966-2021)* (Amsterdam, 2021).
17. Joep Boerboom, *Ouderenstrijd. De bewogen geschiedenis van 50PLUS* (Amsterdam, 2021).
18. Christoph van den Belt, Marieke Oprel, Hans Krabbendam en Wim van Meurs (red.), *De Politieke Partij Radikalen, 1968-1990. Macht uit het zadel* (Amsterdam, 2022).